

Český statistický úřad

Česká demografická společnost

ŽENA A MUŽ V RODINĚ A NA TRHU PRÁCE

Sborník příspěvků XXXIX. konference

České demografické společnosti

Praha, 27. květen 2009

<http://www.czso.cz>

<http://www.natur.cuni.cz/cds>

Žena a muž v rodině a na trhu práce

Sborník příspěvků XXXIX. konference České demografické společnosti

Praha 27. květen 2009

Vydal Český statistický úřad jako elektronickou přílohu 1. čísla 52. ročníku časopisu Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje.

Články prošly recenzním řízením.

Layout & Design: Luděk Šídlo

Copyright © 2010 Český statistický úřad

ISSN 0011-8265

OBSAH

1. Změny funkcí rodiny v historické perspektivě (<i>L. Fialová</i>)	5
2. Rodina a její postavení v neklidném 20. století (<i>M. Kučera</i>)	14
3. Názory české společnosti na postavení muže a ženy v rodině a na trhu práce (<i>J. Rychtaříková</i>)	20
4. Ženy a muži v rodinných domácnostech v České republice v letech 2001–2008 (<i>D. Bartoňová, O. Nývlt</i>)	30
5. Vzájemné souvislosti mezi úrovní plodnosti a participací žen na trhu práce v zemích EU (<i>L. Šídlo, K. Tesárková</i>)	42
6. Práce a péče v reprodukčních plánech bezdětných třicátníků a třicátnic (<i>H. Hašková</i>) ...	59
7. Hodnocení zdraví mužů a žen v kontextu rodinného stavu podle výběrového šetření EHIS ČR (<i>Š. Daňková, R. Malečková</i>)	69
8. Ženy a muži v datech nejen na trhu práce (<i>M. Řezanka</i>)	82
9. Ženy a muži ve školství (<i>M. Kleňhová</i>)	92
10. Vzdelanie, trh práce a rozdiely medzi mužmi a ženami v rómskej populácii na Slovensku (<i>B. Šprocha</i>)	101
11. Ekonomická aktivita mužů a žen od konce roku 2000 a vliv zvyšování důchodového věku (<i>T. Fiala, J. Langhamrová</i>)	110
12. Dokáže vzdělání smazat genderové rozdíly na pracovním trhu? (<i>P. Mazouch, J. Fischer</i>).....	123
13. Babyboom a jeho dopad na genderovou praxi firem (<i>N. Bosničová</i>)	131
14. Strategie a praktiky sladování rodinných a pracovních rolí (<i>K. Svobodová</i>)	134
15. Neúplné rodiny – žena jako zaměstnankyně nebo pečovatelka? Možnosti rodin a přístupy rodinných politik (<i>A. Šťastná</i>)	143
16. K otázce podmíněnosti sladování rodiny a zaměstnání individuálními a strukturálními faktory (<i>V. Kuchařová</i>).....	152
17. Instituce rodiny v daňovém systému České republiky (<i>O. Sivková</i>)	161

- 18.** Vývoj úrovně úmrtnosti na nemoci oběhového systému a její projekce s využitím metody Lee-Carter (*P. Habartová*) poster P1 (CD-ROM)
- 19.** Přejít do dospělosti: odchod dětí z domova rodičů ve vybraných zemích střední Evropy (*L. Kynčilová*) poster P2 (CD-ROM)
- 20.** Pracující matky a soukromá placená péče o dítě jako alternativa ke státním zařízením (*R. Výborná*) poster P3 (CD-ROM)
- 21.** Rozdíly v nemocnosti mužů a žen na základě dat z Národního registru hospitalizovaných (*J. Žofka*) poster P4 (CD-ROM)

1

Změny funkcí rodiny v historické perspektivě

Ludmila Fialová

The Changing Function of the Family in a Historical Perspective

In recent centuries the European family has undergone momentous changes, many of which relate to the changing reproductive behaviour. If the old reproductive regime with an unlimited marital fertility rate has persisted, it was in the area of caring for and raising children, which required a substantial amount of work performed by women. As the number of children in the family has decreased in connection with overall social changes, both the size of the family and the extent of functions the family continues to have has changed.

Keywords: family, family history

„Rodina je obecně považována za nejdůležitější společenskou skupinu, která je základním článkem sociální struktury a ekonomickou jednotkou, jejíž hlavní funkcí je reprodukce trvání biologického druhu a výchova, respektive socializace potomstva, jakož i přenos kulturních vzorů a zachování kontinuity kulturního vývoje.“ Tolik Velký sociologický slovník (1996, s. 940).

Rodina, rodinné typy, struktury, funkce a jejich změny jsou námětem studia dlouhodobě. Rodina jako kulturní a historicky proměnlivý útvar je studována historiky, etnology, kulturními antropology, sociology, ekonomy a také demografy. Rodinné struktury jsou výsledkem dlouhodobého působení určitých kulturních směrů, zároveň však mohou rychle reagovat na změnu vnějšího prostředí a snadno přijímat nové podněty. Z toho důvodu je vděčným námětem studia zvláště demografie, neboť změny reprodukčního chování jsou z velké části změnami

rodinného chování. Na změny v reprodukčním chování ale mohou působit i jiné faktory, právě prostřednictvím rodinného prostředí. Vzhledem k obsáhlosti této problematiky, k níž byla vydána obsáhlá kompendia, např. dějiny rodiny, které editovali André Burguière, Christiane Klapisch-Zuber, Martine Segalen a Françoise Zonabend (1. vydání 1986), se následující text omezí jen na některé vybrané aspekty této problematiky.

Funkce rodiny

Stejně jako Vlasta Fišerová, autorka hesla „rodina“ Velkého sociologického slovníku, také Ivo Možný jako první z funkcí rodiny uvádí její monopol na legitimní sex, z čehož lze odvozovat prvořadý význam rodiny pro legitimizaci plození dětí, tj. biologickou reprodukci lidského rodu (Možný, 2008). Ivo Možný však zároveň neopomíná upozornit, že v soudobém světě je tento monopol značně otřesen. Jako další významná funkce rodiny se obvykle uvádí výchova dětí, resp. jejich socializace: jsou to rodiče, případně další příbuzní, kteří musí zajistit několik let trvající každodenní péči o dítě, a jsou to oni, kteří dítě vychovávají, předávají mu své znalosti, kulturní a náboženské tradice, hmotné statky. V rodině se děti učí nejen dovednostem manuálními ale také komunikativními, poznávají konkrétní způsoby soužití dospělých členů rodiny, jejich role, postavení vytvářené tradicemi i dané individuálními vlastnostmi. Rodina své děti nejen vychovává a vzdělává a vybavuje do dalšího života, poskytuje svým členům morální podporu a fyzickou ochranu, pečuje o ty členy, kteří onemocní či zestárnou. A jak Ivo Možný upozorňuje, rodina byla a je zároveň i základním kamenem sociálních nerovností, neboť je to rodina, která přenáší nerovnost z generace na generaci (Možný, 2008: 18). Z významu rody pro lidskou společnost vyplynula i ochrana, které se této instituci dostalo se strany všech náboženství, jež ji také v různé míře uplatňují dosud. Rodina měla a má i významnou roli hospodářskou: rodiny mohou být významnými produkčními stejně tak jako spotřebními jednotkami.

Všechny funkce rodiny procházely v minulosti a procházejí i v současnosti změnami: jednotlivé rodiny pružně reagují na vnější prostředí a tak existovalo a existuje řada typů rodinných struktur, nikoli jedna typická rodina, případně jen varianty jednoho typu. Současná česká rodina je historicky vzniklý útvar, na jehož formování se podílelo několik faktorů. Především to byl dlouhodobě vytvářený typ rodiny vycházející z křesťanské tradice, ale který se konstitoval v Evropě v raném novověku a kterému se někdy říká evropský typ (Laslett – Wall, 1972; Fauve-Chamoux – Wall, 1997). Známe ho i z výzkumů českých historických demografů (Horská, 1994; Horský–Seligová, 1996; Grulich, 2008). Obvykle jde o rodinu nevelkou, monogamní, tvořenou rodiči s dětmi, případně jen manželským párem bez dětí nebo jedním rodičem s dítětem/děťmi. Tento typ rodiny u nás v nové době vždy významně převažoval a převažuje, i když po určité části rodinného cyklu se rodiny mohou rozšířit i o další rodinné příslušníky – o prarodiče, případně o vnuky, méně často o další příbuzné. Na ekonomickém zajištění rodiny se obvykle podíleli všichni dospělí členové rodiny v míře odpovídající jejich věku a dalším schopnostem a také zvyklostem příslušného kulturního prostředí a sociálního postavení.

Právě tyto okolnosti formovaly jak velikost a skladbu rodiny, tak rozdělení rolí v rámci jednotlivých rodin. Toto rozdělení bylo zakotveno v tradici i v právním kodexu: vůdčí postavení měl muž, jemu byli podřízeni všichni ostatní členové jeho rodiny: manželka i děti stejně jako případné další osoby, které v jeho domácnosti pracovaly. Zároveň je třeba upozornit na to, že v době předmoderní, tj. před průmyslovou a demografickou revolucí, byly struktury i životní styl konkrétních rodin významně ovlivňovány sociálním statutem. V důsledku toho nelze mluvit o typické rodině, ale je třeba rozlišovat několik typů rodin. Například van Dülmen rozlišil ve venkovském prostředí rodiny selské, chalupnické, podružské, domkářské, ve městech rozlišoval mezi rodinami bohatších řemeslníků a obchodníků a rodinami tvořenými méně majetnými; vyčleňuje rodiny úřednické a šlechtické (van Dülmen, 1999). Základním diferencujícím znakem tak byla příslušnost k sociální vrstvě, z toho se odvíjela velikost rodiny, vnitřní dělba práce a rozsah funkcí, které rodina musela zajistit. Přesto byly pro všechny rodinné typy základní funkce společné, i když byly zajišťovány různým způsobem a v různé míře. Obecně platilo, že hlavní dělba práce byla vázána na pohlaví a věk: dospělí muži se věnovali hlavní činnosti, z níž rodina získávala obživu a která určovala její sociální zařazení, a to jak v zemědělství, tak v řemesle či obchodu; dospělé ženy zabezpečovaly chod domácnosti, pečovaly o děti, podle potřeby ale také vypomáhaly na poli, s dobytkem či v dílně nebo obchodu. Bohatší rodiny si mohly najmout pro zajištění chodu svých domácností námezdní síly, a to jak na venkově, tak ve městech. Evropské prostředí je typické tím, že nemajetná mládež odcházela z rodičovské domácnosti za prací (Fauve-Chamoux, 2004). To se týkalo jak chlapců, tak dívek, které často pečovaly o malé děti v jiné domácnosti, kde se matka chtěla věnovat jiným povinnostem. Od 17. století se v českých zemích v protoindustrializačních oblastech šířila domácí práce, na které participovali zpravidla všichni dospělí členové rodiny, neznámá už i děti (Kárníková, 1965: 49).

Postavení jednotlivce ve společnosti sice bylo dáno především jeho příslušností k určité sociální vrstvě, ale také jeho postavením v rodině. Byla to rodina, která byla jeho identifikátorem, a to nejen žen, ale i mužů. V podmínkách starého reprodukčního režimu však mohla malá nukleární rodina snadno selhat, pak nastupovala zástupná péče nejprve feudální vrchnosti, od 19. století domovské obce, jejichž povinností bylo zajistit výchovu osiřelých nezletilých dětí nebo péči o osamělé a nemocné dospělé osoby. Právě tato okolnost bývá považována za pozadí poměrně značného rozšíření takových institucí, jako byly sirotčince či chudobince, které se postupně přetvořily ve starobince. Tyto instituce byly původně určeny v podstatě jen pro ty, kteří neměli vlastní příbuzné a pro svou nemajetnost si nebyli schopni najít bydliště a pro fyzickou neschopnost opatřit stravu. Možná, že podobným cílům vskrytu sloužily i četné další organizace; např. podle Elišky Čáňové lze v rozšíření ženských řeholních řádů ve druhé polovině 19. století vidět i snahu o zajištění důstojného stáří neprovdaných žen pocházejících z nižší střední vrstvy (Čáňová, 1997).

Změny ve funkcích rodiny v souvislosti s rozvojem moderní společnosti

S rozvojem moderní společnosti, který je spojován především s industrializací, urbanizací a také sekularizací, se postupně evropské rodiny proměňovaly. Změny se týkaly jak jejich velikosti, tak funkcí, které nadále zajišťovaly. Zcela zásadní proměny se ale týkaly postavení jednotlivých členů rodiny, a to především v souvislosti s postupující demokratizací společnosti a emancipací žen. Všechny tyto změny probíhaly více méně souběžně, i když některé mohly zůstat dlouho jen latentními¹.

Pro rodinné struktury bylo významné zvláště nahrazení malovýroby průmyslovou velkovýrobou. To zcela zásadně měnilo funkce rodin. V podmínkách českých zemí i přes značnou koncentraci vlastnictví půdy byla velká část půdního fondu obdělávána v rámci rodinného vlastnictví (v roce 1869 bylo samostatných a nájemců v zemědělství 437 tisíc, což bylo 66 % všech samostatných a 8,7 % ze všech osob starších 15 let; v roce 1910 to bylo 662 tisíc, tj. 70 % všech samostatných a 9,9 % osob starších 15 let); přesto podíl zaměstnaných v zemědělství z úhrnu ekonomicky aktivních klesl z 64 % na 55 % v témže časovém úseku. K dokreslení změn ve struktuře zaměstnanosti v závěru 19. století je třeba uvést, že se v důsledku zvyšující produktivity práce i v zemědělství snižovaly počty tam zaměstnávaných dělníků a nádeníků: z 1 844 tisíc v roce 1869 na 794 tisíc v roce 1910 (tedy o 58 %). Zároveň se zvýšil počet úředníků, dělníků a nádeníků činných v průmyslu, řemeslech a stavebnictví z 1 056 tisíc na 1 422 tisíc, tj. z 30 % na 36 % ekonomicky aktivních (Pavlík, 1959). Vzestup zaměstnaných v průmyslu znamenal oddělení místa pracoviště a bydliště pro stále větší okruh ekonomicky aktivních. Totéž se týkalo i zaměstnanců některých odvětví nevýrobního sektoru (např. školství, zdravotnictví).

V tomto prostředí začaly početně převažovat rodiny nevlastnící výrobní prostředky a závislé na námezdné práci; v závislosti na nabídce zaměstnání pracovali často nejen muži, ale i ženy a z počátku i děti². I v dělnických rodinách, které často slouží za prototyp nového typu rodiny vytvářené industrializací a urbanizací, byly vnitřní rodinné vazby a zapojení jednotlivých členů do námezdné práce různorodé a odvíjely se od vnějšího prostředí: tam, kde muž vydělával více, zůstávala jeho žena zpravidla „v domácnosti“ a snažila se „vést domácnost“ způsobem, jak to bylo obvyklé ve střední vrstvě; v chudších rodinách se snažila „přivydělávat“. Specifická byla situace továrních dělnic, které byly nezdědka nuceny k prostituci, což degradovalo placenou práci žen obecně. Právě v dělnickém prostředí nebylo neobvyklé zaměstnávat vdané ženy – zaměstnavatelé se na rodinné poměry neptali. V dělnických rodinách tak byla poprvé v historii ekonomická aktivita žen zcela oddělena od práce ve vlastní domácnosti (Horská, 1983: 725). Ještě na počátku 20. století však podíl zaměstnaných vdaných žen nedosahoval zpravidla 20 % vdaných žen dané věkové skupiny (obr. 1.1, 1.2).

¹ Např. rozsah sekularizace české společnosti se projevil až po rozpadu Rakouska-Uherska : bezprostřední vliv vypjaté politické situace by v připraveném prostředí nemohl vyvolat vzestup podílu osob, které se v roce 1921 prohlásily za ateisty ve srovnání s rokem 1910 o 7 procentních bodů z 0,1 % na 7,2 % (Srb, 2004: 160–161).

² Za „motor“ první fáze průmyslové revoluce v Anglii bývá někdy považována právě laciná práce žen a dětí zvláště v textilním průmyslu.

Na rozdíl od dělnického prostředí se v rodinách střední třídy (v tom i v rodinách úřednických) udržovala dále rodina s mužem živitelem a ženou v domácnosti. Teprve se vzestupem úrovně vzdělanosti žen bylo nutno řešit nový rozpor: co se vzdělanou ženou, která se chce uplatnit i mimo rodinu? V prostředí konzervativní rakouské společnosti se tyto ženy mohly uplatnit, jen pokud hodlaly žít v celibátu. Také rozvoj školství určeného ženám byl zprvu zdůvodňován snahou zajistit obživu ženám, které zůstanou neprovdané (podíl neprovdaných žen byl v závěru 19. století přibližně 10 %). Jak se zvyšovala zaměstnanost žen, stále více se prohluboval rozpor mezi zájmem žen pracovat (jak z ekonomických důvodů, tak i kvůli seberealizaci) a mezi soudobými právními a filozofickými teoriemi a náboženskými představami o postavení ženy ve společnosti (Horská, 1983: 724).

Společně s poklesem významu rodinné výroby pro tvorbu národního produktu však významně stoupal význam rodin jako spotřebitele produktů exportovaných na trh: celá odvětví vyráběla v podstatě především spotřební zboží určené pro maloobchod. Vzestup produktivity práce umožnil snížit ceny, takže se spotřebiteli mohly stát i málo majetné rodiny dělnické a nádenické, které si mohly dovolit kupovat nejen potraviny, ale i průmyslově vyráběné látky, případně již ušité oděvy, obuv či další průmyslové zboží. Význam rodin jako spotřebitelů zboží rostl a tato okolnost se významně projevila později, kdy se okruh nabízeného zboží rozšířil i o další produkty, o automobily, elektrotechnické zboží apod. Poměr významu rodin ve smyslu producentů a konzumentů zboží se otočil.

Také další tradiční funkce rodin se proměňovaly. Rodina sice dále zůstala prostředím, které předává základní znalosti a zkušenosti a socializuje nastupující lidskou generaci, ale stále větší penzum (nejen) odborných znalostí získává dítě mimo rodinu (a je snahou, aby to bylo od specialistů). Větší objem předpokládaných požadovaných vědomostí ale znamená, že se rodiče musí o dítě postarat déle (za jeden z podnětů poklesu počtu dětí v rodině je někdy považována právě tato okolnost; za všechny např. Caldwell, 1982 či Rabušic, 2001).

Změny v reprodukčním chování měly pro změny struktury a vnitřních vazeb rodiny značný význam. S poklesem úrovně plodnosti se snížil počet dětí v rodině (v průměru se nesnížil celkový počet vychovaných dětí, ale počet dětí, který žena za život porodila) a zkrátila se tak doba, po kterou se žena musela intenzivně péči o děti věnovat. S odchodem nejmladšího dítěte do školy, jakoby se povinnosti žen zredukovaly na dohled nad domácností. I to byl jeden z důvodů, proč se začal zvyšovat okruh žen pracujících mimo rodinu. Naopak s prodloužením délky života se početně zvýšil okruh starších osob, jejichž zdravotní stav vyžaduje péči, a jejíž zajištění přisuzovala tradice dceři.

Co se nezměnilo, byl význam sociálního postavení pro rodinu. V rodinách bohatých vrstev bylo možné, aby si její členové vytvářeli životní styl podle vlastních představ a záleželo jen na nich, jaký styl si zvolí: např. zda se žena bude o své děti starat sama či je svěří do péče jiné osobě, zda bude pečovat o staré rodiče osobně nebo v zastoupení. V rodinách, které naopak spadaly do nejnižších příjmových skupin, znamenala placená práce ženy významný finanční přínos a tato okolnost stavěla rodinu před dilema, zda mít vůbec děti. Ačkoli tedy vlastní proces poklesu realizované plodnosti započal v prostředí vyšších vrstev, jakmile se stal prostředkem

snížení velikosti rodin dělnických, stal se masovým jevem a rozhodl o nastolení reprodukčního režimu s nízkým počtem dětí v rodině.

Měšťanský ideál rodiny a jeho důsledky pro současné pojetí funkcí rodiny

Již od konce 18. století se v Evropě začal vytvářet typ rodiny, kterému se později dostalo názvu rodina měšťanská (van Dülmen, 1999). A právě tento typ rodiny je dnes obvykle považován za typickou rodinu tradiční společnosti, ačkoli to neodpovídá zcela realitě. Měšťanská společnost se snažila odlišit od pozdně feudální šlechtické společnosti důrazem na křesťanské ctnosti – klade důraz na citovost, lásku, vzájemnou úctu. V tomto prostředí se formuluje postulát sňatků z lásky, nikoli z rozumu, pečlivé výchovy dětí vlastními rodiči, péče poskytované manželkou manželovi, významu útulného domova. Tyto ideály se prosazovaly v době, kdy se rozpadala tradiční feudální společnost, kdy stále více rodin přestávalo být samostatnými výrobními jednotkami a jejich členové si obstarávali obživu námezdní prací (a tak vlastně z domova odcházeli).

Historikové zdůrazňují, že právě tato okolnost vytvořila pohled nastupující společnosti na vdanou ženu: Nepředpokládalo se, že by vdaná žena mohla vykonávat placené zaměstnání jako muž: její povinnosti se přece týkaly pouze rodiny, v německém jazykovém prostředí je tento typ rodinného soužití vyjadřován zkratkou tři K (Kindern, Kirchen, Küche). Například Pavla Horská, která se ženské otázce věnovala dlouhodobě, upozorňuje i na to, že v sociálních teoriích se od počátku 19. století udržovala zásada neodlučitelnosti ženy od rodiny, což se odráželo i v právním prostředí. Zároveň zdůrazňuje vliv sociálně demokratického hnutí na konci 19. století a na počátku 20. století na emancipaci ženy jak po stránce právní, tak ekonomické (Horská, 1983; 1996). Křesťanské politické strany dosud argumentují především nezastupitelnou rolí ženy – matky a nepovažují za vhodné, aby byla mateřská péče substituována péčí jiné osoby nebo instituce. Toto pojetí však naráží na jednu závažnou okolnost: na počátku 19. století vyplnila vdaná žena péčí o děti téměř celý svůj dospělý život, neboť ženám se v průměru rodilo kolem pěti dětí, v současnosti, kdy se ženám rodí v průměru nejvýše dvě děti, zabírá intenzivní péče o děti jen krátkou část ženina života, ale protože by se mělo uskutečnit v době, kdy si dnešní žena zároveň zpravidla buduje vlastní profesní postavení, představuje tak pro ženu dilema: má se vzdát dítěte nebo vlastní profese? Naproti tomu méně konzervativní přístup v tomto případě umožňuje volit i jiné řešení, např. zaměstnat chůvu, umístit dítě do jeslí nebo školky.

Závěr

V moderní evropské rodině se v zásadě sváří tradice, která uvažuje s určitým právním řádem, jenž vymezuje postavení jednotlivých členů rodiny a tak jako by svazuje nejen partnery, ale také rodiče (kteří by se měli starat o své malé a dospívající děti) i děti (které by se měly starat o své staré rodiče), s liberálním pojetím, jež naopak klade důraz na svobodu jednotlivce (a tedy i jeho povinnost postarat se sám o sebe v budoucnu). A i když se společnost nebývale atomizuje (a

možná právě proto) získává na nebyvalém významu rodina vnímaná jako „rodinné zázemí“: bezpečí domova, láska a porozumění blízkých, tedy to, co se jen obtížně na pracovním trhu získává. Druhé dilema pak pramení z toho, že většina rodin není natolik zámožných, aby její členové nemuseli z domova odcházet za prací: toto dilema se už obvykle neredukuje na problematiku zaměstnání žen případně vdaných žen vůbec, ale na zaměstnání matek malých dětí.

Literatura

- BURGUIÈRE, A., KLAPISCH-ZUBER, CH., SEGALÉN, M., ZONABEND, F. (eds.). 1986. *Histoire de la famille. I–III*. Paris: Armand Colin.
- CALDWELL, J. C. 1982. *Theory of Fertility Decline*. London.
- ČÁŇOVÁ, E. 1997. *Činnost řeholních řádů a kongregací v Čechách (1848–1918)*. Praha: Státní ústřední archiv.
- DÜLMEN, R. VAN. 1999. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století) I. Dům a jeho lidé*. Praha.
- FAUVE-CHAMOIX, A. (ed.). 2004. *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries*. Bern: Peter Lang.
- FAUVE-CHAMOIX, A. –WALL, R. 1997. Nuptialité et famille. In Jean-Pierre Bardett – Jacques Dupâquier: *Histoire des populations de l'Europe*. Paris: Fayard, s. 345–368.
- GRULICH, J. 2008. *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*. České Budějovice: Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.
- HORSKÁ, P. 1983. *K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století*. Československý časopis historický, 31, (5), s. 711–743.
- HORSKÁ, P. 1994. *Historical models of the central european family: Czech and Slovak examples*. Journal of Historical family, 19, s. 99–106.
- HORSKÁ, P. 1996. *Naše prababičky feministky*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- HORSKÝ, J., SELIGOVÁ, M. 1996. *Rodina našich předků*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KÁRNÍKOVÁ, L. 1965. *Obyvatelstvo českých zemí 1754–1914*. Praha: NČSAV.
- KUČERA, M. 1994. *Populace České republiky 1918–1991*. Praha: ČDS a Sociologický ústav AV ČR.
- LASLETT, P., WALL, R. (eds.). 1972. *Household and Family in the Past Time*. Cambridge.
- MOŽNÝ, I. 2008. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- PAVLÍK, Z. 1959. Dynamika hospodářsko-společenské struktury obyvatelstva českých zemí. *Demografie*, 1, s. 145–155.
- RABUŠIC, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- SRB, V. 2004. *Tisíc let obyvatelstva českých zemí*. Praha: Nakladatelství Karolinum.

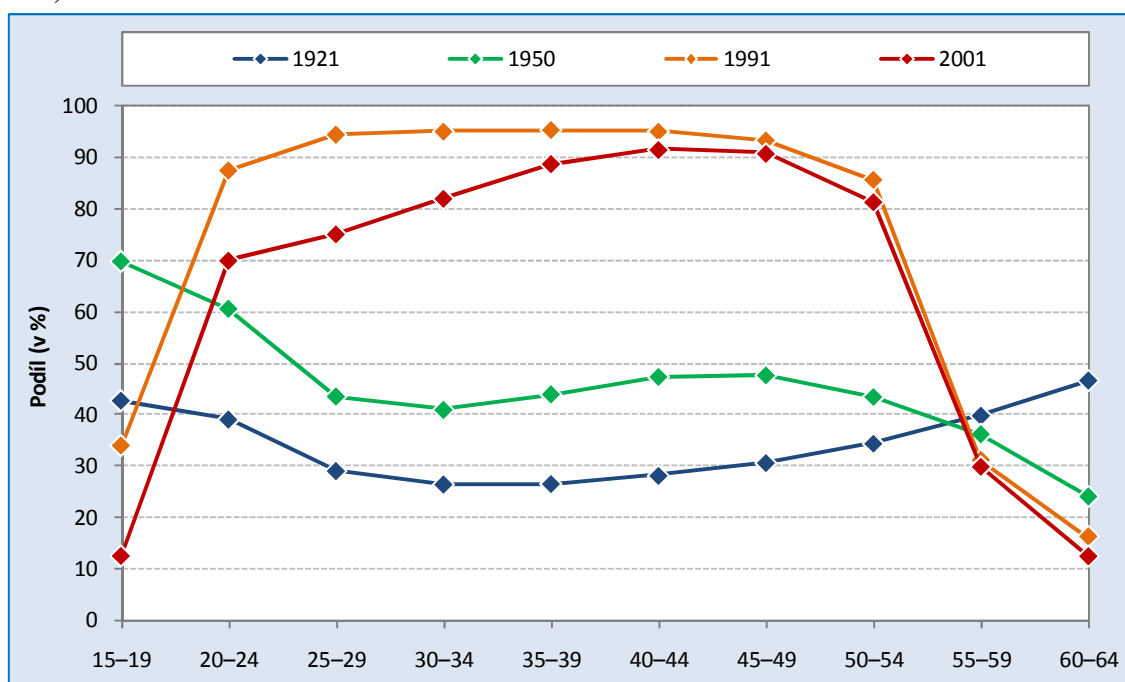
Tab. 1.1 – Intenzita zaměstnanosti obyvatelstva staršího 15 let podle pohlaví a podíl žen zaměstnaných v jednotlivých sektorech z úhrnu zaměstnaných v českých zemích v letech 1880–1910

Rok	Podíl zaměstnaných z obyvatelstva staršího než 15 let		Podíl žen zaměstnaných v jednotlivých sektorech z úhrnu zaměstnaných			
	muži	ženy	zemědělství	průmysl	obchod	domácí služby
1880	58,5	43,8	54,3	33,6	16,9	76,8
1890	68,1	55,9	64,4	27,6	24,6	96,4
1900	61,4	29,2	49,5	22,4	20,1	97,8
1910	63,0	30,8	51,4	25,2	16,9	98,3

Poznámka: Údaje převzaty z původních pramenů bez úpravy na současné území.

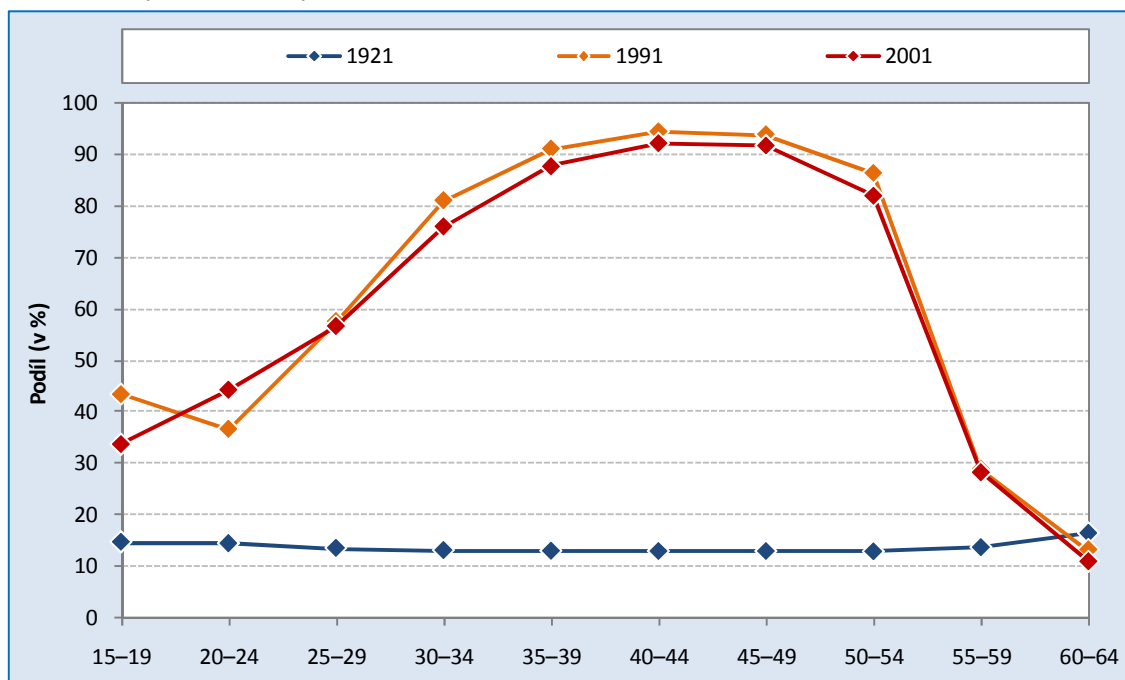
Pramen: *Die Ergebnisse der Volkszählung und der mit derselben verbundenen Zählung der häuslichen Nutztiere vom 31. December 1880 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, ÖS I, Heft 3, Wien 1882. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, ÖS XXXIII, Wien 1894; Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, ÖS LXIV, Wien 1902; Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, ÖS NF III, Wien 1916.*

Obr. 1.1 – Podíl ekonomicky aktivních žen z dané věkové skupiny v českých zemích v letech 1921, 1950, 1991a 2001

Pramen: Kučera 1994, 77, Sčítání lidu 2001.

Obr. 1.2 – Podíl ekonomicky aktivních vdaných žen (v letech 1991 a 2001 bez žen na mateřské dovolené) z úhrnu vdaných žen v českých zemích v letech 1921, 1991 a 2001

Pramen: Kučera 1994, 78, Sčítání lidu 2001.

Autor

Doc. RNDr. Ludmila Fialová, CSc.

Katedra demografie a geodemografie PřF UK
Albertov 6,
128 43 Praha 2

e-mail: fialova@natur.cuni.cz

2

Rodina a její postavení v neklidném 20. století

Milan Kučera

The Family and the Status of the Family in the Turbulent 20th Century

The old concept of the family survived until the First World War, but the foundation of Czechoslovakia led to the modernisation of the conditions for starting and for the existence of the family, and this was made possible in part by women's suffrage, the weakening influence of the Catholic Church, and the increased employment of even married women outside the family. The trend towards the full employment of women started at the beginning of the Second World War and continued on after 1948. The high rate of economic activity of women, even women with children, was then generally accepted as a given, but, with just minor changes, wage discrimination of women persisted until the end of the 1980s along with the notion that a woman's income is only a subsidiary income in the family. Amidst a consistently high marriage intensity at a young age the rate of divorce increased just slowly, the rate of reproduction decreased over the long term with fluctuations in both directions depending on the social situation of families with children (population policy). Unlike Western European countries, in the Czech Republic the family in a way remained 'preserved' (the stability of the tax system, assistance offered to families with children, etc.) by the uniform life course of young people (early marriage, the birth of usually two children in the family, the continuous employment of women). The change in society after 1989 led to vast and rapid changes in family behaviour along with their accumulated impact in subsequent years.

Keywords: women's economic activity, divorce rate, marriage rate, reproduction, changes in family behaviour after 1989

Demografické studium bylo původně zaměřeno na soubory jednotlivců vymezených pohlavím, rodinným stavem, vzděláním, sociálním postavením, ekonomickou aktivitou, u žen navíc úrovní jejich plodnosti, resp. počtu dětí. Problematika domácností a v nich zvláště rodin se u nás objevila zásluhou Antonína Boháče již ve sčítání v roce 1930 a zvláště pak od sčítání 1961 v originálním pojetí cenzových domácností, kdy spojením souborů ženatých mužů a vdaných žen, resp. nesezdaných partnerů při společném bydlení bylo možné rozšířit pohledy na způsob a podmínky vzniku a trvání rodin i na úroveň jejich reprodukce. Odtud se pak dařilo vycházet při výpočtech prognóz domácností a rodin podle jejich typů i velikosti. Nezapomenutelná je v těchto směrech aktivita koncepčních autorů sčítání 1961 – Františka Fajfra, Oty Ullmanna a Zdeňka Jurečka.

Současná situace rodiny, její funkce, společenské hodnocení, postavení manželů či partnerů a dětí ve vztahu k jejich sociální situaci včetně bydlení je těžko pochopitelná bez návaznosti – jednak na historické proměny, jednak na to vše, co se u nás událo v rozpětí více než 70 let od roku 1914, kdy skončilo „historické“ období.

To 20. století začalo v podstatě pokračováním trendů z rakouského mocnářství se silným vlivem katolické státní církve. Tehdy byly charakterizovány třemi klasickými K: Kirche, Küche, Kinder, mezi nimiž se odehrával život převážně většiny žen, byť s určitou diferenciací v jednotlivých sociálních skupinách (střední a vyšší třídy, dělnické a malozemědělské rodiny).

První období výrazných změn začalo vznikem samostatného státu po roce 1918, se zeslabením vlivu církve a náboženství vůbec, při trvající plné sňatečnosti a postupném uvolňování rozvodovosti, při začínající toleranci faktických manželství. Většina matek s dětmi – vdaných žen – zůstávala v domácnosti, v rozdrobeném zemědělství vyrůstaly malé děti často na dvoře společně se slepicemi, jen část matek z dělnických rodin odcházela na celý den do práce mimo domov. Demografická reprodukce probíhala téměř zcela v úplných rodinách.

Nezaměstnanost ve 30. letech donutila část ekonomicky aktivních žen vrátit se do domácnosti, obdobně na podzim roku 1938 návrat několika set tisíc Čechů z obsazeného pohraničí vyhnal vdané ženy ze zaměstnání ve státním a veřejném sektoru, aby se uvolnila pracovní místa pro muže (učitelky, úřednice, ale i dělnice). V tomto **druhém období**, za existence Protektorátu, se nezaměstnanost postupně změnila až k pracovní povinnosti a totálnímu nasazení – mužů do zbrojního průmyslu a žen na jejich místa, část mladých lidí byla nucena odejít pracovat do Říše; a tomu se dalo zabránit jedině těhotenstvím nebo péčí o malé děti. Vynucená těhotenství po urychlených sňatcích i kompenzace nízké předválečné plodnosti byly začátkem tehdejšího vzestupu porodnosti. Ekonomická aktivita žen především v terciární sféře na místech mužů převedených do zbrojní výroby se stala povinností, bez nějakého přechodného období nutnosti získat kvalifikací trvalé právo na práci mimo rodinu a domácnost, mohli bychom říci na trhu práce.

A to pokračovalo po krátkém mezidobí let 1945–1947 s velkými přesuny obyvatelstva do osidlovaného pohraničí **třetím obdobím** – jak my starší říkáme ironicky „budováním socialismu“: pro některé období hrdosti z vlády dělnické třídy, pro většinu období zhoršených životních podmínek, zvláště po měnové reformě v roce 1953. Ekonomická aktivita žen, a to velmi často i s malými dětmi, se stala natrvalo samozřejmostí. Především z prostého důvodu, že

při nízké a jen pomalu se zvyšující životní úrovni rodin s dětmi nebylo možné z pracovního příjmu muže uživit rodinu. V zemědělství se dřívější situace změnila po nucené kolektivizaci a v trochu jiných podmínkách než ve městech, resp. průmyslu či v terciární sféře. Matky odcházely z rodiny převážně na osmihodinové směny mimo domov, zkrácené pracovní úvazky nebyly příliš časté, jen pomalu se prodlužovala mateřská dovolená a rozšiřovala se síť jeslí a mateřských škol. Postupně se unifikovala jediná možná životní kariéra žen: vstup do manželství v nízkém věku po krátkém období pracovní přípravy, narození převážně jen dvou dětí a to v zájmu rodinné „efektivnosti“ brzy po sobě, a pak dlouhé roky dvousměnného provozu – v zaměstnání a v domácnosti včetně péče o děti.

Tvrdá politická situace s mizivými možnostmi obrany vytvářela pro většinu mladých lidí omezující podmínky osobního rozvoje a následně i reprodukčního chování. Neúspěšné formální bilance pracovních sil v zájmu rozvoje především těžkého průmyslu připravené „plánovači zářných zítřků“ bránily rozvoji vzdělání – většina mladých lidí, zvláště mužů, končila svou kvalifikaci v 18–19 letech získáním výučního listu, ženy o něco častěji dvouletým odborným vzděláním. Další životní dráhu určoval nízký sňatkový věk (ženy v průměru 21–22 roků, muži o 2–3 roky starší), a to se udrželo až do konce 80. let, i když mezitím začala růst úroveň vzdělání mladé generace. V roce 1961 mělo z žen ve věku 25–29 let jen základní vzdělání 73 %, do roku 1991 klesl tento podíl až na 12 % – přitom podíl s učňovským vzděláním vzrostl téměř na třetinu a s úplným středoškolským z původních 13 % na 41 %, absolventek vysoké školy z necelých 3 % na 11 %. Mezi muži v tomto věku měli trvale vyšší zastoupení vyučení (skoro polovina), zato méně často měli středoškolské vzdělání a jen o 3 body vyšší než u žen vzdělání vysokoškolské. Pro silně rozvinutou strojírenskou zbrojní výrobu nebyla děvčata vhodnou pracovní silou – v závěru 60. let vznikl problém, kam s 15letými děvčaty: proto nastupovala nejčastěji do středních škol. V podmínkách trvajícího extenzivního ekonomického rozvoje nebylo vzdělání a kvalifikace tak důležité, projevilo se silné zaostávání v terciární úrovni vzdělání. Unifikace životních drah pokračovala dalších téměř 20 let: krátké vzdělání, brzký sňatek, odrození převážně jen dvou dětí (třetí těhotenství končila při nízké úrovni antikoncepce častěji interrupcí než narozením dítěte) a rychlý návrat do zaměstnání na 8–10 hodin mimo rodinu, při pomalém prodlužování mateřské dovolené. Až do počátku 70. let po rozšíření preferované družstevní výstavby se udržovala pro mladá manželství nepříznivá úroveň bydlení.

Do manželství vstupovalo až 95 % mužů a 96–98 % žen, zpočátku bylo z matek ekonomicky aktivních 60–70 %, koncem 80. let kolem 95 %. Počet míst v jeslích vzrůstal postupně až na 60 tis., ale nikdy v nich nebylo více než 12–13 % dětí ve věku do 3 let. Do mateřských škol chodilo v 50. letech necelých 200 tis. dětí, v 80. letech téměř půl milionu – zpočátku třetina z 3–5letých, v 80. letech až 95 %. Obojí zařízení péče o děti zaměstnaných matek měla většinou dobrou zdravotnickou a výchovnou úroveň, dotované poplatky za péči o děti v nich byly poměrně nízké. Závodní, resp. celotýdenní jesle a školky se příliš nerozšířily, v 80. letech zůstávalo na mateřské dovolené až 270 tis. žen.

V dogmatickém marxismu přežívající představa o perspektivním zániku klasické rodiny převodem dětí zaměstnaných matek do kvalifikované péče v kolektivních zařízeních postupně zanikla vymíráním nositelek těchto názorů (já jsem se s nimi v 50. letech ještě setkal). Matky

tím měly být zbaveny „zatížení“ péčí o děti pro nerušený výkon zaměstnání a také pro veřejné a politické aktivity. Určitou památkou pokusů v tomto směru zůstaly tzv. kolektivní domy – v Litvínově a Zlíně. K likvidaci nerozumných představ přispěly ve své době významné studie Zdeňka Matějčka a Josefa Langmeiera o psychické deprivaci v dětství, poukazující na negativní důsledky péče o nejmenší děti bez trvalé přítomnosti matky: šlo sice především o děti v dětských domovech, ale také o děti v omezeném výchovném prostředí rodiny. Také proto příliš nevzrůstal tlak na zvyšování kapacit jeslí, i pro jejich sníženou efektivnost využití kolem 75 % (vyšší nemocnost). Skutečné „odkládání dětí“ do jeslí nebylo ani v 50. letech tak značné, bylo brzděno prosazováním delší placené mateřské, resp. rozšířené mateřské dovolené. Přesto se z té doby zachoval v myslích pamětníků slogan, že pozdější ukládání části babiček a dědečků do domovů důchodců a domů pečovatelské služby je určitá pomsta za předchozí odkládání i velmi malých dětí do jeslí.

Nízké poplatky za děti v jeslích a mateřských školkách byly určitou kompenzací nedostatečné úrovně přídavků na děti pro rodiny. Na zlomu 50. let byly nejvyšší přídavky na děti osmého a vyšších pořadí, při postupném poklesu této diluviální diferenciaci se dospělo k tomu, že od začátku 70. let byly nejvyšší přídavky již na třetí dítě (především jeho narození rozhodovalo o celkové úrovni reprodukce).

V podmínkách rozvoje československé společnosti tedy v žádném období nešlo o nějaké zajišťování možností zaměstnání žen, to v podstatě začalo již počátkem druhé světové války. Složitější byla a zůstala problematika odměňování žen při jejich ekonomické aktivitě. Vysoká zaměstnanost žen byla na jedné straně vynucena extenzivním rozvojem ekonomiky při pomalém růstu produktivity práce, na druhé opožďujícím se vzestupem životní úrovně. Rodinu se 2–3 dětmi nemohl uživit pouze muž; pracovní příjem ženy byl však dlouho považován jen za doplňkový. Diskriminace žen v úrovni odměňování za práci byla prokazatelná již na úrovni průměrných mezd podle odvětví, záměrně ji nezachycovala statistika práce, projevovala se jen nepřímo v datech mikrocenzů. Rozdíly mezi pracovními příjmy mužů a žen zjištěné při průzkumech se nesměly až do konce 80. let publikovat. Je ironií, že v podstatě tyto rozdíly byly odvozeny ze situace v poválečných letech, z úrovně přidělu potravin na potravinové lístky – pro velmi těžce pracujících, pro těžce pracujících (v obou skupinách převažovali muži – horníci, hutníci, část stavařů, těžké strojírenství) a pro ostatní pracujících, resp. nepracujících dospělých – v této skupině převažovaly ženy provázené muži učiteli, lékaři, úředníky, tedy lidmi, kteří nepotřebovali kaloricky náročnou stravu, „stačily“ jim nižší přiděly potravin a tím i nižší mzdy a platy. Zdůvodnění této situace se ani v 50. letech nepublikovalo, její udržování se přísně hlídalo. Tato základní diferenciaci se v tichosti udržovala, neodstranily ji ani první polistopadové vlády a narušil ji až rozvoj soukromého sektoru platovou preferencí některých skupin kvalifikovaných povolání bez ohledu na pohlaví počátkem 90. let. Stopy dávné diferenciaci pracovních odměn mužů a žen však zůstávají stále zachovány.

Mzdovému znevýhodnění neměly ženy dost příležitostí se bránit, a to ani při zvýšeném vzdělání a kvalifikaci: hlavním živitelem rodiny zůstával přece muž, on měl hlavní odpovědnost za materiální zabezpečení rodiny. Část žen se přirozeně bouřila, pro část to bylo třeba

i výhodné. Silné negativní dopady to mělo po případném rozpadu rodiny s dětmi a nízkých, resp. těžko vymáhatečných alimentech a také pro ženy s narozeným dítětem mimo manželství (kolem 5 %).

Pro dlouhé období let 1950–1990 byla charakteristická poměrná stabilita sociálního a daňového systému, zvláště pokud šlo o pomoc rodinám s dětmi, ale ve vztahu k nákladům na děti na nízké úrovni. Proti ekonomickým plánovačům se těžko prosazovaly jakékoli pozitivní změny, údajně na ně nikdy nebyly potřebné prostředky. Rozhodovali samozřejmě muži, marně se snažil situaci rodin a žen v nich měnit Svaz žen i „pověřené“ poslankyně, význam postavení žen, zvláště matek dětí, byl zdůrazňován zpravidla jen jednou ročně při oslavách Mezinárodního dne žen. Jen částečně se v tomto směru změnil podmínky po roce 1970, kdy s jinými představiteli bylo možné diskutovat o dříve připravených návrzích, v průběhu 60. let nerealizovatelných. Přispěla k tomu i skutečnost, že kromě demografů si začali všimát nepříznivých výsledků populačních prognóz inteligentnější plánovači a ekonomové z České plánovací komise, když viděli v perspektivě na dalších 20–30 let pokles přírůstků a později i počtů pracovních sil. A tím také vznikající a prohlubující se rozdíly mezi vývojem v České a Slovenské republice, které hrozily do budoucna tím, že ekonomické efekty Česka se budou převádět stále ve větším rozsahu na Slovensko.

Cílem přijatých pozitivních sociálních opatření v 70. letech, která přispěla ke vzniku baby-boomu s dodatečným narozením 180–200 tis. dětí, bylo uklidnění politické situace po srpnu 1968, zahrnutí lidí postižených politickými čistkami do soukromí rodin, domovů, chat a chalup, kde mohli žít o něco svobodněji. Pojem „Husákovy děti“, tak často používaný pro početně silnější generace narozených v letech 1972–79, nelze přijímat jako výsledek nějaké dobrotivosti normalizačního vedení státu, ale jako jen malou a marnou kompenzaci za nenapravitelné škody politické a morální.

Ideologicky byla rodina na okraji oficiálních zájmů. Sociologie rodiny neexistovala, pokusy o marxistické přístupy byly málo přesvědčivé, z ruštiny překládané popularizující brožurky neodpovídaly naší situaci. Postoje církvi k problematice rodiny byly sice formulovány, ale nemohly být publikovány. A tak se rodině po všech jejích stránkách věnoval nejvíce „ženský“ týdeník *Vlasta*. Údaje o rodinách pocházely jednak z výsledků sčítání lidu, jednak z demografických průzkumů: většinou byly publikovány v časopise *Demografie*. V celém poválečném období až do konce 80. let byla přijímána jako samozřejmost pronatalitní populační politika, i když v některých letech více verbálně než v úrovni společenské pomoci rodinám s dětmi.

Jako demograf bych měl teď hovořit o vývoji úrovně reprodukce v celém 20. století. Ale myslím si, že stačí říci toto: různě kolísala, jako rozšířená při úhrnné plodnosti nad 2,1 dítěte na jednu ženu se udržela do roku 1965 a pak znovu až v letech 1972–1979: poté došlo necitlivým odstraněním dotací na ceny dětského oblečení a obuvi ke zlomu a poklesu až na úroveň 1,9 v letech 1990–1991. Ale to už bychom přecházeli do současnosti, do nové, naprosto jiné společenské i demografické situace.

V tomto směru připomínala česká společnost dobře střeženou zoologickou zahradu se zdůrazněním, co se smí a co se nesmí, s pravidelným krmením a výběhem, ale bez svobody.

Tak tomu bylo i s chráněnou rodinou, bez možnosti svobodného osobního rozvoje jejích členů a bez potřebné sociální diferenciaci. Dobře to ukazovala mezinárodní srovnání se zakonzervováním Česka. V západních zemích se rodina od 60. let postupně měnila, manželství přestávalo být výlučnou životní drahou, rodina se častěji rozpadala, rostlo zastoupení singles, nečekaně se zvýšil podíl dětí rodících se mimo manželství, resp. v nesezdaném soužití. Výrazně se snížila reprodukce. U nás došlo k těmto změnám se značným zpožděním, ale najednou a kumulovaně. Společnost se začala silněji diferencovat, vzrostly tlaky na seberealizaci, zvláště žen, na dosažení rovnoprávnosti, na likvidaci nebo alespoň podstatné snížení diskriminace žen v odměňování za práci, uvolnil se přístup ke vzdělání, životní dráhy se začaly výrazně odlišovat, i do nich se promítaly některé faktory tržního charakteru. Ve výchově dětí vzrostl význam vytváření lidského kapitálu. To vše i jiné následné podmínky života zvláště mladých lidí otevřel listopadový obrat všemi pozitivními, ale i některými negativními projevy, které někdy obtížně chápeme my starší, i když obecně ze všech těch pozitivních máme radost pro rodiny našich dávno dospělých dětí a zvláště pro generaci našich vnuků a vnuček. Ale to všechno znáte a prožíváte vy mladí s větším pochopením než odcházející generace.

Autor

Ing. Milan Kučera

Katedra demografie a geodemografie PřF UK
Albertov 6
128 43 Praha 2

3

Názory české společnosti na postavení muže a ženy v rodině a na trhu práce

Jitka Rychtaříková

The Opinions of Czech Society on the Position of Men and Women in the Family and in the Labour Market

The compatibility of having two 'careers', work and a family, and the question of gender equality and equal opportunities is a very current issue. Does Czech society favour the family model based on the male breadwinner and the female caregiver, or does it believe that parents should be partners? The answer can be sought with the help of the Generations and Gender Survey based on responses to the following statements: 1) Preschool children of a working mother are probably losing out on something they need. 2) If there is a job shortage, men should have more of a right to work than women. Using logistic regression it was found that both these statements are supported most by men, aged 65–79, with basic education, childless, living with or without a partner, and in the smallest ($-9\ 999$) and largest communities (100 000+). Conversely, those who agree least with the statements are women, aged 18–34, with at least their GCSE, often with university education, and with children at home or without.

Keywords: Reconciliation of work and family life, female labour force participation, GGS survey, women's attitudes towards employment, attitudes towards institutional childcare for pre-school age children

Po druhé světové válce začala nabývat na významu ve vyspělých zemích pracovní síla žen. Česká republika zahájila tento proces poměrně brzy v rámci tehdejšího Československa a patřila k zemím s vysokým zapojením žen do národní ekonomiky. Záhy zde byl zakotven dvoupříjmový rodinný model, i když finanční přínos žen do domácnosti byl většinou menší v porovnání s muži. Z dat ve sledu jednotlivých poválečných sčítání je vidět, že podíl ekonomicky aktivních žen v souboru ekonomicky aktivních postupně narůstal z 36,7 % podle sčítání 1950 až na 45,3 % při sčítání v roce 2001 (ČSÚ). Poslední sčítání 2001 dokumentuje (tab. 3.1), že míra ekonomické aktivity žen se pohybovala mezi 80–90 % ve věku 30–54 let (ženy na mateřské dovolené byly započítány jako ekonomicky aktivní, ženy na rodičovské dovolené nikoliv). V porovnání s muži jsou však ženy častěji nezaměstnané (tab. 3.1) a mají o 1/3 nižší mzdu (tab. 3.2). Tato situace však není specifická pouze pro Českou republiku a lze se s ní setkat v mnoha dalších zemích (Eurostat, 2009).

Tab. 3.1 – Míry ekonomické aktivity a nezaměstnanosti v procentech

Věk	Míra ekonomické aktivity		Míra nezaměstnanosti			
	sčítání 2001		sčítání 2001		3. čtvrtletí 2009	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
20–24	81,7	70,0	16,2	14,0	16,3	14,6
25–29	94,9	75,2	8,9	11,8	8,3	10,7
30–34	95,9	82,1	7,7	11,6	4,7	10,4
35–39	95,6	88,8	7,2	9,1	4,1	7,3
40–44	94,8	91,6	7,5	8,2	4,3	6,7
45–49	93,2	90,8	7,2	7,7	4,0	7,4
50–54	89,4	81,4	6,7	8,0	5,1	6,4

Poznámka: Míra ekonomické aktivity: počet ekonomicky aktivních z počtu všech osob dané věkové skupiny; Míra nezaměstnanosti: počet nezaměstnaných z ekonomicky aktivních; ekonomicky aktivní = zaměstnaní + nezaměstnaní.

Pramen: ČSÚ.

Tab. 3.2 – Poměr hrubé měsíční mzdy mužů a žen podle hlavních tříd KZAM a vzdělání v roce 2008

Vzdělání	Hlavní třídy KZAM								
	1000	2000	3000	4000	5000	6000	7000	8000	9000
Celkem	1,92	1,43	1,37	1,23	1,33	1,17	1,41	1,31	1,31
Základní	1,85		1,33	1,13	1,12	1,12	1,33	1,23	1,29
Střední bez maturity	1,72	1,27	1,36	1,23	1,30	1,17	1,41	1,30	1,31
Střední s maturitou	1,61	1,40	1,33	1,23	1,33	1,16	1,38	1,35	1,27
Vyšší odborné a bakalářské	1,40	1,33	1,33	1,18	1,23	1,62	1,32	1,34	1,23
Vysokoškolské	1,53	1,39	1,32	1,18	0,92	1,06	1,25	1,23	1,12

Vysvětlivky: 1000 = vedoucí a řídící pracovníci, 2000 = vědecký, odborný, duševní, 3000 = technici, zdravotníci, pedagogové, 4000 = nižší administrativní, 5000 = provozní ve službách a obchodě, 6000 = dělníci v zemědělství, lesnictví, 7000 = kvalifikovaní dělníci, výrobci, 8000 = obsluha strojů a zařízení, 9000 = pomocní, nekvalifikovaní pracovníci

Pramen: ČSÚ.

Postavením žen na pracovním trhu a zejména možnostmi kombinovat pracovní a rodinný život se zabývá řada studií (Gangl, 2009; Thévenon, 2009; Ettlrová, 2006; Křížková, 2009).

V České republice vzrůstá v dnešní době, na rozdíl od socialistické minulosti, náročnost práce, která je navíc doprovázena nejistotou. Rozdělení pracovních a pečovatelských povinností v domácnostech se však významně nemění a většinou ji vykonávají ženy. Jednou z priorit Evropské unie a jejích orgánů se proto stala formulace opatření na podporu kombinace pracovního a rodinného života. Byla přijata lisabonská strategie, podle které by do roku 2010 měla dosáhnout míra ekonomické aktivity žen 60 % (mužů 70 %). Potřeba sladit pracovní kariéru s rodinou bylo impulsem rozvoje a podpory nových rodinných politik ve vyspělých zemích (Eurostat, 2009; Křížková, 2009). Jejich dvěma hlavními pilíři jsou mateřská a rodičovská dovolená s garancí návratu na stejné místo a dostupná zařízení předškolní péče. V této souvislosti byly na zasedání v Barceloně v roce 2002 přijaty cíle ve smyslu zajištění dostupnosti zařízení předškolní péče pro nejméně 90 % dětí ve věku od tří let do věku povinné školní docházky a pro nejméně 33 % dětí mladších tří let. V České republice však v současnosti neexistuje dostatečná nabídka zařízení péče o děti, která by umožnila ženám (rodičům) vrátit se na trh práce dříve než po třech letech. Počet jeslí, který se v polovině osmdesátých let přiblížil dvěma tisícům a zajišťoval tak participaci 23 % dětí odpovídající věkové skupiny se snížil na současných 48 jeselských zařízení (rok 2008), které může využít kolem půl procenta dětí příslušného věku. V roce 2008/09 navštěvovalo mateřské školy 76,5 % tříletých dětí, 89 % čtyřletých dětí a 93 % pětiletých dětí (tab. 3.3).

Tab. 3.3 – Podíl dětí navštěvujících mateřské školy podle věku (%)

Věk dítěte	2003/04	2004/05	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09
Mladší než 3 roky	25,3	26,5	25,4	23,0	23,0	24,8
3leté	80,0	77,3	74,6	76,6	75,3	76,5
4leté	94,4	94,2	90,0	90,7	90,9	89,4
5leté	96,0	96,4	95,8	93,7	93,2	92,8
6leté	25,0	23,8	22,7	22,3	21,6	21,0
Starší než 6 let	.	.	0,5	0,5	0,5	0,5

Pramen: ÚIV.

Důležitým faktorem, který dotváří atmosféru týkající se možnosti kombinovat profesní a rodinný život jsou postoje obyvatelstva. V této souvislosti nás mohou zajímat otázky zaměřené na podporu zaměstnanosti rodičů a zejména zaměstnanosti žen a dále zaměřené na „vhodnost“ institucionální předškolní péče. Postoje k těmto tématům mohou být věkově a genderově specifické, mohou se lišit podle vzdělání, partnerské situace, apod. Zásadní rozdíl může být mezi těmi, jichž se to týká, tj. rodičů/rodiče s malými dětmi v porovnání s těmi, kteří to zatím neřeší nebo je to pro ně již dávnou minulostí. Vzhledem k tomu, že populace České republiky má poměrně dlouholetou zkušenost s oběma oblastmi, tj. vysokou zaměstnaností žen a zařízeními pro předškolní děti, bude zejména zajímavá reakce osob, které již touto zkušeností prošly. Následná analýza vychází z dotazníkového šetření „Rodina, partnerství a demografické stárnutí: Generace a gender (Generations and Gender Survey: prospective longitudinal study)“, zkráceně GGS, realizované v roce 2005 v České republice. Studovanými otázkami jsou:

1) Pokud je nedostatek pracovních míst, muži by měli mít větší právo na zaměstnání než ženy. 2) Starat se o domácnost a rodinu je stejně uspokojující jako vydělávat peníze. 3) Děti často trpí tím, že se jejich rodiče příliš věnují svému zaměstnání. 4) Předškolní dítě zaměstnané matky pravděpodobně strádá. Odpovědi na tyto otázky ve formě souhlasu či nesouhlasu jsou vysvětlovány v kontextu pohlaví, věku, vzdělání, přítomnosti či nepřítomnosti dětí, mít či nemít partnera a velikostní kategorie obce (tab. 3.4).

Tab. 3.4 – Struktura výběrového souboru GGS, vážené četnosti na populaci ČR

Ukazatel	Počet	Procento	Ukazatel	Počet	Procento
Gender			Děti		
muž	4 691	48,9	ano v domácnosti i mimo	4 329	45,1
žena	4 904	51,1	mimo domácnost	2 491	26,0
celkem	9 595	100,0	nemá	2 775	28,9
Věk			Partner		
18–34	2 957	30,8	celkem	9 595	100,0
35–49	2 686	28,0	ano v domácnosti	6 172	64,3
50–64	2 442	25,5	ano mimo domácnost	624	6,5
65–79	1 509	15,7	ne	2 799	29,2
celkem	9 595	100,0	celkem	9 595	100,0
Vzdělání			Velikost obce		
základní	1 880	19,6	–9 999	3 928	40,9
střední bez maturity	3 886	40,5	10 000–99 999	4 015	41,8
střední s maturitou	2 696	28,1	100 000+	1 652	17,2
vysokoškolské	1 133	11,8	celkem	9 595	100,0
celkem	9 595	100,0			

Pramen: Rodina, partnerství a demografické stárnutí: Generace a gender (GGS první vlna 2005).

V analýze je použita metoda binární logistické regrese. Závisle (vysvětlovanou) proměnou je pravděpodobnost souhlasu s daným výrokem versus nesouhlas. Vysvětlujícími (nezávislými) proměnnými (prediktory) jsou kategorizované proměnné uvedené v tab. 3.4. Celkem byly vypočteny čtyři regresní modely odpovídající na čtyři výše položené otázky. Vzhledem k tomu, že interakce byly statisticky nevýznamné, jsou ve výsledku uváděny modely hlavních efektů. V dotazníkovém šetření měly odpovědi na výše uvedené otázky následující kategorie: *rozhodně souhlasím, souhlasím, ani souhlas ani nesouhlas, nesouhlasím, rozhodně nesouhlasím*. Pro účely modelování byla vytvořena kategorie souhlas spojením odpovědí *rozhodně souhlasím a souhlasím*, kategorie nesouhlas spojením *nesouhlasím a rozhodně nesouhlasím*; prostřední neutrální kategorie ani souhlas ani nesouhlas byla při modelování vynechána. Modelovaná pravděpodobnost byla souhlas s uvedeným výrokem.

Na otázku „*Pokud je nedostatek pracovních míst, muži by měli mít větší právo na zaměstnání než ženy*“ odpovědělo souhlasně či nesouhlasně 7 195 respondentů. S výjimkou dvou kategorií byly všechny ostatní statisticky významné na hladině 0,05 (tab. 3.5). Nejvíce vyhraněné odpovědi byly podle věku, vzdělání a pohlaví. Obecně míra souhlasu s výrokem o tom, že muži by měli mít větší právo na zaměstnání než ženy v případě nedostatku pracovních míst, vzrůstala s věkem (tab. 3.5). Zřetelně nejvíce souhlasily osoby ve věku 65–79 let,

tj. 2,7krát častěji oproti těm ve věku 18–34 let. Jedná se přitom o věkovou skupinu, která je v důchodovém věku a není ohrožena nezaměstnaností. Z výsledku se dá usuzovat na velkou konzervativnost postojů starších osob týkající se dělby práce mužů a žen na pracovním trhu. Jedná se přitom o lidi s celoživotní zkušeností týkající se ekonomické aktivity žen. Pokud jde o názory mužů versus žen, tak ženy s otázkou souhlasí méně než muži (0,58 souhlas žen versus 1,00 souhlas muže nebo-li $1,73 = 1/0,579$ častěji souhlasí muž než žena). Odpovědi mužů a žen jsou v tomto případě standardizovány na všechny ostatní proměnné v modelu.

Tab. 3.5 – Pokud je nedostatek pracovních míst, muži by měli mít větší právo na zaměstnání než ženy

Vysvětlující proměnná	Poměr šancí (odds ratios)			Statistická významnost
	OR	95% interval spolehlivosti		
Pohlaví				
žena vs muž	0,579	0,523	0,642	<,0001
Věk				
35–49 vs 18–34	1,317	1,138	1,525	0,000
50–64 vs 18–34	1,520	1,298	1,780	<,0001
65–79 vs 18–34	2,664	2,215	3,204	<,0001
Vzdělání				
základní vs vysokoškolské	2,578	2,122	3,132	<,0001
střední bez maturity vs vysokoškolské	2,070	1,738	2,465	<,0001
střední s maturitou vs vysokoškolské	1,219	1,012	1,468	0,037
Partner				
mimo domácnost vs v domácnosti	0,626	0,497	0,787	<,0001
bez partnera vs v domácnosti	1,057	0,932	1,199	0,385
Děti				
mimo vs v domácnosti	0,891	0,769	1,033	0,128
nemá vs v domácnosti	1,309	1,126	1,521	0,001
Obec				
–9 999 vs 100 000+	1,813	1,561	2,105	<,0001
10 000–99 999 vs 100 000+	1,548	1,334	1,797	<,0001

Poznámka: 7 195 respondentů.

Uvedený model lze také počítat dvakrát, zvlášť pro muže a zvlášť pro ženy (zde příslušné tabulky neuvedeny) a získat tak výsledky pro každé pohlaví odděleně. V tomto případě je závěr ještě překvapivější, protože to jsou 65–79leté ženy, které 3,44krát častěji oproti 18–34letým ženám souhlasí s výrokem o prioritě zaměstnanosti mužů, zatímco v případě mužů je odpovídající poměr „jenom“ 2,42krát. K oběma posledním modelům (muži a ženy zvlášť) je nutno poznamenat, že názorové rozdíly mezi věkovými skupinami jsou u žen ostřejší než v případě mužů. Uvedené výsledky lze zjednodušeně řečeno shrnout a pojmenovat jako „trpkou zkušenost“ s vysokou ekonomickou aktivitou žen v minulosti, která se zdá být ještě výraznější u žen. Vzhledem k dvojímu zatížení žen na pracovišti a v domácnosti bez příliš rozvinuté infrastruktury a spíše limitované pomoci ze strany mužů v domácnosti jsou tyto postoje možná pochopitelné.

Další významnou diferenciaci v postojích představuje vzdělání (tab. 3.5) – čím nižší vzdělání, tím častější souhlas s prioritou zaměstnanosti mužů. Osoby se základním vzděláním souhlasí 2,58krát častěji s tímto výrokem než osoby s vysokoškolským vzděláním, osoby se středním vzděláním bez maturity 2,07krát častěji a osoby se středním vzděláním s maturitou 1,22krát častěji oproti vysokoškolsky vzdělaným. Zde neuvedené modely počítané zvlášť pro muže a ženy ukazují stejný směr odpovědí, pouze u žen je gradient ostřejší než u mužů. Souhlas také roste se zmenšující se velikostní kategorií obcí (tab. 3.5). V menších obcích do 10 000 obyvatel byl souhlas s prioritou zaměstnanosti mužů 1,81krát častější oproti velkoměstům se 100 000 obyvateli a ve středních obcích (10 000–99 999) byl 1,55krát častější oproti velkoměstům.

Osoby, které mají partnera mimo domácnost a zřejmě spíše závisející na vlastních příjmech, s výrokem o přednosti mužů při zaměstnávání příliš nesouhlasí (0,626krát) oproti osobám, které mají partnera v domácnosti. Převrátíme-li odpověď, tj. $1/0,626 = 1,6$, potom lze říci, že ti, co mají partnera v domácnosti, souhlasí 1,6krát častěji s výrokem o prioritě zaměstnávání mužů. Ti, co nemají děti, 1,31krát častěji podporují zaměstnanost mužů oproti těm, co mají děti ve své domácnosti a zřejmě potřebují i druhý příjem.

Druhou zkoumanou otázkou bylo: „*Starat se o domácnost a rodinu je stejně uspokojující jako vydělávat peníze*“. Tento výrok vypovídá o hodnotových orientacích a dělbě zájmu mezi rodinu a pracovní kariéru.

Tab. 3.6 – *Starat se o domácnost a rodinu je stejně uspokojující jako vydělávat peníze*

Vysvětlující proměnná	Poměr šancí (odds ratios)			Statistická významnost
	OR	95% interval spolehlivosti		
Pohlaví				
žena vs muž	1,007	0,906	1,118	0,903
Věk				
35–49 vs 18–34	0,906	0,783	1,050	0,189
50–64 vs 18–34	1,049	0,895	1,231	0,552
65–79 vs 18–34	1,784	1,470	2,166	<,0001
Vzdělání				
základní vs vysokoškolské	1,514	1,248	1,837	<,0001
střední bez maturity vs vysokoškolské	1,388	1,173	1,644	0,000
střední s maturitou vs vysokoškolské	1,217	1,021	1,451	0,029
Partner				
mimo domácnost vs v domácnosti	0,751	0,603	0,935	0,010
bez partnera vs v domácnosti	0,869	0,764	0,989	0,034
Děti				
mimo vs v domácnosti	1,127	0,968	1,311	0,123
nemá vs v domácnosti	0,813	0,699	0,946	0,007
Obec				
–9 999 vs 100 000+	1,161	1,000	1,347	0,050
10 000–99 999 vs 100 000+	0,890	0,768	1,031	0,121

Poznámka: 6 520 respondentů.

Satisfakce na poli rodinném a pracovním není podle výsledků tab. 3.6 rozdílná u mužů a žen, navíc poměr šancí je statisticky nevýznamný. Pokud jde o věk, tak pouze osoby ve věku 65–79 let výrazněji souhlasí s uvedeným výrokem oproti 18–34letým (1,78krát). Výpovědi ostatních věkových kategorií jsou statisticky nevýznamné. Osoby se základním vzděláním častěji podporují výrok o stejné důležitosti zaměstnání i rodiny (1,51krát) oproti vysokoškolákům. Čím vyšší vzdělání, tím menší podpora stejné důležitosti zaměstnání a rodiny. Ještě menší podporu dávají tomuto výroku osoby mající partnera mimo domácnost (0,75) nebo bez partnera (0,87) oproti lidem majícím partnera v domácnosti (1,00). V této souvislosti by se dalo spekulovat o tom, že lidé bez partnera dávají přednost kariéře a ti co mají partnera mimo domácnost, považují za důležité mít také vlastní zaměstnání. Ti, co nemají děti, se rovněž nedomnívají, že zaměstnání a rodina jsou stejně důležité a podporují tento postoj méně (0,81) oproti těm, kteří mají děti v domácnosti.

Další dvě otázky byly zaměřeny na péči o děti, a to jak rodinnou tak institucionální. Péče o děti v rodině a zájem rodičů lze posoudit pomocí otázky: „*Děti často trpí tím, že se jejich rodiče příliš věnují svému zaměstnání*“.

Tab. 3.7 – Děti často trpí tím, že se jejich rodiče příliš věnují svému zaměstnání

Vysvětlující proměnná	Poměr šancí (odds ratios)			Statistická významnost
	OR	95% interval spolehlivosti		
Pohlaví				
žena vs muž	0,996	0,853	1,162	0,955
Věk				
35–49 vs 18–34	0,849	0,688	1,048	0,128
50–64 vs 18–34	1,043	0,823	1,321	0,729
65–79 vs 18–34	1,639	1,211	2,219	0,001
Vzdělání				
základní vs vysokoškolské	0,834	0,628	1,108	0,211
střední bez maturity vs vysokoškolské	0,889	0,692	1,144	0,362
střední s maturitou vs vysokoškolské	0,959	0,736	1,249	0,755
Partner				
mimo domácnost vs v domácnosti	0,930	0,673	1,286	0,662
bez partnera vs v domácnosti	0,792	0,655	0,957	0,016
Děti				
mimo vs v domácnosti	1,161	0,921	1,463	0,206
nemá vs v domácnosti	0,959	0,767	1,199	0,711
Obec				
–9 999 vs 100 000+	1,090	0,873	1,362	0,448
10 000–99 999 vs 100 000+	0,814	0,659	1,006	0,057

Poznámka: 7 601 respondentů.

Většina odpovědí na otázku slučitelnosti zaměstnání a rodiny na poli domácí péče o dítě není statisticky významná. Pouze osoby ve věku 65–79 let v porovnání s 18–34letými souhlasí s tím, že když se rodiče věnují příliš svému zaměstnání, tak děti potom trpí (1,64krát). Tento

výrok příliš nepodporují ti, kteří jsou bez partnera v porovnání s osobami žijícími s partnerem ve společné domácnosti.

Poslední zkoumaná otázka byla zaměřena na postoje týkající se předškolní péče na základě výroku: „*Předškolní dítě zaměstnané matky pravděpodobně strádá*“. Nejmenší podporu tohoto výroku lze nalézt u žen (0,776) v porovnání s muži a u osob, které mají partnera mimo domácnost (0,727) oproti těm, kteří ho mají v domácnosti (tab. 3.8). Naopak souhlas vyjadřují osoby ve vyšším věku (65–79 oproti 18–34letým 2,05krát častěji), osoby s nižším vzděláním (základní versus vysokoškolské 1,66krát častěji) a ve středních a menších obcích oproti velkoměstům. Lidé ve věku 65–79 let již malé děti nemají a pravděpodobně vyjadřují tak „solidaritů“ s vnoučaty, o které zřejmě nepečují, ale „odsuzují“ jiné, kteří se snaží na obou „frontách“, tj. v rodině i zaměstnání. Syndrom „krkavčí matky“ tak vytvářejí ti, kterých se péče o malé dítě netýká vůbec nebo v menší míře, tj. osoby ve vyšším věku a muži.

Tab. 3.8 – Předškolní dítě zaměstnané matky pravděpodobně strádá

Vysvětlující proměnná	Poměr šancí (odds ratios)			Statistická významnost
	OR	95 % interval spolehlivosti		
Pohlaví				
žena vs muž	0,776	0,703	0,856	<,0001
Věk				
35–49 vs 18–34	1,298	1,130	1,490	0,000
50–64 vs 18–34	1,433	1,232	1,668	<,0001
65–79 vs 18–34	2,048	1,704	2,462	<,0001
Vzdělání				
základní vs vysokoškolské	1,657	1,382	1,988	<,0001
střední bez maturity vs vysokoškolské	1,396	1,193	1,633	<,0001
střední s maturitou vs vysokoškolské	1,206	1,024	1,421	0,025
Partner				
mimo domácnost vs v domácnosti	0,727	0,592	0,892	0,002
bez partnera vs v domácnosti	1,029	0,909	1,164	0,655
Děti				
mimo vs v domácnosti	0,944	0,818	1,090	0,433
nemá vs v domácnosti	1,223	1,056	1,415	0,007
Obec				
–9 999 vs 100 000+	0,870	0,756	1,000	0,051
10 000–99 999 vs 100 000+	0,679	0,591	0,780	<,0001

Poznámka: 7 232 respondentů.

Současná česká společnost má svoji historickou zkušenost s vysokou zaměstnaností žen a frekventovanou institucionální péčí o malé děti. Tato zkušenost se formovala za specifických podmínek socialistického státu. Je otázkou, do jaké míry jsou u starších generací negativní postoje ve vztahu k ekonomické aktivitě žen a institucionální péči o malé děti produktem vlastní zkušenosti nebo postojem k bývalému politickému režimu. Zejména je závažné, že k problematice určité životní fáze rodinného cyklu se velmi kriticky vyjadřují ti, kteří nejsou v riziku tyto události podstoupit.

Podmínky mužů a žen na trhu práce se historicky proměnily. Rovněž se výrazně změnila současná a výhledová demografická situace vyspělých zemí včetně České republiky. Rodinné formy se pluralizovaly a narůstá podíl neúplných rodin. Úroveň plodnosti je dlouhodobě pod hladinou prosté reprodukce. Evropské a zejména postkomunistické populace budou výhledově výrazně stárnout. Model rodiny založený na muži-živiteli a ženě-pečovatelce je dnes přežitkem. Neznamená to však nastolení nových identických životních strategií pro všechny, ale možnost volby pro ty, kteří nechtějí setrvat v předchozím rodinném typu, ale kombinovat práci a rodinu. Politiky opírající se o jediný stereotyp muže-živitela a ženy-pečovatelky se považují v současnosti za neudržitelné. Genderová rovnost a rovné příležitosti jsou dnes uznávaným diskursem Evropské unie. Česká společnost se díky své historii vyznačuje vysokou zaměstnaností žen, ale také konzervativními genderovými stereotypy v postojích a rozdělení práce a péče v domácnosti. Výsledky analýzy potvrdily rozpor v postojích mezi mladou a seniorskou generací, mezi vyšším a nižším vzděláním, ale i mezi muži a ženami. Dlouhodobé vyloučení z pracovního procesu má dnes jiný dopad než v minulosti. Osoby takto „postižené“ podstupují větší riziko sociálního vyloučení. Může to mít i dopad na jejich děti, kterým nebudou moci zajistit srovnatelnou budoucnost, jakou mají dvoupříjmové rodiny. Současné nastavení rodinné a zaměstnanecké politiky v České republice opírající se o dlouhou špatně placenou mateřskou a rodičovskou dovolenou do tří let věku dítěte a absence forem institucionálních služeb do věku tří let prakticky neumožňuje rodičům (ženám) svobodnou volbu. Bohužel postoje těch, kterých se to přímo netýká, mají zřejmě zatím rozhodující váhu.

Literatura

- EUROSTAT. 2009. *Reconciliation between work, private and family life in the European Union*. 134 s.
- ETTLEROVÁ, S. et al. 2006. *Harmonizace rodiny a zaměstnání – současné možnosti a jejich reflexe u mladé rodičovské generace*. Praha: VÚPSV, 108 s.
- GANGL, M., ZIEFLE, A. 2009. Motherhood, labor force behavior, and women's careers: An empirical assessment of the wage penalty for motherhood in Britain, Germany, and the United States. *Demography*, 46 (2), s. 341–369.
- KŘÍŽKOVÁ, A., VOHLÍDALOVÁ, M. 2009. Rodiče na trhu práce: mezi prací a péčí. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 45(1), s. 31–60.
- THÉVENON, O. 2009. Increased Women's Labour Force Participation in Europe: Progress in the Work-Life Balance or Polarization of Behaviours? *Population*, 64(2), s. 235–273.

Tento příspěvek byl řešen v rámci projektu Aktivní stárnutí, rodina a mezigenerační solidarita (registrační číslo 2D06004) a Výzkumného záměru „Geografické systémy a rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace“ (registrační číslo 0021620831).

Autor

Prof. RNDr. Jitka Rychtaříková, CSc.

Katedra demografie a geodemografie PřF UK

Albertov 6

128 43 Praha 2

e-mail: rychta@natur.cuni.cz

4

Ženy a muži v rodinných domácnostech v České republice v letech 2001–2008

Dagmar Bartoňová, Ondřej Nývlt

Women and Men in Family Households in the Czech Republic in the Period 2001–2008

The demographic and social changes are shown in the structure of households of mainly young persons. The leaving home of independent children with the aim of starting a new household has been postponed to higher age since the 90th. It changed concurrently the structure of households of individuals (mainly households of young men has grown) and the structure of family households (more childless two-parent families). Consequently the average size of households between years 2002 and 2008 declined from 2.52 to 2.38 persons. The differences in timing of formation of specific types of households are in connection with gender differences and with the attained education. The education is an important differential factor, which determines the number of children in family household. The analysis is based on data from population censuses 1991 and 2001 and from Labour Force Sample Surveys 2002–2008.

Keywords: household, census, two-parent family household, one-parent family household, education

Změny, jimiž česká společnost během ekonomicko-sociální transformace od 90. let 20. století do současnosti prošla, se promítly také do soužití lidí v rodinách a domácnostech, do chování mužů a žen při osamostatňování a vytváření vlastních domácností. Proměny způsobu formování

rodin a domácností se týkají hlavně mladších osob, neboť soužití v domácnostech a rodinách se vyznačuje značnou setrvačností. Proto je příspěvek zaměřen na domácnosti mladých osob do 35 let věku. Nové trendy vytváření domácností mladou generací byly zřejmé již z vývoje počtu a složení domácností mladých osob mezi cenzy 1991 a 2001, příspěvek je však zaměřen na analýzu změn ve struktuře rodin a domácností počátkem 21. století, s přihlédnutím k úrovni dosaženého vzdělání.

Přístupy, použité metody rozboru dat VŠPS a SLDB

V příspěvku jsou použita data o domácnostech ze dvou zdrojů. Prvním je sčítání lidu (SLDB), v jehož rámci jsou vyčerpávajícím způsobem zjišťovány údaje o domácnostech ze tří hledisek – společného bydlení (bytové domácnosti), společného hospodaření (hospodařící) a z hlediska rodinných vztahů (cenzové), a to již od roku 1961. V tomto příspěvku jsou použity údaje o cenzových domácnostech převážně ze sčítání 2001, v omezené míře z roku 1991. Příspěvek se soustřeďuje především na změny struktury rodin a domácnosti po roce 2001, pro něž je zdrojem dat výběrové šetření pracovních sil (VŠPS), které umožňuje získávat základní výstupy za cenzové domácnosti každoročně od roku 2002. Tato analýza tedy vychází ze získaných anonymizovaných individuálních databází (SLDB, VŠPS) a oficiálních výstupů sčítání lidu, domů a bytů. Základem jsou cenzové domácnosti, jež jsou tvořeny osobami společně bydlícími v jednom bytě na základě jejich příbuzenských nebo jiných vztahů v rámci jedné hospodařící domácnosti.

Obecně lze analyzovat vnitřní strukturu domácností ze dvou základních pohledů. První, častější přístup vychází z konceptu tzv. rodinných jader (nukleární rodina), která vymezují jednotlivé typy cenzových domácností. V tomto kontextu není základní měřitelnou jednotkou jedinec, ale domácnost sama.

V rámci této analýzy jsou rozlišeny čtyři základní typy cenzových domácností:

- úplná rodinná domácnost (manželský pár nebo soužití druha a družky),
- neúplná rodinná domácnost (jeden z rodičů alespoň s jedním dítětem),
- domácnost jednotlivce,
- vícečlenná nerodinná domácnost (dvě nebo více osob příbuzných i nepříbuzných, společně hospodařících, které netvoří rodinnou domácnost).

Základní výsledky za zmíněné základní typy domácnosti jsou dále tříděny podle počtu závislých dětí. Podle definice SLDB i VŠPS je závislým dítětem každá osoba, která má k osobě v čele cenzové domácnosti vztah syn, dcera, je ekonomicky neaktivní a je ve věku 0–25 let.

Dále lze nahlížet na problematiku domácností z pohledu postavení jedince v samotné domácnosti. Tento přístup vymezuje postavení osoby v domácnosti podle vztahu k osobě v čele domácnosti a typu cenzové domácnosti. Obecně lze rozlišovat tyto základní kategorie:

- žijící sám,
- žijící v partnerské dvojici (manžel, manželka, druh, družka),
- žijící sám s dítětem (matka, otec v neúplné rodině),

- žijící s jedním nebo dvěma rodiči (vztah k osobě v čele domácnosti – syn, dcera),
- žijící v nerodinné domácnosti (zahrnutí ostatních osob nespádajících do předešlých kategorií).

Osoba se statutem manžel, druh musí splňovat podmínku, že vztah k osobě v čele cenзовé domácnosti je osoba v čele domácnosti, pohlaví muž a typ cenзовé domácnosti je úplná rodinná domácnost. Osoba se statutem manželka, družka musí splňovat pouze podmínku, že vztah k osobě v čele domácnosti je manželka, družka. Matka, otec v neúplné rodinné domácnosti musí být osobou v čele domácnosti, pohlaví žena (muž) a typ cenзовé domácnosti neúplná rodinná domácnost se závislými či bez závislých dětí. Osoba v pozici dítěte musí splňovat podmínku, že osoba je ve vztahu k osobě v čele domácnosti v pozici dítěte. Jednotlivec je charakterizován typem cenзовé domácnosti domácnost jednatelce. Kategorie žena či muž v jiném postavení pak zahrnuje ostatní osoby nespádající do předešlých kategorií.

Metodické nesrovnalosti mezi VŠPS a SLDB

Vzhledem k tomu, že analýza vychází ze dvou různých zdrojů dat, je nutné popsat základní odlišnosti VŠPS a SLDB. Prvotní zdroj těchto nesrovnalostí spočívá v odlišné definici bydliště respondentů podle SLDB a VŠPS. SLDB v roce 2001 bylo založeno na pojetí trvalého či dlouhodobého bydliště (cizinci s přechodným pobytem na území České republiky, pokud doba jejich pobytu přesáhla 90 dnů). Naopak VŠPS vychází z pojetí obvyklého bydliště, přičemž není rozhodující, má-li respondent v šetřeném bytě trvalý, dlouhodobý, přechodný či nehlášený pobyt. Z tohoto důvodu definice pobytu podle VŠPS lépe vypovídá o skutečné situaci v soužití osob v domácnosti. Podle metodiky sčítání lidu totiž osoby, které žily v úplných rodinných domácnostech a neměly shodné trvalé bydliště, byly považovány za neúplnou rodinnou domácnost a domácnost jednatelce, resp. dvě samostatné domácnosti jednatelců.

Na druhé straně VŠPS skrývá v sobě nevýhody dané výběrovostí šetření. Ačkoliv se jedná o největší výběrové šetření domácností v České republice (přibližně 25 tisíc bytů, resp. 63 tisíc osob za jednotlivá čtvrtletí šetření), je nutné počítat s určitou výběrovou chybou danou právě velikostí výběru, ale i dvoustupňovým stratifikovaným výběrem domácností [ne prostý náhodný výběr jednotlivých domácností přímo z registru sčítacích obvodů (RSO)]. Významně také ovlivňuje kvalitu získaných dat tzv. nevýběrová chyba. Nevýběrové chyby vznikají například administrativními odpady bytů z výběru, záměrným odmítnutím odpovědi nebo chybami při pořizování dotazníku. Dále může k rozdílnosti výsledků přispívat vymezení souboru domácností – totiž že VŠPS nešetří domácnosti mimo bytový fond. Z těchto důvodů se významně liší počty hospodařících i cenзовých domácností podle SLDB (2001) a VŠPS (2002). V roce 2001 bylo podle výsledků SLDB v České republice 4 270,7 tis. cenзовých domácností, v roce 2002 podle výsledků VŠPS jen 4 052,6 tis. cenзовých domácností.

Vývoj počtu, složení a velikosti cenзовých domácností

V důsledku nižšího počtu cenзовých i hospodařících domácností zjištěného výběrovým šetřením v roce 2002 se ve srovnání s údaji z cenzu 2001 mírně zvýšila průměrná velikost cenзовých i hospodařících domácností. Ani přechod na kritérium obvyklého bydliště při vymezování cenзовých domácností ve VŠPS však neovlivnil dlouhodobě klesající podíl společně hospodařících cenзовých domácností. Odklon od společného soužití a hospodaření více domácností a dalších osob mimo nukleární rodiny, pozorovaný již od 70. let minulého století, tedy pokračoval i v prvním desetiletí 21. století.

Tab. 4.1 – Vývoj počtu domácností a počtu obyvatel v letech 2001–2008

Ukazatel	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Hospodařící domácnosti (tis.) – HD	4 162,8	3 954,7	4 015,3	4 066,3	4 103,1	4 135,7	4 193,2	4 288,4
Cenzové domácnosti (tis.) – CD	4 270,7	4 052,6	4 102,5	4 150,5	4 186,7	4 217,3	4 275,9	4 370,7
Počet obyv. 20+ let (tis.)	7 888,3	7 926,3	7 966,2	8 007,7	8 064,9	8 124,3	8 198,1	8 307,9
Počet obyv. celkem (tis.)	10 230,0	10 202,4	10 208,6	10 209,1	10 226,7	10 264,8	10 320,4	10 421,9
Počet osob na 1 HD	2,41	2,58	2,54	2,51	2,49	2,48	2,46	2,43
Počet osob na 1 CD	2,38	2,52	2,49	2,46	2,44	2,43	2,41	2,38
Index CD/HD (v %)	102,6	102,5	102,2	102,1	102,0	102,0	102,0	101,9

Pramen: Sčítání lidu, domů a bytů 2001, VŠPS 2002–2008, ČSÚ (2002–2008 – stavy k 1. 7.).

Respektování obvyklého bydliště při zjišťování soužití osob v domácnostech ve VŠPS v roce 2002 bylo zjevně hlavní příčinou zvýšení počtu úplných rodinných domácností o 286 tis. ve srovnání s údaji sčítání 2001. Necelou polovinu přírůstku tvořily úplné rodinné domácnosti bez závislých dětí, které představovaly více než 34 % cenзовých domácností. Zároveň klesl počet neúplných rodinných domácností o 129 tis., jejich podíl se tím snížil v roce 2002 na 11 % CD. Počet domácností jednotlivců byl oproti sčítání nižší o více než čtvrtinu, podíl klesl na 23 %. Nejvyšší relativní rozdíl mezi údaji ze sčítání 2001 a VŠPS 2002 byl zjištěn u vícečlenných nerodinných domácností, které však představovaly v roce 2002 pouze 1,4 % cenзовých domácností a navíc způsob jejich vymezení nebyl metodicky shodný.

Tab. 4.2 – Cenзовé domácnosti podle typů v letech 2001–2008 (tis.)

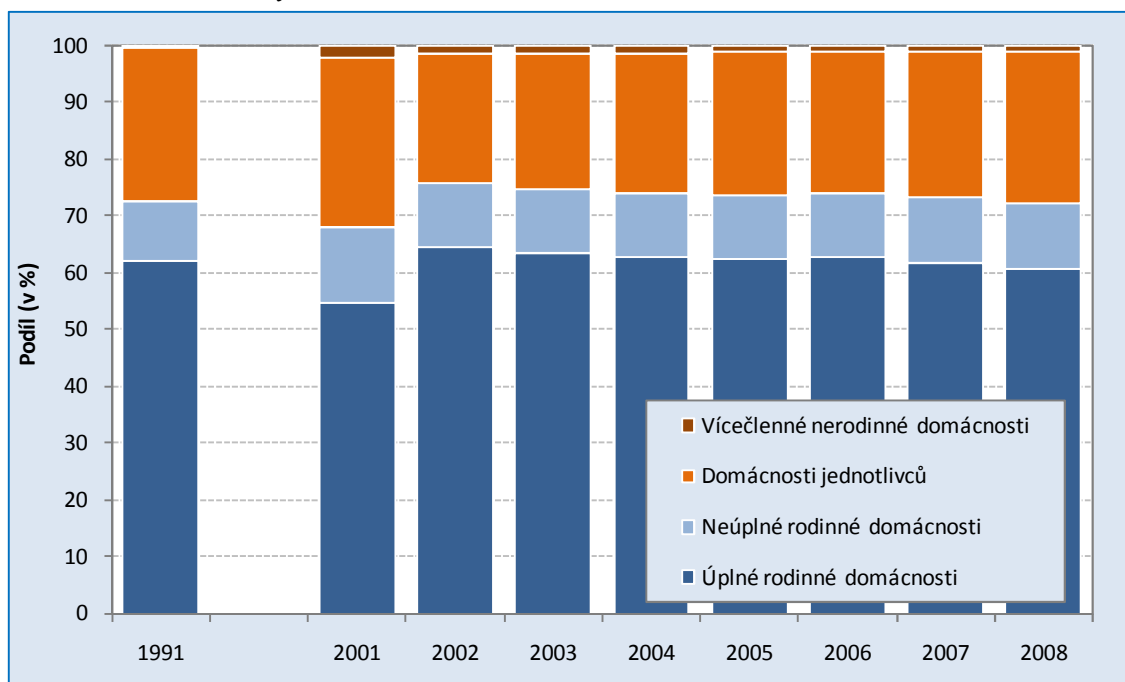
Typ cenзовé domácnosti	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	Index 2002/08
Celkem	4 270,7	4 052,6	4 102,5	4 150,5	4 186,7	4 217,3	4 275,9	4 370,7	108
Úplná rodinná domácnost (ÚRD)	2 333,6	2 620,0	2 605,3	2 605,7	2 617,0	2 646,2	2 645,2	2 653,6	101
– ÚRD bez záv. dětí	1 242,8	1 391,0	1 392,5	1 406,1	1 417,5	.	.	.	x
Neúplná rodinná domácnost (NRD)	576,4	447,5	457,0	471,7	473,1	476,4	485,6	499,8	112
Domácnost jednotlivce	1 276,2	927,8	981,1	1 018,0	1 049,1	1 054,4	1 105,8	1 172,9	126
Vícečlenná nerodinná domácnost	84,5	57,4	59,1	55,1	47,4	40,3	39,3	44,3	77

Pramen: Sčítání lidu, domů a bytů 2001, VŠPS 2002–2008.

Nový metodický přístup k vymezení vícečlenných cenzových domácností však dlouhodobé trendy ve vývoji počtu a struktury cenzových domácností nezměnil. I při respektování kritéria obvyklého bydliště vzrostl v období 2002–2008 počet cenzových domácností o 8 % (318 tis.), přičemž pokračovalo snižování jejich průměrné velikosti. Ke zvyšování počtu domácností přispěl částečně i růst počtu obyvatel schopných vytvářet vlastní domácnosti, převážně osob starších 20 let, jejichž počet se zvýšil o 382 tis. (o necelých 5 %). Počet domácností však rostl rychlejším tempem než počet osob především vlivem rychlejšího růstu počtu domácností jednotlivců a bezdětných rodinných domácností na úkor úplných rodin s dětmi.

Změny ve struktuře cenzových domácností byly z velké části vyvolány změnami sociálního chování nastupující mladé generace, která se osamostatňuje a zakládá vlastní domácnosti od konce 20. století v stále vyšším věku než generace jejich rodičů, častěji preferuje oddělené bydlení a samostatné hospodaření jednotlivců a v 90. letech razantně změnila své reprodukční chování (hlavními projevy jsou odkládání založení rodiny a nižší intenzita plodnosti, odkládání vstupu do manželství).

Obr. 4.1 – Složení cenzových domácností v letech 1991–2008

Pramen: SLDB 1991, 2001, VŠPS 2002–2008.

V letech 2002–2008 se počet rodinných domácností všech typů zvýšil o 86 tisíc, ale přírůstek úplných rodinných domácností z toho činil pouze 34 tis., takže jejich zastoupení kleslo z 65 % na 61 %. Zbytek přírůstku (52 tis.) připadal na neúplné rodinné domácnosti, kterých od roku 2002 přibýlo sice 12 %, ale jejich podíl na celkovém počtu cenzových domácností vzrostl jen nepatrně, na 11,4 % (o 0,4 bodu). V rámci úplných rodinných domácností pokračoval již od 80. let patrný pokles počtu i zastoupení domácností se závislými dětmi; úplných rodinných domácností bez závislých dětí sice absolutně přibývalo, ale jejich zastoupení od roku 2003 spíše stagnovalo. Počet domácností jednotlivců vzrostl o 245 tis. a jejich podíl se zvýšil na 27 %,

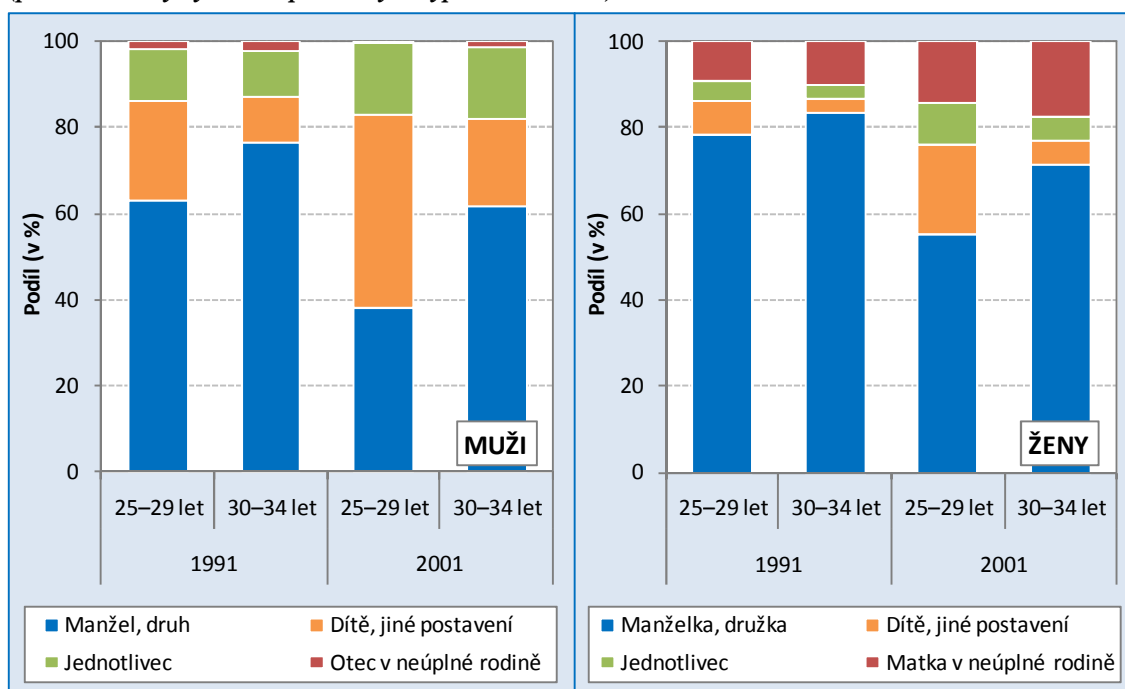
přiblížil se tedy opět zastoupení z roku 2001. Dlouhodobý trend snižování zastoupení úplných rodinných domácností ve prospěch především domácností jednotlivců pokračoval tedy i v letech 2002–2008. Vícečlenných nerodinných domácností ubylo o 13 tis. (i vlivem metodické změny), jejich podíl na počtu cenzových domácností tak klesl na jedno procento.

Změny v postavení mužů a žen do 35 let v cenzových domácnostech v období 1991–2008

Změny ve struktuře domácností lze pozorovat zejména u domácností, v jejichž čele jsou mladší osoby, neboť změny režimu demografické reprodukce se projevují především u nich. Proto je analýza vývoje domácností zaměřena na cenzové domácnosti v čele s osobami do 35 let.

Již v intercenzálním období 1991–2001 se snížila intenzita vytváření domácností zejména osob do 25 let. Mezi ženami ve věku 20–24 let klesl podíl těch, které žily v úplných rodinných domácnostech jako manželky či partnerky, z poloviny na pětinu, a podíl těch, které ještě zůstávaly v rodině rodičů, vzrostl téměř na dvě třetiny. V tomto věku nízký podíl žen v čele neúplných rodinných domácností se dále snížil, zatímco podíl žen tvořících domácnost jednotlivce mírně vzrostl.

Obr. 4.2 – Postavení mužů a žen ve věku 25–29 let v cenzových domácnostech v letech 1991 a 2001 (podle intenzity vytváření příslušných typů domácností)

Pramen: SLDB 1991, 2001.

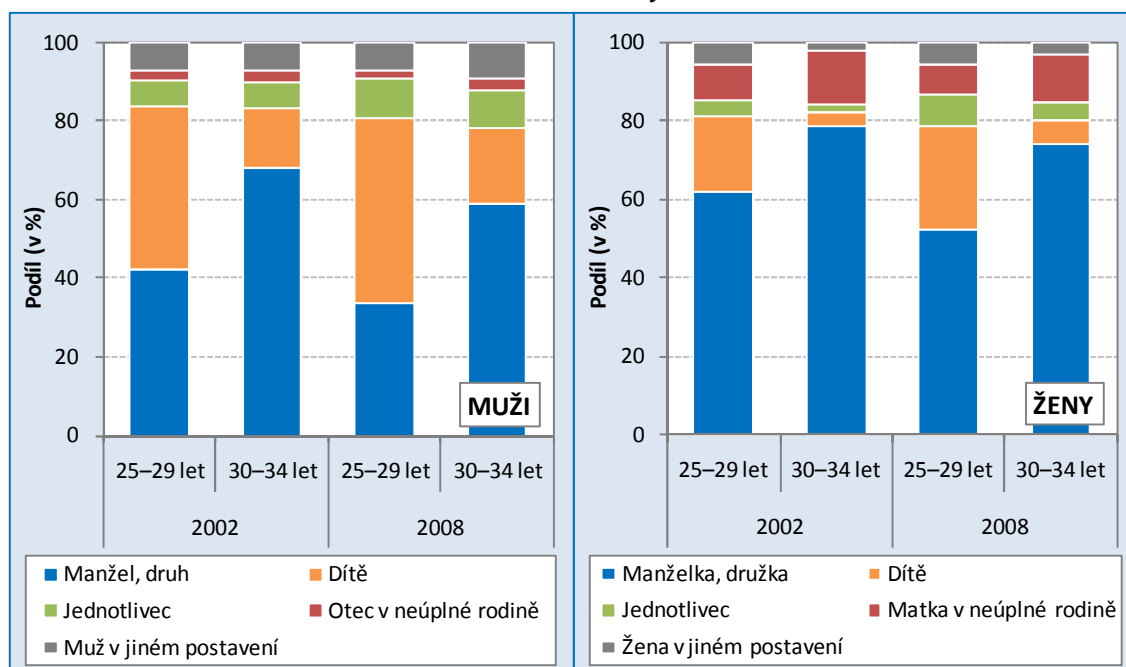
Podobný vývoj zaznamenalo i složení mužů ve věku 20–24 let s tím, že propad mužů v pozici manžela či partnera byl ještě vyšší (pokles z 26 % na 8 %), podíl mužů žijících v domácnosti rodičů vzrostl z 60 % na 80 % a na rozdíl od žen se mírně snížil podíl mužů tvořících domácnosti jednotlivců (delší doba vzdělávání a pozdější osamostatňování mužů, což také souvisí s vyšším

průměrným sňatkovým věkem svobodných mužů než žen). S rostoucím věkem se sice zvyšoval u obou pohlaví podíl osob v čele úplných rodinných domácností v pozici manžela nebo druha (resp. manželky či družky) a klesal podíl osob v pozici dětí.

Odkládání vstupu do manželství se však odrazilo v roce 2001 v nižších podílech mužů i žen do 45 let v postavení osob v čele úplných rodinných domácností než v roce 1991, ve vzrůstu intenzity vytváření neúplných rodinných domácností žen (u mužů ve věku 25–44 let se však intenzita snížila). U obou pohlaví vzrostlo zastoupení osob tvořících domácnosti jednotlivců.

V období 2002–2008 se trendy ve vývoji postavení osob v domácnostech nastoupené v 90. letech příliš nezměnily. V důsledku pokračujícího odkládání vstupu do manželství, rození dětí, stoupající rozvodovosti a preferováním samostatného hospodaření a individualizace života dále klesala intenzita vytváření úplných rodinných domácností, zvláště se závislymi dětmi. Pozdější odchod z rodiny rodičů je zřejmý z rostoucího podílu dětí a z dalšího poklesu podílu mužů i žen v pozici manželů či partnerů mezi osobami ve věku 20–24 let. Nejvýraznější změny v intenzitě formování domácností a tím v postavení mužů a žen v domácnostech se však posunuly do věku 25–29 let. V tomto věku klesl podíl žen v postavení manželky či družky o 15 %, přesto v této pozici byla stále více než polovina žen. Mužů ve věku 25–29 let byla v roce 2008 v obdobném postavení třetina, při snížení podílu o pětinu oproti roku 2002. Téměř polovina z nich žila ještě v domácnosti rodičů (u žen pouze čtvrtina, ale u obou pohlaví podíl vzrostl). Podíl žen v pozici manželky či partnerky se mírně snížil i ve věku 30–34 let, ale přesto v roce 2008 činil 75 %, zatímco mužů v obdobném postavení bylo 60 % (pokles rychlejší než u žen).

Obr. 4.3 – Postavení mužů a žen ve věku 25–34 let v cenových domácnostech v letech 2002 a 2008

Pramen: SLDB 1991, 2001.

Ačkoliv klesala intenzita vytváření úplných rodinných domácností u obou pohlaví, muži stále vstupovali do manželství zhruba s čtyř až pětiletým zpožděním a s menší intenzitou. Podíl

žen v postavení osob v čele neúplné rodinné domácnosti ve věku do 35 let se v období 2002 – 2008 snížil, ačkoliv byl stále třikrát až čtyřikrát vyšší než podíl mužů. Ti naopak převažovali nad ženami v domácnostech jednotlivců, podíl žen-jednotlivců však rostl mnohem rychlejším tempem než podíl jednotlivců-mužů.

Změny ve struktuře cenзовých domácností v čele s osobami do 45 let v letech 2002–2008

Ačkoliv cenзовých domácností osob do 45 let v období 2002–2008 přibylo (z pohledu mužů o 5,5 %, z pohledu žen v čele domácnosti jen 3,3 %), jejich podíl se mírně snížil, takže domácnosti v čele s ženami do 45 let v roce 2008 představovaly 32 % cenзовých domácností, v čele s muži do 45 let 28 % domácností.

Změny ve strategii zakládání domácností a rodin se odrazily v letech 2002–2008 v pokračování poklesu počtu cenзовých domácností v čele s osobami do 25 let (více u mužů) i dalším snižování jejich beztak již velmi nízkého podílu z celkového počtu cenзовých domácností. Přes růst počtu domácností v čele s muži i ženami ve věku 25–44 let klesl ve věkové skupině 25–34 let jejich podíl z celkového počtu cenзовých domácností u obou pohlaví, ve věku 35–44 let se jejich zastoupení nezměnilo.

Tab. 4.3 – Složení cenзовých domácností osob v čele ve věku 15–44 let podle pohlaví osob a typů domácností v letech 2002 a 2008

Typ domácnosti	Žena v čele ve věku			Muž v čele ve věku		
	15–24	25–34	35–44	15–24	25–34	35–44
2002						
Domácnosti celkem (abs. počet v tis.)	134,8	662,6	668,6	63,7	524,1	611,1
v tom (%): Úplná rodinná dom.	70,4	82,3	82,4	67,8	83,9	87,2
– ÚRD bez závislých dětí	33,0	10,8	11,1	34,3	15,9	8,4
– ÚRD se závislými dětmi	37,4	71,5	71,3	33,5	68,0	78,8
Neúplná rodinná dom.	15,1	13,3	14,8	8,1	4,6	4,6
Domácnost jednotlivce	12,3	3,8	2,4	20,8	10,5	7,8
Vícečlenná nerodinná dom.	2,2	0,6	0,4	3,3	1,0	0,4
2008						
Domácnosti celkem (abs. počet v tis.)	111,7	680,0	722,0	60,6	542,4	661,4
v tom (%): Úplná rodinná dom.	67,6	79,3	79,0	53,0	78,1	83,7
– ÚRD bez závislých dětí	41,8	17,2	9,6	32,2	23,5	8,7
– ÚRD se závislými dětmi	25,8	62,1	69,4	20,9	54,6	75,0
Neúplná rodinná dom.	13,1	12,6	17,3	7,6	4,1	5,4
Domácnost jednotlivce	17,6	7,5	3,7	34,3	16,4	10,4
Vícečlenná nerodinná dom.	1,7	0,6	0,1	5,0	1,4	0,5

Poznámka: V úplných rodinných domácnostech je za osobu v čele domácnosti považován účelově muž nebo žena.

Důležitější však byly změny ve složení domácností osob do 45 let. Úplné rodinné domácnosti se závislými dětmi si přes dlouhodobý pokles zastoupení udržely rozhodující podíl mezi domácnostmi v čele s muži nebo ženami ve věku 25–44 let. U domácností v čele s muži do 25 let je vystřídaly úplné rodinné domácnosti bez závislých dětí již v roce 2003, v čele s ženami do 25 let o rok později, ale v roce 2008 měly tyto domácnosti již výraznou převahu nad rodinami se

závislími dětmi. Výrazně vzrostly také podíly domácností jednotlivců, zejména u osob do 25 let (u mužů na více než třetinu) a byly častější než rodinné domácnosti bez dětí; podíl žen-jednotlivců byl ve srovnání s muži poloviční. S věkem se podíl domácností jednotlivců snižoval, ale přesto do roku 2008 se u mužů ve věku 35–44 let zvýšil na desetinu. Zastoupení neúplných rodinných domácností v čele s ženami i muži do 35 let se naopak snižovalo.

Na změnách struktury úplných i neúplných rodinných domácností se podílelo nemalou měrou odkládání narození dětí do vyššího věku. Odrazilo se v dalším snižování průměrného počtu dětí v úplných rodinných domácnostech s ženami do 40 let, nejvíce ve věku 20–29 let.

Tab. 4.4 – Průměrný počet závislých dětí v úplných rodinných domácnostech podle věku manželky, družky v období 2001–2008

Věková skupina	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
20–24	0,79	0,70	0,67	0,60	0,55	0,48	0,48	0,49
25–29	1,35	1,27	1,20	1,15	1,09	1,00	0,95	0,89
30–34	1,81	1,76	1,71	1,69	1,66	1,63	1,59	1,56
35–39	1,88	1,89	1,86	1,87	1,85	1,84	1,81	1,80
40–44	1,22	1,32	1,39	1,40	1,45	1,43	1,43	1,45

Pramen: VŠPS 2002–2008.

Vzdělanostní struktura domácností

Obecně je považováno nejvyšší dosažené vzdělání za základní faktor při posuzování vnitřní struktury zkoumaných ekonomických, sociálních či demografických charakteristik (např. úroveň nezaměstnanosti, úroveň plodnosti atd.). Ve struktuře domácností se stává nejvyšší dosažené vzdělání základním předpokladem rozdílných preferencí při zakládání domácností. U mladých lidí lze právě najít podle výše dosaženého vzdělání odlišné formy časování odchodu z rodičovské domácnosti, ale i preference typu soužití v nově vytvořené domácnosti.

V prvé řadě délka studia předurčuje odlišný postoj k časování zakládání rodiny v podmínkách, kdy založení domácnosti je podmíněno významným finančním příjmem. Delší doba studia a preferování osobní svobody se tedy u vysokoškolsky vzdělaných mužů ve věku 25–29 let projeví častějším setrváváním v rodičovské domácnosti. Ve věku 25–29 let stále více než 50 % mužů s dosaženým vysokoškolským vzděláním žilo ve společné domácnosti s rodiči. Od třiceti let se však situace radikálně změnila a nejvíce zůstávali u rodičů muži s dosaženým základním vzděláním. Finanční možnosti mužů s nižším vzděláním jsou vzhledem k zvyšujícím se požadavkům na kvalifikaci mnohem nižší. Z tohoto důvodu je pro tyto osoby jednodušší zůstat v rodičovské domácnosti. Slabé finanční zabezpečení rodiny může přispívat i k vyšší pravděpodobnosti rozpadu manželství u mužů s nízkým vzděláním.

Tab. 4.5 – Postavení muže v domácnosti podle nejvyššího dosaženého vzdělání a vybraných věkových skupin v ČR (v %, průměr let 2006 až 2008)

Nejvyšší dosažené vzdělání	Manžel, druh	Dítě	Jednotlivec	Otec v neúplné rodině	Muž v jiném postavení	Celkem
25–29 let						
Základní	34,9	47,2	6,4	2,3	9,2	100,0
Střední bez maturity	38,8	44,2	8,3	2,5	6,2	100,0
Střední s maturitou	32,5	48,4	10,7	1,7	6,6	100,0
Vysokoškolské	31,6	51,5	10,1	1,2	5,6	100,0
Celkem	35,0	47,2	9,4	2,0	6,4	100,0
30–34 let						
Základní	52,5	26,8	5,9	3,1	11,7	100,0
Střední bez maturity	60,2	19,5	7,5	3,8	8,9	100,0
Střední s maturitou	62,3	16,7	10,8	2,0	8,1	100,0
Vysokoškolské	60,2	17,7	12,3	2,1	7,6	100,0
Celkem	60,5	18,7	9,2	3,0	8,6	100,0

Poznámka: Vzhledem k výběrovosti souboru je nutné konstruovat výsledné hodnoty za časové období 2006 až 2008.

Pramen: VŠPS 2006–2008.

Tab. 4.6 – Postavení žen v domácnosti podle nejvyššího dosaženého vzdělání a vybraných věkových skupin v ČR (v %, průměr let 2006 až 2008)

Nejvyšší dosažené vzdělání	Manželka, družka	Dítě	Jednotlivec	Matka v neúplné rodině	Žena v jiném postavení	Celkem
25–29 let						
Základní	52,7	15,5	3,1	20,1	8,7	100,0
Střední bez maturity	58,8	17,6	4,8	12,3	6,6	100,0
Střední s maturitou	54,9	26,6	7,8	5,7	5,1	100,0
Vysokoškolské	45,9	36,5	9,9	3,2	4,5	100,0
Celkem	53,8	25,7	7,2	7,8	5,6	100,0
30–34 let						
Základní	64,0	7,6	2,6	20,9	4,8	100,0
Střední bez maturity	73,5	4,5	2,7	15,7	3,7	100,0
Střední s maturitou	75,5	6,5	4,6	10,4	3,0	100,0
Vysokoškolské	72,9	8,8	9,1	6,5	2,8	100,0
Celkem	73,7	6,1	4,4	12,4	3,3	100,0

Poznámka: Vzhledem k výběrovosti souboru je nutné konstruovat výsledné hodnoty za časové období 2006 až 2008.

Pramen: VŠPS 2006–2008

Výlučnost žen se základním vzděláním spočívala ve vyšší pravděpodobnosti vytvoření neúplné rodinné domácnosti. V letech 2006 až 2008 z celkového počtu žen se základním vzděláním žila ve věku 30–34 let v pozici svobodné (rozvedené) matky pětina z nich, z celkového počtu žen s vysokoškolským vzděláním ve věku 30–34 let pouze 3 %. Naopak ženy

s dosaženým vysokoškolským vzděláním se i ve věku 30–34 let vyznačovaly preferencí života v samostatné domácnosti (9,1 %), a to i ve srovnání s ženami s dosaženým středním vzděláním s maturitou (4,6 %). V těchto zjištěních však není zohledněn vliv rozdílného časování založení rodiny a riziko jejího rozpadu z hlediska délky trvání soužití.

Shrnutí

Analýza změn struktury cenзовých domácností provedená na základě dat z výběrových šetření pracovních sil v letech 2002 až 2008 prokázala, že základní trendy vývoje složení domácností se příliš nemění. Projevy transformace demografického a sociálního chování generací nastupujících do produktivního věku od konce 20. století se však ve způsobu soužití v rodinách a domácnostech z genderového pohledu stále značně liší. Ačkoliv u obou pohlaví klesal podíl osob v postavení manželů či partnerů, zvláště těch nejmladších, ženy dříve a častěji vytvářely úplné rodinné domácnosti než muži, i když častěji to byly domácnosti bezdětné. Ženy také výrazně častěji než muži vytvářely neúplné rodinné domácnosti, i když až do 35 let intenzita vytváření v čase klesala. Důsledkem odkládání založení rodiny po odchodu z rodiny rodičů a preference samostatného života byl rostoucí podíl mladých mužů i žen v domácnostech jednotlivců až do věku do 35 let. Ačkoliv počet mužů-jednotlivců do 45 let výrazně převyšoval počet domácností jednotlivců-žen, vzrostl jejich počet ve věku 25–34 let dvakrát rychleji než mužů. Vlivem zvyšování zastoupení domácností bezdětných párů a domácností jednotlivců a zároveň v důsledku snížení úrovně plodnosti žen se dále zmenšovala průměrná velikost cenзовých domácností, nejrychleji u žen ve věku 20–29 let.

Úroveň dosaženého vzdělání se ukázala jako významný diferencující faktor z hlediska odlišných preferencí typů domácností muži a ženami. Ženy ve věku 30–34 let s vysokoškolským vzděláním častěji vytvářejí úplné rodinné domácnosti, zatímco ženy se základním vzděláním jsou častěji matkami v neúplných rodinných domácnostech, ale také mnohem méně často než vysokoškolačky žijí jako jednotlivci. Muži s vysokoškolským vzděláním ve věku 30–34 let častěji tvoří domácnosti jednotlivců než muži se základním vzděláním, kteří naopak v tomto věku častěji zůstávají ještě v rodině rodičů.

Literatura

- BARTOŇOVÁ, D. 2005. Vývoj cenзовých domácností v České republice v poslední třetině 20. století. *Demografie*, 47, s. 1–12.
- BARTOŇOVÁ, D. 2007. Rodiny a domácnosti. In: *Populační vývoj České republiky 2001–2006*. Praha: DemoArt. s. 63–76.
- KUČERA, M. 2005. Rodinné domácnosti ve výsledcích sčítání 2001. *Demografie*, 47, s. 13–20.
- MOŽNÝ, I. 2006. *Rodina a společnost*. Praha: SLON.
- NÝVLT, O. 2008. *Formování a rozpad domácností z dat SLDB a VŠPS se zaměřením na osoby ve věku 20–49 let*. Disertační práce, Praha: Přírodovědecká fakulta UK.

Formování a rozpad domácností z výsledků výběrových šetření pracovních sil 2002–2005. 2006. Praha: ČSÚ.

Sčítání lidu, domů a bytů v ČR k 1. 3. 2001. 2003. Domácnosti – Česká republika. Praha: ČSÚ. Individuální anonymizované databáze ze SLDB 1991, 2001 a VŠPS 2002–2008.

Zpracováno s podporou Výzkumného záměru MSM 0021620831 „Geografické systémy a rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace a GAČR v rámci řešení projektu č. 403/07/0711 „Demografická situace České republiky v rámci EU(25): Podobnosti, odlišnosti a perspektivy“.

Autoři

RNDr. Dagmar Bartoňová, Ph.D.

Katedra demografie a geodemografie PřF UK
Albertov 6
128 43 Praha 2
bard@natur.cuni.cz

Mgr. Ondřej Nývlt, Ph.D.

Český statistický úřad
Na padesátém 81
100 82 Praha 10
ondrej.nyvlt@czso.cz

5

Vzájemné souvislosti mezi úrovní plodnosti a participací žen na trhu práce v zemích EU

Luděk Šídlo, Klára Tesárková

Mutual Links Between the Level of Fertility and Participation Rate of Women in Labour Market in the EU

The aim of this paper is to study the regional differences in the level of total fertility rate in the EU countries in years 2005–2007. We tried to analyze these differences together with several factors mapping the situation of women in labour market in each country. The factors were derived from indicators where correlation with total fertility rate was statistically significant. Authors of this paper focused on indicators describing not only the economic activity of women and their participation on labour market, but also illustrating other possibilities of women – possibility of lifelong learning, utilization of their education on labour market, and possibility of work and family life harmonization. The performed analysis was based on selected indicators and its output is the basic regionalization of the European Union representing various models of politics and approaches influencing the situation of women on labour market.

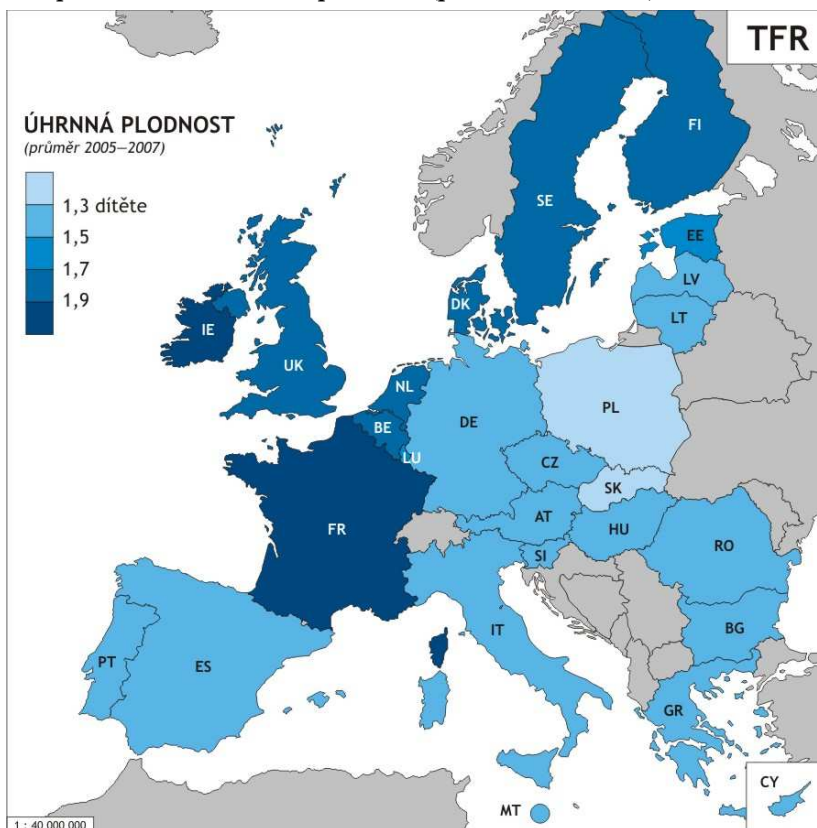
Keywords: total fertility rate, economic activity, labour market, lifelong learning, European Union, work and family life harmonization

Nízká úroveň plodnosti v zemích Evropské unie se stala předmětem zájmu mnoha demografů v posledních letech. V žádné zemi Unie v současné době ukazatel úhrnné plodnosti nedosahuje hodnoty alespoň prosté reprodukce (2,1), přesto se tyto státy mezi sebou poměrně výrazně odlišují. Jak dokládá obrázek 5.1, nejvyšší úroveň plodnosti vykazují Francie a Irsko, nadprůměrné hodnoty jsou také ve skandinávských zemích a některých dalších státech západní Evropy. Na opačném konci pomyslného žebříčku stojí země východní Evropy, především pak Polsko a Slovensko.

Za těmito rozdíly lze hledat mnoho důvodů a faktorů, které mohou mít na úroveň plodnosti zásadní vliv. Tento příspěvek se snaží zkoumat vzájemné souvislosti úrovně plodnosti a dalších ukazatelů charakterizujících postavení žen na trhu práce. Problematika skloubení pracovního a rodinného života (větší zaměstnanost matek na částečný úvazek, dostatečná nabídka zařízení péče o děti) je tématem velmi aktuálním. Mj. se tomuto tématu věnovala Zelená kniha „Nová mezigenerační solidarita jako odpověď na demografické změny“ (2005).

Z mnoha možných ukazatelů bylo vybráno osm takových, které s úrovní úhrnné plodnosti v jednotlivých zemích Evropské unie nejsilněji korelují a jejichž korelace je statisticky významná. Ty byly nejprve podrobeny detailnější analýze z hlediska rozdílů mezi evropskými zeměmi a následně vstupovaly do souhrnných analýz. Cílem práce bylo dosáhnout určité představy o regionech Evropské unie, nebo skupin zemí, kde se dá předpokládat podobný vliv veřejných politik a opatření vztahujících se na participaci žen na trhu práce na úroveň plodnosti v těchto zemích.

Obr. 5.1 – Úhrnná plodnost ve státech evropské unie (průměr 2005–2007)

Pramen: Eurostat.

Vstupní data a použité metody

Vstupními daty analýzy se staly hodnoty uvažovaných ukazatelů za země Evropské unie a byly použity průměrné hodnoty let 2005–2007. Všechna data jsou dostupná v databázích Eurostatu¹, část z nich pochází ze šetření EU-SILK².

Data byla nejprve podrobena korelační analýze. Na jejím základě pak bylo vybráno osm ukazatelů, které s úrovní úhrnné plodnosti vykazovaly nejsilnější a statisticky nejvýznamnější korelaci. Těchto osm ukazatelů bylo nejprve analyzováno samostatně a následně vstupovalo do faktorové analýzy. Pomocí ní byly vymezeny faktory, které souvisí s úrovní úhrnné plodnosti a zároveň spolu navzájem významně nekorelují. Na základě výsledků faktorové analýzy byla provedena shluková analýza vedoucí k požadované regionalizaci Evropské unie.

Základní analýza vybraných ukazatelů a úrovně úhrnné plodnosti v zemích EU

Osm základních vstupních ukazatelů, které nejsilněji korelují s úrovní úhrnné plodnosti, bylo analyzováno v prvním kroku vizuálně. Ukazatelé charakterizují jak obecnou ekonomickou úroveň dané země, tak i jejich specifitější charakteristiky zaměřené především na ženy, jejich účast na trhu a práce a možnosti skloubení kariéry a rodiny.

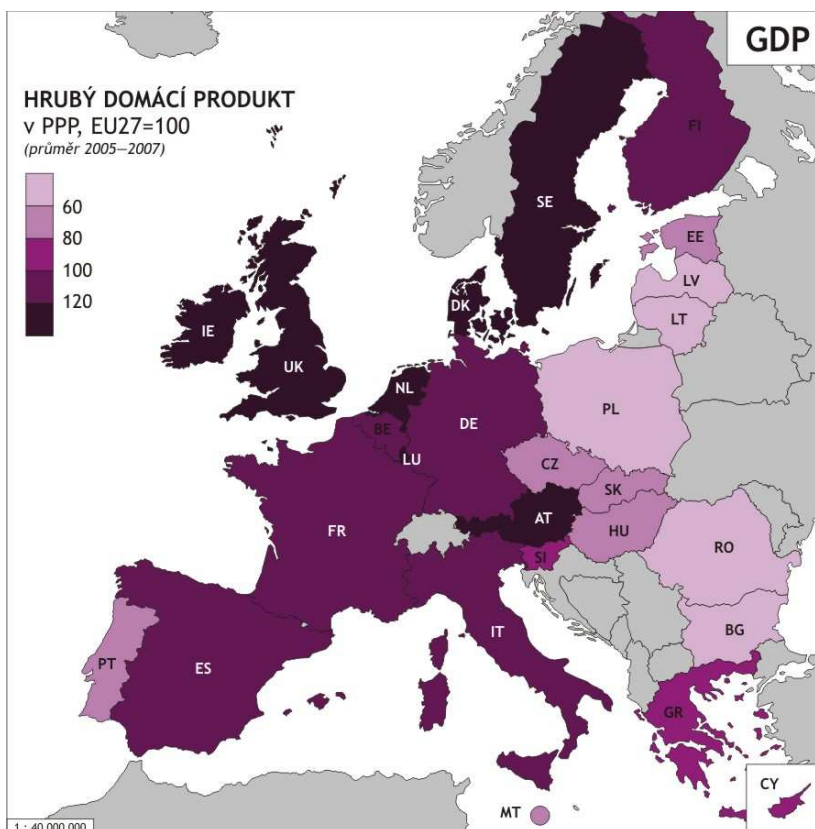
Prvním zahrnutým ukazatelem je hrubý domácí produkt (obr. 5.2), který je nejobecnějším z uvažovaných charakteristik. Pomocí ukazatele hrubého domácího produktu lze obecně charakterizovat ekonomickou vyspělost dané země. Tato ekonomická úroveň se pak promítá do života všech občanů země, jejich možností na poli pracovním, rodinném, v oblasti vzdělávání i financí.

Snad ještě výrazněji než u plodnosti se zde projevuje dělení na země severní, západní a východní Evropy. Zatímco nejvyšší hodnoty lze nalézt v zemích severní a severozápadní Evropy, nejnižší jsou naopak v zemích východní Evropy. Jistou výjimkou je zde Portugalsko, jehož celková ekonomická vyspělost je spíše na úrovni zemí východní části Evropy. Česká republika, Slovensko a Maďarsko představují určitý přechodový pás mezi západem a východem Evropy. Úroveň hrubého domácího produktu sice s úrovní plodnosti relativně silně koreluje (0,561), nicméně její vliv na plodnost nepochybně není přímý, ekonomická úroveň spíše ovlivňuje další faktory, které mají s plodností žen přímější vazbu.

¹ <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes>

² http://nui.epp.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_caindformal&lang=en

Obr. 5.2 – Hrubý domácí produkt v paritě kupní síly, EU 27 = 100; (průměr 2005–2007)

Pramen: Eurostat.

Ukazatel podílu žen zaměstnaných ve službách již více charakterizuje pracovní trh a zároveň se týká jen ženské části populace, na kterou se zaměřuje i celý tento příspěvek (obr. 5.3). Opět je patrný jednoznačný přechod od vyšších hodnot v západní a severozápadní části Evropy k nejnižším hodnotám na východě. Jako specifikum se rovněž projevuje Portugalsko, kde podíl žen zaměstnaných ve službách činí jednu z nejnižších hodnot v rámci EU, a to především v důsledku vysokého podílu zaměstnaných v zemědělství (12,6 % oproti průměru za EU 27, který činil 5,1 %).

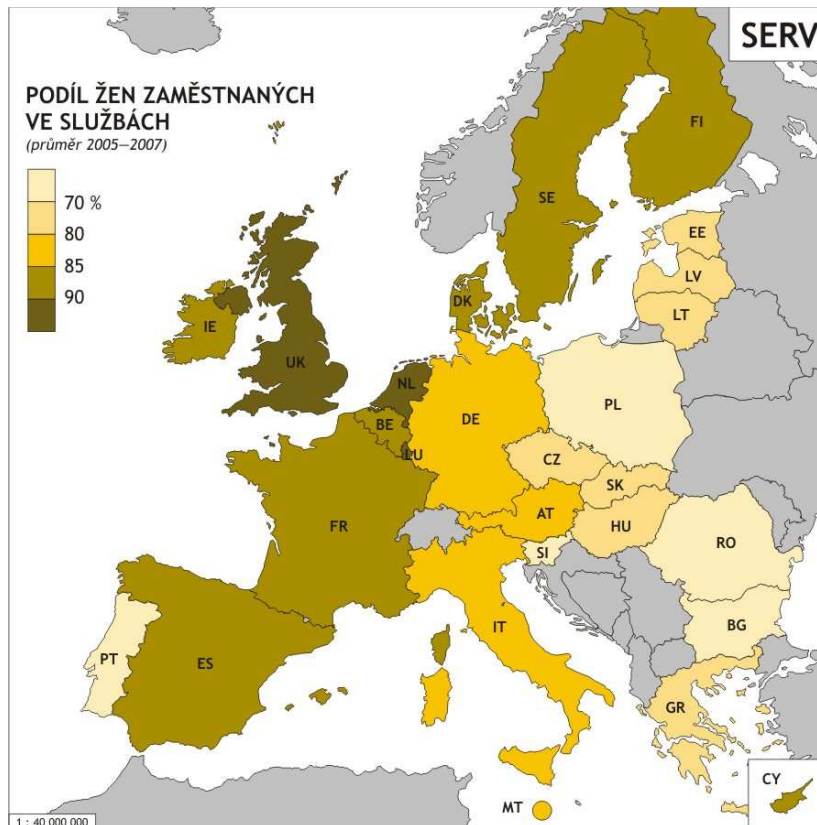
Obecně se prokázalo, že vyšší podíl žen pracujících v sektoru služeb je spíše v ekonomicky vyspělejších zemích, což jsou zároveň země, kde dnes můžeme najít nejvyšší míry plodnosti v Evropě.

Mezi nejčastěji uvažované charakteristiky trhu práce patří míra nezaměstnanosti a míra zaměstnanosti. Míru zaměstnanosti opět uvažujeme jen z hlediska žen. Mírou zaměstnanosti žen je uvažován podíl zaměstnaných žen z celkového počtu žen stejné věkové skupiny. Pro potřeby tohoto článku byly uvažovány jen ženy ve věku 20 až 64 let (obr. 5.4).

Mnoho demografů sledovalo proměnlivý vztah mezi participací žen na trhu práce a úrovní plodnosti. Původní negativní korelace se během osmdesátých let obrátila v korelaci kladnou. Del Boca (2003) uvádí, že zatímco korelace těchto dvou sledovaných proměnných činila v sedmdesátých letech hodnoty -0,5, tak v průběhu osmdesátých let se otočila na +0,5 a dále sílí. Podle Gullett (2005) činily pro země OECD hodnoty +0,76. Tento trend potvrzuje rovněž

i několik dalších studií (např. Adsera, 2004; Del Boca, Pasqua, Pronzato, 2003, 2004; Del Boca, 2002), přičemž sledování změny korelace v průběhu času se zabývá především Engelhardt a Prskawetz (2002).

Obr. 5.3 – Podíl žen zaměstnaných ve službách, v % (průměr 2005–2007)

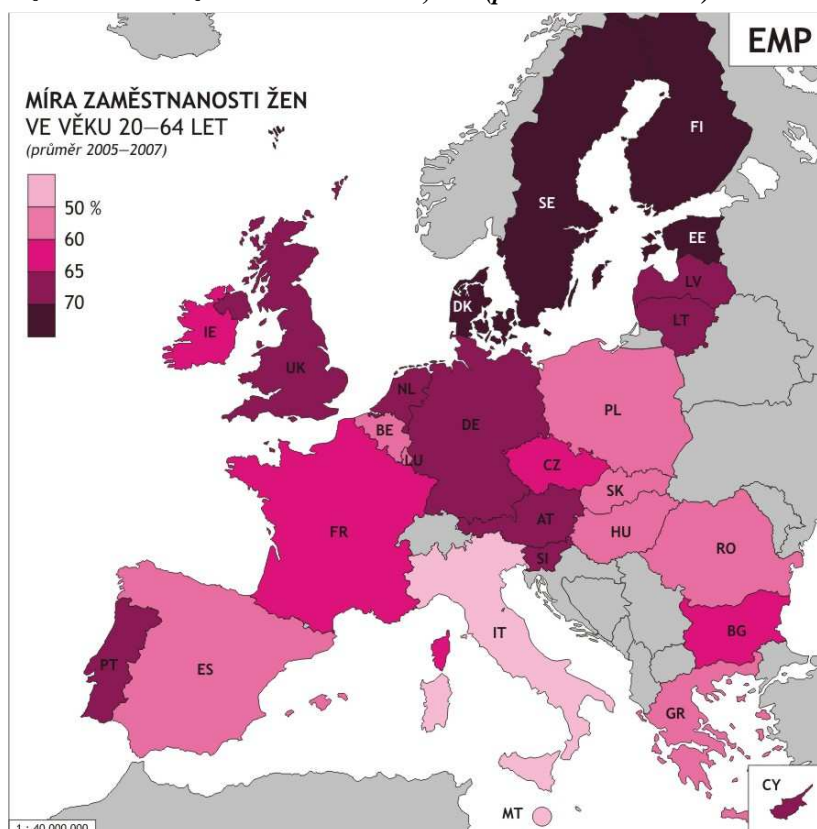

Pramen: Eurostat.

Obecně lze předpokládat, že míra zaměstnanosti je určena dvěma základními faktory, jednak jsou to tradice dané země týkající se zaměstnanosti žen a jednak možnosti žen pro jejich uplatnění na trhu práce. Vyšší zaměstnanost žen byla tradiční spíše v zemích východní Evropy, avšak v posledních letech se patrně projevuje fakt, že navzdory tradici se omezují možnosti žen pro jejich pracovní uplatnění. Naopak např. Itálie je typická tradičně nižší úrovní zaměstnanosti žen. Především pak Skandinávie je představitelem zemí, kde jsou podmínky pro participaci žen na trhu práce velmi příznivé.

Mezi faktory, které mohou pro zvýšení zaměstnanosti žen působit pozitivním směrem, patří také možnost práce na částečný úvazek. Možnost pracovat na zkrácený úvazek umožňuje zaměstnancům lépe skloubit pracovní a rodinný život. Proto se podíl žen zaměstnaných na částečný úvazek stal dalším ukazatelem zahrnutým do předkládané analýzy.

Obr. 5.4 – Míra zaměstnanosti žen ve věku 20–64 let, v % (průměr 2005–2007)

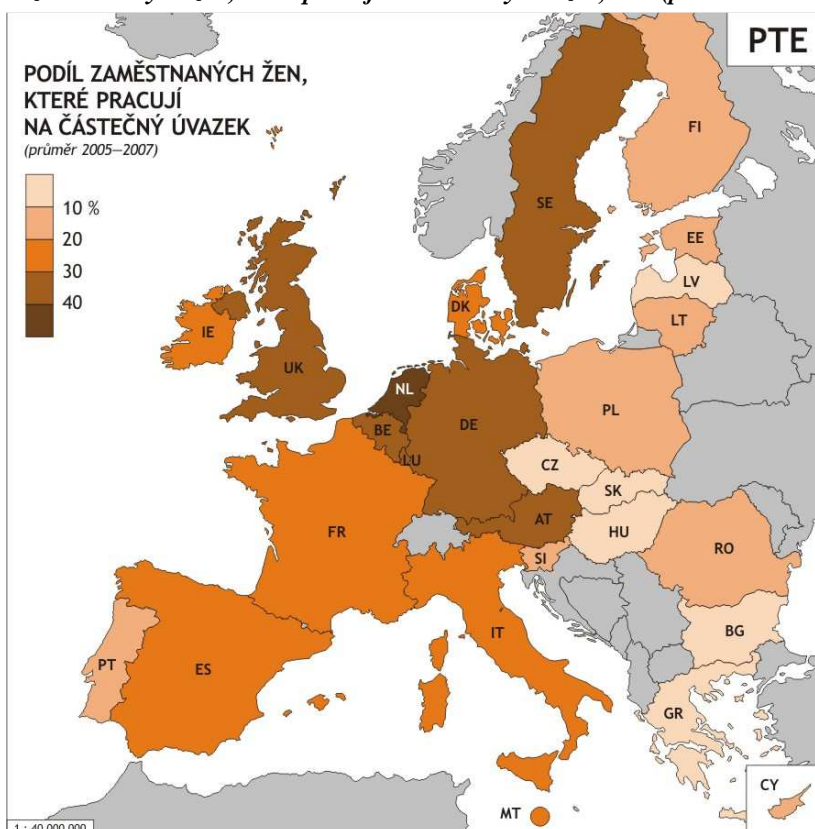

Pramen: Eurostat.

Jak je patrné z obrázku (obr. 5.5), tak právě možnost zaměstnání na částečný úvazek patří mezi důležité faktory, které stojí za vyšší zaměstnaností žen v západní a severní Evropě. Hodnoty tohoto ukazatele zcela jednoznačně dělí západní a východní část Evropy, kdy ve východní části není ani velká tradice zaměstnávání na částečný úvazek a kde se zatím taková možnost ani nerozvinula. Na špičce v tomto ohledu jednoznačně stojí Nizozemsko, ale i Skandinávie nebo Spojené království a země západní Evropy. Ve většině zemí východní části kontinentu je na částečný úvazek zaměstnáno méně než 10 % zaměstnaných žen.

Ukazatel zaměstnanosti žen a možnost zaměstnání na částečný úvazek charakterizují přístup žen na pracovní trh a jejich možnosti uplatnění. Naopak zábrany v přístupu na trh práce je možné charakterizovat ukazatelem nezaměstnanosti žen. Vysoká nezaměstnanost žen nepochybně negativně působí na možnosti žen na jejich participaci na trhu práce, a tedy negativně ovlivňuje zaměstnanost žen. Ačkoli data zahrnutá v analýze pocházejí z let před ekonomickou recesí, jsou patrné poměrně zásadní problémy některých zemí nejen východní, ale i západní Evropy, především Španělska a Řecka (obr. 5.6). Na vysokou nezaměstnanost ve Španělsku jako na možnou příčinu nízké plodnosti poukázal již Cordón (2000).

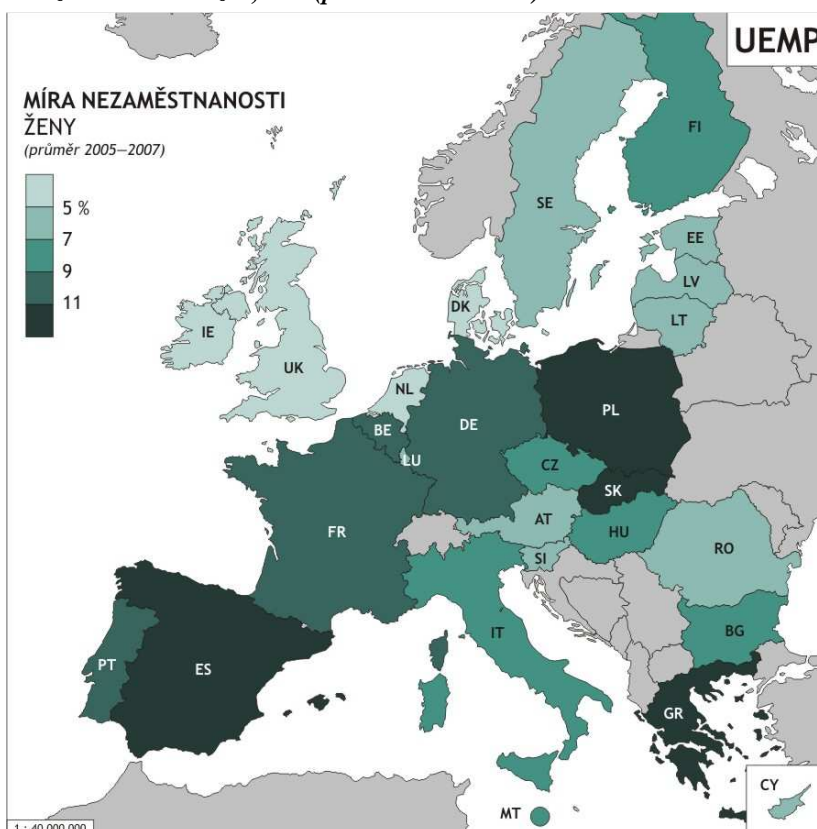
Východní část Evropy je z hlediska nezaměstnanosti významně ovlivněna především situací v Polsku a na Slovensku. Naopak nízká nezaměstnanost žen v severní Evropě, Spojeném království, Irsku a Nizozemsku jen dokládá vyšší možnost místních žen na jejich uplatnění na pracovním trhu.

Obr. 5.5 – Podíl zaměstnaných žen, které pracují na částečný úvazek, v % (průměr 2005–2007)

Pramen: Eurostat.

Souvislost úrovně nezaměstnanosti a plodnosti již byla předmětem zájmu demografů, závěry a předpoklady se liší (Šídlo, 2006). Např. Hank (2001, 2002) předpokládá, že nezaměstnanost vyjadřuje možnosti dostupnosti pracovních míst, přičemž nízká nezaměstnanost zvyšuje zaměstnanost žen a tím negativně působí na úroveň jejich plodnosti. Ovšem nízká úroveň nezaměstnanosti může na ženy působit naopak uklidňujícím směrem a tím je motivovat k mateřství bez strachu ze ztráty zaměstnání. Del Bono (2002) předpokládala, že chování žen v podmínkách různé úrovně nezaměstnanosti se může výrazně odlišovat podle věku žen.

Obr. 5.6 – Míra nezaměstnanosti žen, v % (průměr 2005–2007)

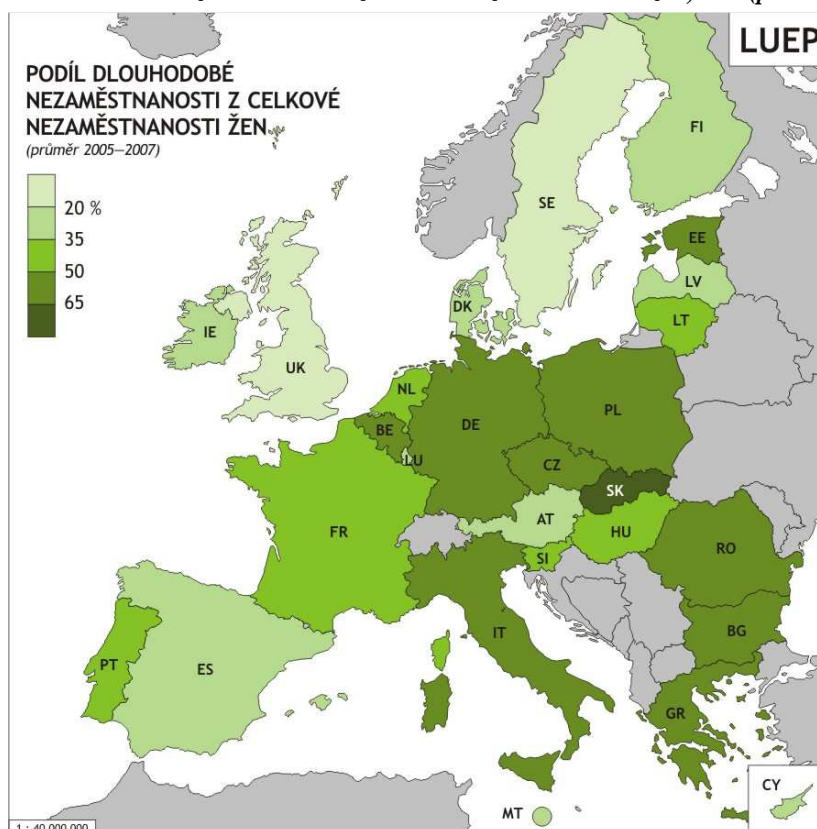
Pramen: Eurostat.

Představu o celkové nezaměstnanosti žen v zemích EU je možné dokreslit i ukazatelem ještě mapujícím podíl dlouhodobě nezaměstnaných žen z celkového počtu nezaměstnaných žen (obr. 5.7). V negativním smyslu se projevují opět především země východní, ale i jižní Evropy. Jako velice nepříznivá se jeví především situace Slovenska, kde se vysoká míra nezaměstnanosti žen kloubí ještě s významným podílem jejich dlouhodobé nezaměstnanosti.

I tento ukazatel jednoznačně charakterizuje možnosti uplatnění žen na trhu práce. Opět je patrná negativní a relativně silná souvislost mezi tímto ukazatelem a úrovní plodnosti (Pearsonův koeficient korelace $-0,607$). Plodnost je tedy vyšší v zemích, kde je zároveň větší uplatnění žen na trhu práce, tedy kde je nižší nezaměstnanost a menší podíl dlouhodobé nezaměstnanosti žen. Vzhledem k tomu, že ukazatele charakterizující nezaměstnanost poměrně rychle a citlivě reagují na ekonomický vývoj v dané zemi, je pravděpodobné, že situace evropských zemí se může v nejbližší době poměrně zásadně proměnit.

Souvislosti dlouhodobé nezaměstnanosti a plodnosti zkoumala již např. Adsera (2004). Prokázala, že u dlouhodobě nezaměstnaných žen poklesla během sledovaného období (1975–1996 v zemích OECD) plodnost např. v Řecku a Itálii o 15 % a ve Španělsku dokonce o 20 %, zatímco u běžné populace žen tato plodnost klesla v rozmezí 7–12 %.

Obr. 5.7 – Podíl dlouhodobé nezaměstnanosti z celkové nezaměstnanosti žen, v % (průměr 2005–2007)

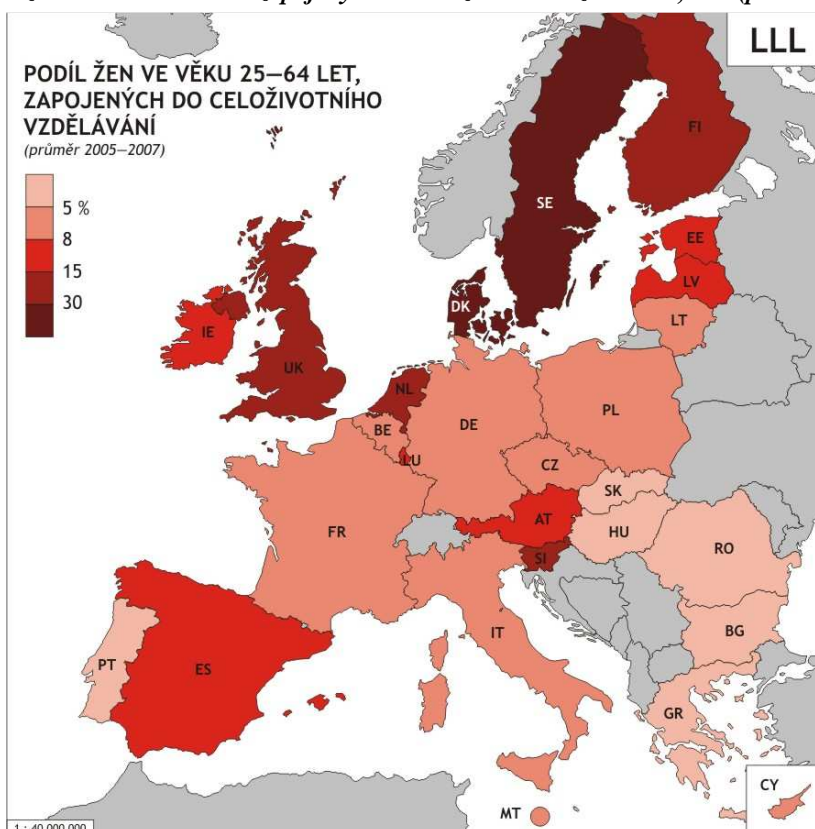
Pramen: Eurostat.

Možnost žen uplatnit se na trhu práce je ovšem jednoznačně předurčena také jejich vzděláním a naopak poptávka po vzdělávání v průběhu života roste s možností uplatnění na trhu práce, ale nepochybně se odvíjí i od celkové ekonomické vyspělosti země. Proto dalším ukazatelem zahrnutým do analýzy je podíl žen zapojených do některé z forem celoživotního vzdělávání. Ukazatel zahrnuje jen ženy ve věku od 25 do 64 let.

Z hlediska celoživotního vzdělávání žen (obr. 5.8) jednoznačně vynikají severské státy a také Spojené království, naproti tomu stojí především země východní Evropy, kde není příliš silná tradice celoživotního vzdělávání ani jeho nabídka srovnatelná se západní a severní Evropou. V zemích východní Evropy však není problém jen na straně nabídky celoživotního vzdělávání, ale i na straně poptávky po něm. Především v zemích, kde ženy nemají slibnou možnost uplatnění získaných dovedností a znalostí či skloubení práce odpovídající dosaženému vzdělání s rodinným životem, je logicky zájem o vzdělávání v průběhu života nižší.

Poslední zahrnutý ukazatel jednoznačně odráží možnosti skloubení mateřství a kariéry – jedná se o ukazatel podílu nejmenších dětí (do dvou let), které jsou alespoň několik hodin týdně umístěny v některém ze vzdělávacích zařízení zřízeném pro tyto účely. Přístup k využití služeb takových zařízení otevře rodičům nejmladších dětí jak možnost participace na pracovním trhu (alespoň formou zaměstnání na zkrácený úvazek), tak i možnost vzdělávat se a zvyšovat si tak kvalifikaci.

Obr. 5.8 – Podíl žen ve věku 25–64 let zapojených do celoživotního vzdělávání, v % (průměr 2005–2007)

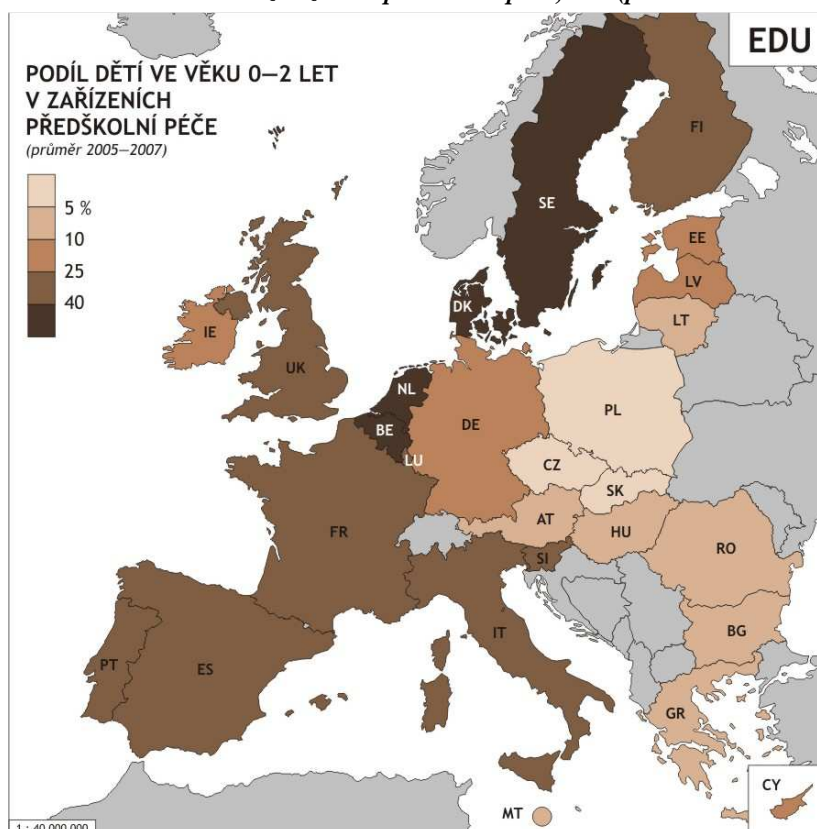

Pramen: Eurostat.

Srovnání evropských zemí z hlediska možnosti umístění dítěte do dvou let věku do vzdělávacího zařízení je patrné z obr. 5.9. Zatímco severní a západní Evropa poskytuje ženám poměrně široké možnosti, Evropa východní spíše přerušila tradici jeslí (typický je v tomto ohledu příklad České republiky) a spíše se od ní odklání. Česká republika drží z tohoto pohledu negativní prvenství a jen okolo 2 % dětí do dvou let (resp. jejich rodičů) zde má možnost využívat služeb zařízení péče o předškolní děti.

Hodnota Pearsonova korelačního koeficientu (nejvyšší z dosud naměřených korelací, 0,663) dokládá, že možnost péče o nejmenší děti s úrovní plodnosti relativně silně souvisí. V zemích, kde je možnost péče o děti větší a kde (jak bylo uvedeno výše) je větší možnost vzdělávání žen a jejich uplatnění na trhu práce, je také v průměru vyšší úroveň plodnosti. Fakt, že nedostatečné možnosti skloubení pracovního a rodinného života nutí ženy rozhodovat se mezi těmito dvěma aspekty jako o vylučujících se alternativách, má v každém případě negativní důsledky.

Obr. 5.9 – Podíl dětí ve věku 0–2 let v zařízeních předškolní péče, v % (průměr 2005–2007)

Pramen: Eurostat.

Tab. 5.1 – Pearsonův korelační koeficient mezi úhrnnou plodností a vybranými ukazateli

Ukazatel	Zkratka	PKK	Sig.
Hrubý domácí produkt (v PPP)	GDP	0,561	0,002
Podíl žen pracujících ve službách	SERV	0,647	0,000
Míra zaměstnanosti žen ve věku 20–64 let	EMP	0,465	0,015
Podíl zaměstnaných žen, které pracující na částečný úvazek	PTE	0,586	0,001
Míra nezaměstnanosti žen	UEMP	-0,436	0,023
Podíl dlouhodobé nezaměstnanosti z celkové nezaměstnanosti žen	LUEP	-0,607	0,001
Podíl žen ve věku 20–64 let, zapojených do celoživotního vzdělávání	LLL	0,621	0,001
Podíl dětí ve věku 0–2 let v zařízeních předškolní péče	EDU	0,663	0,000

Poznámky: PKK = Pearsonův korelační koeficient; Sig. = hladina významnosti.

Podrobnější statistická analýza

Po primární analýze vzájemných souvislostí mezi úrovní plodnosti a vybranými ukazateli, které vykazují statisticky významné korelace s úhrnnou plodností, byla dalším cílem regionalizace Evropské unie podle sledovaných ukazatelů a pokus o zobecnění zjištěných souvislostí. Než však bylo možné přistoupit ke shlukové analýze, bylo nutné zredukovat osm vstupujících proměnných na menší počet faktorů, a to z důvodu vzájemné korelace, která by mohla

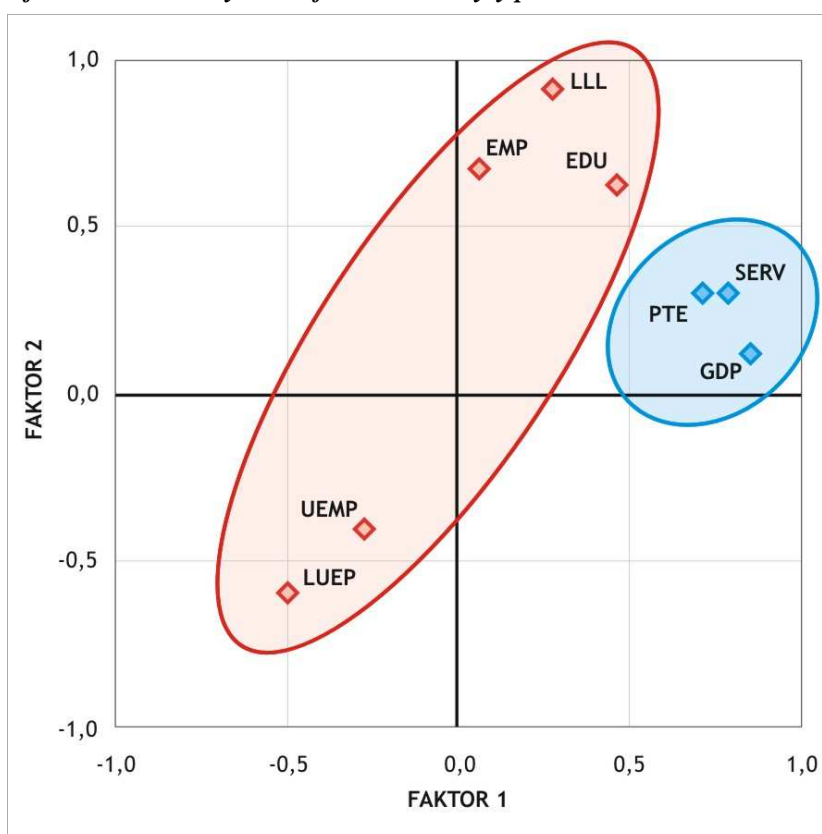
výslednou shlukovou analýzu výrazně ovlivnit. K tomuto účelu bylo použito faktorové analýzy, kdy za pomoci rotace Varimax splňovaly kritérium hodnoty vlastního čísla většího než jedna celkem dva faktory. Tyto dva faktory vysvětlují celkovou variabilitu proměnných téměř ze tří čtvrtin.

Tab. 5.2 – Numerické znázornění výsledků faktorové analýzy po rotaci Varimax

Ukazatel	Zkratka	Faktor 1	Faktor 2
Hrubý domácí produkt (v PPP)	GDP	0,855	0,125
Podíl žen pracujících ve službách	SERV	0,786	0,300
Podíl zaměstnaných žen, které pracující na částečný úvazek	PTE	0,713	0,306
Podíl žen ve věku 20–64 let, zapojených do celoživotního vzdělávání	LLL	0,272	0,915
Míra zaměstnanosti žen ve věku 20–64 let	EMP	0,064	0,672
Podíl dětí ve věku 0–2 let v zařízeních předškolní péče	EDU	0,466	0,632
Podíl dlouhodobé nezaměstnanosti z celkové nezaměstnanosti žen	LUEP	-0,498	-0,598
Míra nezaměstnanosti žen	UEMP	-0,270	-0,405

Poznámka: Výpočty pomocí programu SPSS.

Obr. 5.10 – Grafické znázornění výsledků faktorové analýzy po rotaci Varimax

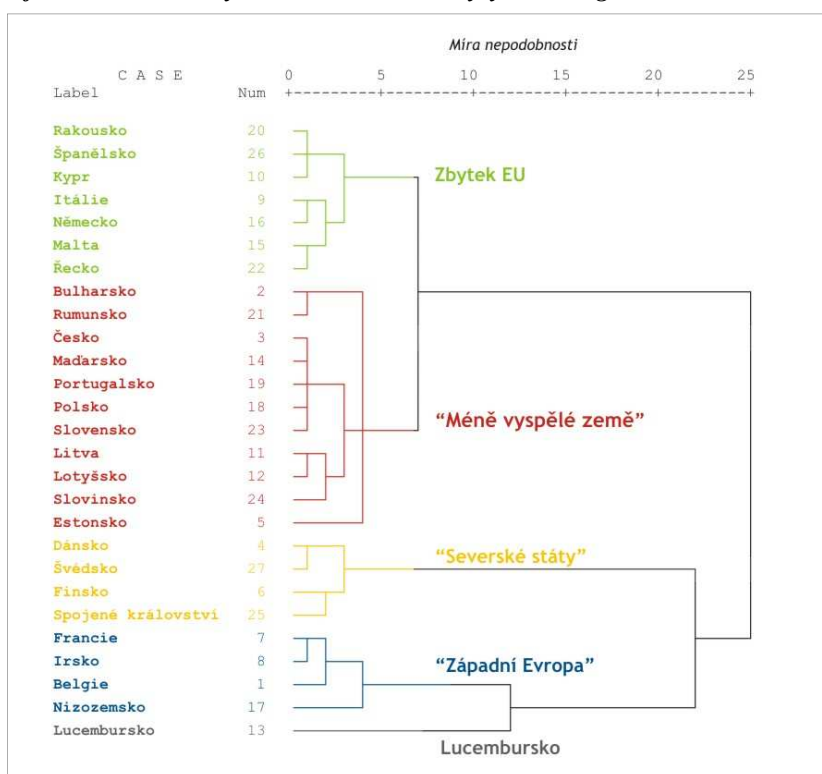

Pramen: Vlastní výpočty v programu SPSS.

První faktor má dominantní postavení (vysvětlení variability z 55 %), přičemž v sobě sdružuje ukazatele týkající se spíše ekonomické úrovně a struktury trhu práce – hrubý domácí

produkt (GDP), zaměstnanost žen ve službách (SERV) a podíl žen pracujících na částečný úvazek (PTE). Druhý faktor je tvořen spíše ukazateli mapujícími možnosti uplatnění žen na trhu práce – zaměstnaností (EMP), resp. nezaměstnaností žen (UEMP a LUEP), jejich vzděláváním v průběhu celého života (LLL) či možností umístění dětí do předškolní péče (EDU). Hodnoty jednotlivých faktorových skóre jsou uvedeny v tabulce 5.2 a je z nich dobře čitelná blízkost jednotlivých ukazatelů v rámci jednoho faktoru, ale také jejich blízkost k faktoru druhému (např. poměrně vysoké absolutní hodnoty EDU a LUEP k prvnímu faktoru). Důležité také je, že oba ukazatele nezaměstnanosti (LUEP a UEMP) mají záporné hodnoty, tudíž pro následnou interpretaci je nutné pracovat s těmito ukazateli, jakožto průměrnými hodnotami jednotlivých shluků, v rámci tohoto faktoru zvlášť, aby se výsledná průměrná hodnota druhého faktoru nepohybovala kolem hodnoty nula.

Obr. 5.11 – Grafické znázornění výsledků shlukové analýzy – dendrogram

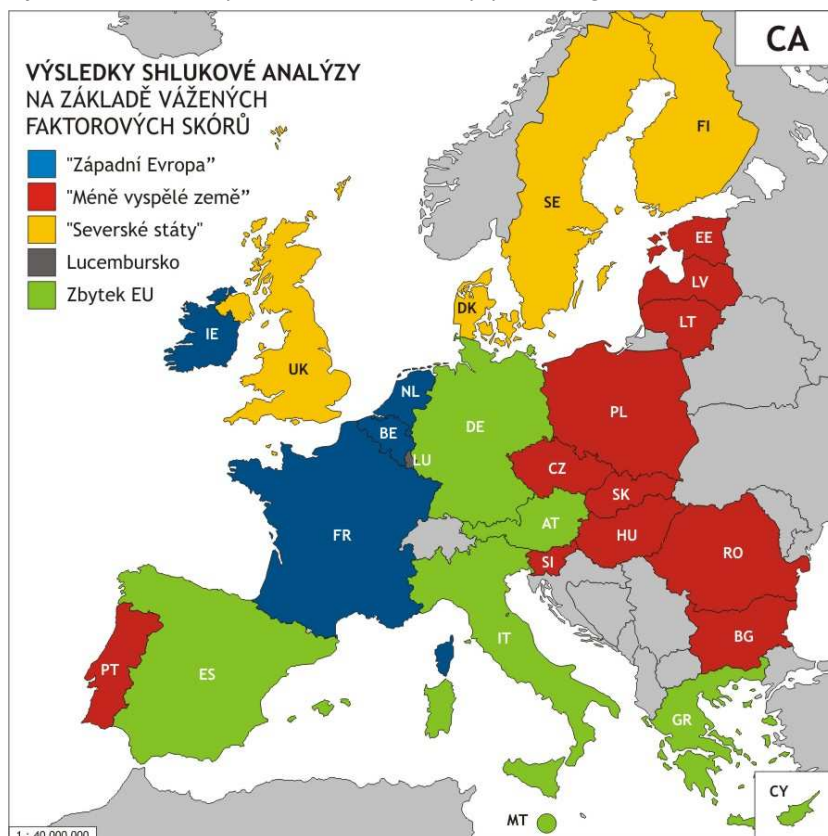
Pramen: Vlastní výpočty v programu SPSS.

Jednotlivá vážená faktorová skóre byla spolu s ukazatelem úhrnné plodnosti vstupujícími proměnnými do shlukové analýzy. Tyto proměnné byly převedeny na z-skóre a pomocí metody čtverců euklidovské vzdálenosti bylo vytvořeno celkem 5 shluků:

- první shluk v sobě zahrnuje státy západní Evropy – Francii, Belgii, Nizozemsko a Irsko;
- další shluk spojil dohromady všechny státy bývalého socialistického bloku a Portugalsko – tyto státy ve všech hodnocených ukazatelích vykazují podprůměrné hodnoty a vytvářejí tak shluk méně vyspělých států v rámci Evropské unie, a to jak po ekonomické, tak demografické stránce;
- třetí shluk tvoří spolu se Spojeným královstvím severské státy – Švédsko, Finsko, Dánsko;

- samostatný shluk tvoří Lucembursko, které samo o sobě je v rámci Evropy hodně specifické;
- sedm zbylých států EU, především střední a jižní Evropy, je sdruženo do posledního shluku.

Obr. 5.12 – Grafické znázornění výsledků shlukové analýzy – kartogram

Pramen: Vlastní výpočty v programu SPSS.

Při bližším pohledu na odlišnosti mezi jednotlivými shluky je patrné, že státy západní a severní Evropy mají vysoce nadprůměrné hodnoty úhrnné plodnosti (průměr přes 1,8 dítěte na jednu ženu); navzájem se liší však především v druhém faktoru, kdy severské státy vykazují v porovnání se zbytkem Evropy nejlepší hodnoty všech ukazatelů – vysoká zaměstnanost žen ve věku 20–64 let (přes 73 %), nadprůměrný podíl žen, zapojených do celoživotního vzdělávání (téměř 1/3) a především vysoký podíl dětí ve věku 0–2 let v zařízeních předškolní péče (téměř polovina); zároveň s tím mají podprůměrné hodnoty ukazatelů nezaměstnanosti – jak celkové, tak dlouhodobé. Podprůměrné hodnoty ukazatelů nezaměstnanosti má také Lucembursko, to se však od ostatních shluků liší především prvním faktorem, tj. ekonomickou úrovní a strukturou trhu práce. Skupina posttotalitních států a Portugalska vykazuje ve všech sledovaných proměnných horší hodnoty v rámci celé EU, přičemž má nejbližší ke státům střední a jižní Evropy, se kterými geograficky sousedí, a které vykazují průměrné či lehce podprůměrné hodnoty sledovaných ukazatelů.

Tab. 5.3 – Znaménkové vyjádření hlavních odlišností mezi shluky Evropské unie

Shluk	Úhrnná plodnost	Faktor 1	Faktor 2	
			Kladné hodnoty	Záporné hodnoty
„Západní Evropa“	+++	+	o	-
„Méně vyspělé státy“	-	-	-	+
„Severské státy“	+++	o	+++	--
Lucembursko	+	+++	o	--
Zbytek EU	-	o	-	o

Poznámky: +++ vysoce nadprůměrné hodnoty, ++ nadprůměrné hodnoty, + mírně nadprůměrné hodnoty, o průměrné hodnoty, - mírně podprůměrné hodnoty, -- podprůměrné hodnoty, --- vysoce podprůměrné hodnoty.

Závěr

Z výše uvedených informací je zřejmé, že existují poměrně značné rozdíly na úrovni států Evropské unie jak v ukazateli úrovně plodnosti, tak v ukazatelích týkajících se postavení žen na trhu práce a možností jejich uplatnění. Provedené statistické analýzy potvrdily, že státy západní a severní Evropy, které se vyznačují vyšší ekonomickou úrovní a lepšími možnostmi pro zapojení žen na trhu práce, zároveň vykazují nadprůměrné hodnoty úhrnné plodnosti a naopak státy ekonomicky méně vyspělé, které nemají zároveň rozvinutý systém, např. předškolní výchovy či celoživotního vzdělávání, vykazují podprůměrné hodnoty úhrnné plodnosti. Z těchto vzájemných souvislostí by se dal vyvodit závěr, že „čím lepší podmínky pro uplatnění žen na trhu práce a skloubení práce a rodiny, tím vyšší úroveň plodnosti“. Na druhé straně je zřejmé, že vyslovený závěr nelze brát jako všeobecně daný. Do vztahu mezi úrovní plodnosti a ukazateli týkajícími se participace žen na trhu práce může vstupovat celá řada dalších faktorů. Jednak jsou to další kvantitativní proměnné, které nebyly předmětem tohoto statistického zkoumání. Dále je to ale také celá řada kvalitativních proměnných, které lze do takového typu statistické analýzy velmi těžko začlenit. Jedná se především o různé typy praktikovaných politik, a to především populačních a rodinných, které mohou úroveň plodnosti značně ovlivnit, a to i přes to, že jejich efekt je většinou pouze krátkodobý.

Na podrobnější analýzu nebylo v rámci tohoto příspěvku dostatek prostoru. Cílem bylo především poukázat na vzájemné souvislosti, pokusit se o regionalizaci Evropské unie podle sledovaných proměnných a upozornit na rozdílné možnosti, které mají ženy napříč Evropou, a to jak v otázce jejich participace na trhu práce, tak v otázce výchovy svých dětí. Nutnost rozhodování ženy mezi prací a rodinou nebo mateřstvím nepřináší pro společnost nic dobrého; rozhodování je většinou nejobtížnější pro více vzdělané ženy, ty zase přinášejí největší užitek pro ekonomiku země na trhu práce – jejich rozhodování mezi prací a rodinou tedy přináší jen ztráty – buď ekonomické (rozhodnou-li se pro rodinu) nebo reprodukční (pokud zvolí práci).

Literatura

- ADSERA, A. 2004. Changing fertility rates in developed countries. The impact of labor market institutions. *Journal of Population Economics*, 17 (1). Dostupné z www: <http://www.spc.uchicago.edu/prc/pdfs/adsera02.pdf>.
- CORDÓN, J. A. F. 2000. Spain. Low Fertility. *European Observatory on Family Matters, focus monitoring 2000: Fertility*. Dostupné z www: http://europa.eu.int/comm/employment_social/eoss/downloads/spain_2000_fertil_en.pdf.
- DEL BOCA, D. 2002. The effect of child care and part time opportunities on participation and fertility decisions in Italy. *Journal of Population Economics*, 15 (3). Dostupné z www: <http://www.aiel.it/bachecha/Firenze/Papers/delboca.pdf>.
- DEL BOCA, D. 2003. *Why are fertility and participation rates so low in Italy and Southern Europe?* Studie z konference Italian Academy na Columbia University, 29. 10. 2003.
- DEL BOCA, D., PASQUA, S., PRONZATO, CH. 2003. Analyzing Women's Employment and Fertility Rates in Europe: differences and similarities in Northern and Southern Europe. *Child*. Dostupné z www: http://www.dse.unibo.it/eefs/wp_eefs/DelB-Loqa-Pasq-Pron.pdf.
- DEL BOCA, D., PASQUA, S., PRONZATO, CH. 2004. *Employment and Fertility Decisions of European Women*. Dostupné z www: http://www.ulb.ac.be/soco/mocho/newsletters/newsletters_6.pdf.
- DEL BONO, E. 2002. *Total Fertility Rates and Female Labour Force Participation in Great Britain and Italy: Estimation of a Reduced Form Model Usány*. Regional Panel Data. Working Paper 2002 University of Oxford, Pembroke College.
- ENGELHARDT, H., PRSKAWETZ, A. 2002. On the Changing Correlation Between Fertility and Female Employment over Space and Time. *MPIDR Working Paper*, WP 2002–052. Dostupné z www: <http://www.demogr.mpg.de>.
- GULLETT 2005. The Political Economy of Fertility. Results from Selected OECD Countries. *Annual Conference of the Research Committee on Poverty*. Chicago, 8–10. září 2005. Dostupné z www: <http://www.northwestern.edu/rc19/Gullett.pdf>.
- HANK, K. 2001. Regional social contexts and individual fertility decisions: a multilevel analysis of first and second births in Western Germany. *MPIDR Working Paper*, WP 2001-015. Dostupné z www: <http://www.demogr.mpg.de>.
- HANK, K. 2002. *The Differential Influence of Women's Residential District on Their Risk of Entering Motherhood and First Marriage: A discrete-time multilevel analysis of western German panel data, 1984–1999*. DIW Berlin – German Institut For Economic Research. Dostupné z www: <http://www.demogr.mpg.de>.

KOMISE EVROPSKÝCH SPOLEČENSTVÍ. 2005. *Zelená kniha „Nová mezigenerační solidarita jako odpověď na demografické změny“*. Dostupné z www: <http://www.natur.cuni.cz/~demodept/cds/zkcsjr.pdf>.

ŠÍDLO, L. 2006. *Faktory ovlivňující regionální diferenciaci plodnosti v Česku v období 2000–2003*. Diplomová práce. Praha: Katedra demografie a geodemografie PřF UK.

Autoři

Mgr. Luděk Šídlo, DiS.

Katedra demografie a geodemografie PřF UK
Albertov 6
128 43 Praha 2
e-mail: ludek.sidlo@gmail.com

Mgr. Klára Tesárková

Katedra demografie a geodemografie PřF UK
Albertov 6
128 43 Praha 2
e-mail: klara.tesarkova@gmail.com

6

Práce a péče v reprodukčních plánech bezdětných třicátníků a třicátnic

Hana Hašková

Work and Care in Reproductive Plans of Childless Men and Women in Their Thirties

What factors influence decisions of childless men and women in their thirties on entering parenthood? In what ways job situation influences their decisions? Answers are based on analysis of representative survey of Czech population and 40 problem centred interviews with Czech childless in their thirties. The analyses showed that socio-economic and value influences on reproductive behaviour can supplement each another. New opportunities legitimate postponement of decisions on parenthood. The postponement induces factors leading to further postponement of parenthood though. Rise in young adults without a stable partner contributes to the postponement. Stress on job situation and leisure activities in their decisions on parenthood differentiates the childless in their thirties from parents of the same age and from the older childless. The fact that job situation enters their decisions on parenthood in line with gender specific ideas about parenting contributes to explanation of the smallest participation of men with low education on fathering and strongest postponement of parenthood in university degree women.

Keywords: reproductive plans, work, care, gender

Nízká plodnost a rostoucí podíl mladých (doposud) bezdětných lidí v české společnosti upoutaly pozornost řady odborníků a odbornic, kteří se pokusili o komplexní vysvětlení

současných změn reprodukčního chování¹. Jednotliví odborníci a odbornice se lišili v důrazu, který kladli spíše na internalizované hodnotové změny ve společnosti a růst rodičovství konkurujících orientací a příležitostí na straně jedné, nebo na změny vnějších strukturálních podmínek a růst ekonomických a institucionálních bariér rodičovství na straně druhé.

Ti, kteří zdůrazňovali hodnotové proměny, si kladli zpravidla otázku, zdali chtějí být mladí lidé rodiči a kdy se jimi chtějí stát. Růst podílu bezdětných spojovali jednak s šířením a internalizací hodnot individualismu, seberealizace a individuální spotřeby, a jednak s rostoucí nabídkou dříve nedostupných (nebo těžce dostupných) pracovních, studijních a volnočasových příležitostí, které mohou rodičovství úspěšně konkurovat (např. Rabušic, 2001).

Ti, kteří zdůrazňovali vliv *socioekonomických bariér*, si kladli zpravidla otázku, jaké bariéry brání lidem, aby se stali rodiči. Růst podílu bezdětných spojovali s rostoucí ekonomickou a sociální nejistotou, nestabilitou trhu práce, nezaměstnaností, bytovými podmínkami, zhoršující se příjmovou situací rodin s dětmi a zvýšením nákladů na výchovu dětí (např. Rychtaříková, 2000; Kučera, Fialová, Hamplová, Vymětalová, 2000).

Tímto příspěvkem na probíhající odbornou diskusi navazuji a kladu si otázku, *jaké faktory mají vliv na rozhodování (doposud) bezdětných třicátníků a třicátnic o tom, zda-li se rodičem stát, podle jejich vlastních názorů. Posléze tuto diskusi rozvinu tak, že se soustředím na otázku, jakým způsobem vstupuje do reprodukčních plánů bezdětných třicátníků a třicátnic konkrétně práce.*

Výzkumné otázky mne vedly k tomu, abych využila kvantitativního i kvalitativního výzkumného přístupu, a to tak, aby byla využita explanační síla komplementarity těchto přístupů. Kvantitativní analýza vychází z reprezentativního šetření *Proměny 2005*, které bylo realizováno CVVM v roce 2005 na souboru 5 510 mužů a žen ve věku 25–54 let (kvótní výběr). Pro analýzu jsem použila podsoubor 1935 respondentů ve věku 30–40 let. Kvalitativní analýza vychází ze 40 problémově orientovaných rozhovorů s bezdětnými muži a ženami ve věku 30–40 let, které byly provedeny v letech 2004 až 2006 (50 % VŠ, 37 % SŠ, 13 % vyučení). Rozhovory byly zaměřeny na téma reprodukčních plánů a toho, jak rozumí své bezdětnosti samotní bezdětní.

Věkové omezení souboru respondentů/respondentek i komunikačních partnerů/partnerek na třicátníky a třicátnice (ve věku 30–40 let) jsem zvolila z toho důvodu, aby byli v těchto souborech zastoupeni ti, kteří patří ke generacím, u nichž byl zaznamenán růst věku prvorodiček a růst podílu bezdětných, ale zároveň jen ti, u nichž lze již předpokládat, že otázky reprodukce ve svém životě již tematizují nebo tematizovat začínají. Z hlediska zkoumání reprodukčního chování je pro takto věkově vymezenou skupinu důležitý fakt, že se většina jejich vrstevníků v ČR rodiči stala, a fakt, že se k období mezi třicátým a čtyřicátým rokem života pojí významné snižování biologické schopnosti početí, růst samovolných potratů, růst

¹ Článek vznikl v rámci práce na třech grantových projektech: Souvislosti proměn pracovního trhu a forem soukromého, rodinného a partnerského života v české společnosti (MPSV ČR, 2005-2008, č. 1J 034/05-DP2); Podpora společenské akceptace a efektivního prosazování genderové rovnosti ve veřejné sféře (AV ČR, 2005-2009, č. 1QS700280503); Procesy a zdroje genderových nerovností v pracovních drahách žen v souvislosti s proměnou české společnosti po roce 1989 a členstvím v ČR v EU (GA AV ČR, 2008-2010, č. IAA700280804).

závažných onemocnění novorozenců a limity vztahující se v ČR k možnostem účasti v programech asistované reprodukce a adopce malých dětí.

Faktory ovlivňující rozhodování o zahájení rodičovství

Na konci 80. let se stalo do dosažení 25. roku života 80 % žen matkami a otcí byla již také nadpoloviční většina takto starých mužů. V současné době je většina 25letých žen a mužů ještě bezdětná a průměrný věk prvorodiček každým rokem stoupá (Populační vývoj ČR 2001–2006).

Otázkou zůstává, jaké faktory stojí za touto změnou reprodukčního chování. Mezi ty důležité faktory, které doposud ovlivňovaly rozhodování o zahájení rodičovství bezdětných i rodičů, zařadila nadpoloviční většina třicátníků a třicátnic (ve věku 30–40 let) v dotazníkovém šetření *Proměny 2005 jejich partnerskou situaci, požadavky partnera/partnerky, vlastní touhu po dítěti, bytovou situaci a ekonomickou situaci jejich domácnosti*. Jednalo se tedy jak o vlivy hodnotové, tak i socio-ekonomické. Míra důležitosti jednotlivých faktorů však byla ve skupině bezdětných a rodičů jiná.

Rodiče zdůrazňovali signifikantně častěji než stejně staří bezdětní vliv *touhy po dítěti* a otcové podtrhovali častěji než bezdětní muži také vliv *bytové situace* a *partnerčinych požadavků*.

Bezdětní kladli signifikantně větší důraz než stejně staří rodiče naopak na vliv jejich partnerské situace. Ve skupině bezdětných třicátníků a třicátnic byla totiž více než polovina (58 %) bez partnera, kterého by označila za stálého. Ačkoliv v současné době oslabuje úzká souvislost mezi uzavřením prvního sňatku a porodem prvního dítěte, to, co nabývá v současné době na významu vzhledem k reprodukčnímu chování a plánům mladých lidí, je rostoucí podíl mladých lidí, kteří nemají partnera ve věku, v němž se již většina jejich rodičů rodiči stala, a to zpravidla v manželství. Většina z těchto třicátníků a třicátnic by ve své aktuální situaci určitou formu stálého partnerství preferovala (sezdaného nebo nesezdaného ve formě kohabitanace nebo individualizovanější formy uspořádání partnerského vztahu) a život jako single ve své aktuální situaci nepovažuje za ideální. Toto zjištění otevírá důležitou otázku o proměnách současných partnerských vztahů, která by neměla stát ve výzkumech reprodukčních plánů a chování stranou.

Kromě důrazu, který kladli bezdětní na vliv partnerské situace na jejich rozhodování o založení rodiny, zdůrazňovali signifikantně častěji než rodiče také vliv *partnerovy/partnerčiny pozice a plánů na trhu práce, volnočasových aktivit*, a bezdětné ženy podtrhovaly častěji než stejně staré matky také vliv *vlastní pozice na trhu práce*.

Důraz na volnočasové aktivity a zaměstnání kladli bezdětní třicátníci a třicátnice statisticky signifikantně častěji i ve srovnání se staršími bezdětnými muži a ženami (ve věku 41–54 let). Lze tedy říci, že je to právě důraz na volnočasové aktivity a práci, který je pro bezdětné třicátníky a třicátnice typický v tom smyslu, že vliv těchto faktorů podtrhují významně častěji než jiní, ať už stejně staří rodiče nebo starší bezdětní.

Tab. 6.1 – Podíly bezdětných a rodičů ve věku 30–40 let, kteří označili vliv následujících faktorů na jejich rozhodování o založení rodiny za spíše nebo velmi velký

Faktory	Bezdětní	Rodiče
Partnerská situace	77	51
Požadavky partnera/partnerky	64	70
Touha po dítěti	62	81
Bytová situace	57	65
Ekonomická situace domácnosti	56	59
Situace v zaměstnání partnera/partnerky	46	37
Zdravotní stav jednoho z partnerů*	44	35
Situace v zaměstnání respondenta/respondentky	39	27
Volnočasové aktivity	39	18
Náhoda	34	33
Světónázor	18	15
Názory okolí	17	19

Poznámka: Zvýrazněná pole v tabulce označují statisticky signifikantní rozdíl v důrazu, který kladou na daný faktor bezdětní a rodiče (Chi-Square Tests; sig < 0.05).

* Vysoký podíl respondentů a respondentek se k této variantě nevyjádřil, takže podíly uvedené v tabulce důraz na zdravotní stav nadhodnocují.

Pramen: Proměny 2005.

Jejich důraz na volnočasové aktivity ukazuje na prodlužování období bezdětnosti spíše z důvodů hodnotových a následkem růstu rodičovství konkurujících příležitostí. Důraz na situaci v zaměstnání však může odkazovat jak k hodnotovým orientacím a příležitostem, tak i k socio-ekonomickým bariérám rodičovství. Poukazovat může totiž na seberealizaci v zaměstnání, která může představovat rodičovství konkurující hodnotu, a dokonce i stírat hranici mezi prací a volným časem. Ukazovat může ale i na bariéru zahájení rodičovství v podobě ekonomické nejistoty a nestability pracovní pozice a příjmu.

Prolínání rodičovství konkurujících příležitostí a bariér rodičovství

Analýza kvantitativních dat poukázala na důležitost vlivu hodnotových orientací i socio-ekonomických podmínek pro rozhodování o založení rodiny v životech současných třicátníků a třicátnic. Nemohla však přinést poznání o tom, jakými způsoby mohou být jednotlivé faktory ve svém vlivu na reprodukční plány (doposud) bezdětných třicátníků a třicátnic provázány. Kvalitativní analýza ukázala, že vlastní bezdětnost „normalizují“ bezdětní třicátníci a třicátnice odkazy k hodnotové změně pohledu na ideální i akceptovatelný věk pro zahájení rodičovství v české společnosti. V souladu se Sobotkou (2006) je možné říci, že zatímco pro ženy, narozené ještě i v 1. polovině 60. let bylo sociální normou porodit první dítě do 25. roku života, pro ženy narozené na konci 70. let bylo již sociální normou dítě do 25. roku života naopak nemít. Kvalitativní analýza však odhalila také to, že samotná zkušenost dospělosti bez rodičovství/pozdní adolescence/mladé dospělosti, která se projevuje ekonomickou nezávislostí, samostatným bydlením a navazováním intimních vztahů, nicméně bez rodičovství, pak byla ale komunikačními partnery a partnerkami popisována i jako faktor startující další důvody pro

prodlužování období bezdětnosti. Prodlužování období bezdětnosti, spjaté s hodnotovou proměnou ideálního i akceptovatelného věku pro zahájení rodičovství, může být tedy samo o sobě faktorem spouštějícím další mechanismy vedoucí k prodlužování období bezdětnosti a zvažování nejrůznějších bariér rodičovství:

„... do svých 32 let jsem se ještě na děti necítil ... pak už jsem se cítil, ale zase jsme neměli být, a když nemáme být, tak nemůžeme mít miminko. Aspoň to já si myslím v mém věku... Kdyby mi bylo 18, tak bych to řešil jinak – bezhlavě. Ale teď už to je takové vypočítané“ (muž, 36 let, vyučený, ženatý).

„Vnímali jsme tehdy ty šance, které je nutné, je potřeba využít ... čím je člověk starší, tak to mluvím teď ze zkušenosti ... více si uvědomuje, že dítě je přece jenom i určitá zátěž.“ (žena, 34 let, VŠ, LAT – žití spolu odděleně).

„... to bylo mnohem otevřenější (otázka založení rodiny – pozn. autorky)... přijde mě to čím dál tím obtížnější být rodičem. Kdybych měla děti jako jedna moje kamarádka, ta měla děti v jednadvaceti, tak to je jiné. Ale to jsem tehdy děti nechtěla. Ted'ko si už připadám zralá, ale zase teď já bych musela potkat někoho, kdo řekne: Já se chci starat o děti, já budu na rodičovské ... teď to (trvalou bezdětnost – pozn. autorky) vnímám jako něco už reálného, že se o tom s kamarádkou bavíme poslední dobou strašně moc“ (žena, 32 let, VŠ, single).

I když většina (doposud) bezdětných třicátníků a třicátnic rodičovství ve svém životě apriori neodmítá, široká akceptace prodlužování období bezdětnosti a jeho legitimizace novými příležitostmi spouští v životech žen i mužů působení dalších faktorů a někdy vede i k úvahám o trvalé bezdětnosti, a to nejen z důvodu postupně se snižující biologické schopnosti počít a porodit dítě. Důvodem může být i s rostoucím věkem se snižující počet vhodných partnerů pro založení rodiny a mohou to být i důvody související s prací, bytovou situací nebo životním stylem.

Plánování otcovství a mateřství

Analýza kvantitativních dat poukázala, vedle vlivu hodnotových i socio-ekonomických podmínek na reprodukční plány mužů a žen, také specificky na důležitost práce v reprodukčních plánech bezdětných třicátníků a třicátnic. Nemohla však vysvětlit, jakými způsoby práce vstupuje do jejich reprodukčních plánů. To objasnila až kvalitativní analýza dat, která ukázala, že práce vstupuje do reprodukčních plánů pod vlivem kulturně zakotvených představ o rodičovské praxi, definované genderově specificky.

Situace muže na trhu práce je v kontextu úvah o zahájení rodičovství nahlížena zejména z hlediska její (předpokládané budoucí) stability a výše příjmu. Stabilizaci na trhu práce spojují muži diskursivně se svým „dospěním“, „zralostí“, „usazením se“. Jako problematická se jeví jejich pozice na trhu práce především tehdy, je-li (a i do budoucna se zdá být) nestabilní a s nízkými příjmy:

„*Je to moje svobodomyšlnost. Zatím jsem se **neusadil** – nemám **stálé zaměstnání**“ (muž, 34 let, SŠ, nesezdané soužití).*

„*...dítě je velký **závazek**. Tam potom už nějaké vymyšlení s tou **prací**, že tady s tím fláknu a půjdu někde do **nejistoty** jinam už by nešlo“ (muž, 32 let, SŠ, nesezdané soužití).*

„*...člověk chce toho vyzkoušet víc, ne? Ale když budu mít tu rodinu, tak spíš budu vyhledávat něco **stálého**“ (muž, 30 let, SŠ, nesezdané soužití).*

Psychická připravenost a pocit zralosti k rodičovství jdou v příbězích bezdětných třicátníků ruku v ruce s internalizací požadavku na jejich pracovní stabilitu. Toto zjištění může přispět k vysvětlení toho, na co již poukázali při analýze kvantitativních dat jiní, že se muži s nejnižším vzděláním v současných podmínkách tržní ekonomiky stále méně podílejí na praxi rodičovství (např. Tuček, 1998; Katrňák, 2001; Hamplová, 2007).

Jako problematická se ale jeví práce muže i v případě, kdy mohou být její „nedostatky“ „nahrazeny“ stabilitou práce a vyšší i jistotou příjmu ženy. V takovém případě může docházet ke konfliktu s tradičními kulturními představami o mateřské a otcovské péči, které jsou v české společnosti hluboce zakořeněné:

„*...nikdy jsme **nedošli k žádnému výsledku**. Jde o to, že **manžel má menší plat** než mám já, takže **by teoreticky měl jít na mateřskou on, ale zase na druhou stranu, i když nejsem zastáncem těch tradičních mužských a ženských rolí, tak si pořád myslím, že by na té mateřské měla být ženská... Ale zase vzhledem k mému povolání by ta mateřská asi byla velice krátká**“ (žena, 35 let, VŠ, vdaná).*

Tento poznatek může přispět k vysvětlení toho, na co poukázal za pomoci analýzy přežití Suchanec (2007), který zjistil, že je vzdělanostní heterogamie v páru ve prospěch žen spojena s pozdějším časováním zahájení rodičovství. To lze interpretovat v souladu s teorií nákladů ztracených příležitostí. Mezi ženami, které mají vyšší vzdělání než jejich partner, je totiž větší podíl žen s vyšším vzděláním než mezi ženami, které mají nižší nebo stejné vzdělání jako jejich partner. Kvalitativní analýza dat však ukázala, že do hry může vstupovat ještě minimálně jeden další faktor. Výrazná socioekonomická nerovnováha na trhu práce mezi mladými bezdětnými

páry ve prospěch žen, a to zpravidla žen s vyššími stupni vzdělání, posiluje totiž zvažování „alternativních“ modelů dělby rodičovské péče. Ty se však dostávají do konfliktu s tradičními kulturními představami o genderově specifické dělbě práce a zahájení rodičovství tak komplikují.

V případě mužů se ukázala být centrální kategorií při úvahách o vlivu jejich pozice na trhu práce na jejich rozhodování o zahájení rodičovství kategorie živitelství v podobě očekávané stability práce a jistoty příjmu. U žen byla centrální kategorií péče o děti v podobě její praxe a efektu na výdělečnou činnost ženy. Kvalitativní analýza zároveň umožnila identifikovat dvě skupiny žen.

Etapizující nezvažují v rámci svých reprodukčních plánů dopad mateřství na jejich pozici na trhu práce. Mateřství pro ně znamená zásadní přechod v jejich osobním, ale také v profesním životě. Návrat do zaměstnání po rodičovské dovolené se jim jeví jako nepodstatný, neplánovatelný, nemožný či nežádoucí. Rozhodování o podobě kombinování jejich pracovního a rodinného života není nedílnou součástí jejich rozhodování o zahájení rodičovství:

„*Ta rodičovská dovolená bude jistým **předělem**, příležitostí zvážit si, **co bylo a co bude dál**“ (žena, 34 let, VŠ, LAT).*

„*Dosáhla jsem **nějakých cílů**. A to, co bude dál, to už potom následuje ta **jiná etapa s tím rodičovstvím** a to už tam zase **chci dosáhnout** opravdu toho **nejlepšího v té výchově**“ (žena, 33 let, SŠ, nesezdané soužití).*

Naopak pro *kombinování zvažující* jsou úvahy nad budoucím kombinováním práce a péče velmi důležité v rámci jejich rozhodování o založení rodiny. Předem promýšlí strategie svého návratu do zaměstnání a zároveň zajištění péče o dítě jinou osobou v době, kdy se ony budou věnovat své výdělečné činnosti. Ve svých vyprávěních se odkazují na praxi mateřství jejich kolegyně na pracovišti nebo v jiných referenčních skupinách, a odhadují tak své vlastní šance a možnosti kombinování práce a péče. Případně uvažují o své profesi jako o zásadní bariéře výkonu mateřské péče:

„*...po tom **půl roce mateřské** bych klidně **mohla**, klidně by to šlo, jít sem pracovat, **jako to dělají i moje ostatní kolegyně** ... ten rozvrh by se upravil **podle mých potřeb**“ (žena, 35 let, VŠ, vdaná).*

„*Já to **vidím kolem sebe** ... člověk je ubitý, uhnaný ... horko **těžko hledá čas** na to, aby dělal práci dobře ... je to **neřešitelná životní situace**, tohle si nedovedu představit, že bych v ní byla.“ (žena, 32 let, VŠ, single).*

Zatímco *kombinování zvažující* strategicky uvažují, jakým způsobem budou strukturovat péči o dítě s ohledem na jejich profesi a zaměstnání, *etapizující* očekávají zahájení nové etapy svého života, v níž budou strukturovat svou budoucí výdělečnou činnost podle péče o dítě.

Ačkoliv na základě kvalitativního výzkumu nelze určit, jaký podíl žen s různými stupni vzdělání patří do skupiny etapizujících nebo kombinování zvažujících, reprezentativní šetření *Proměny 2005* potvrdilo, že konflikt mezi svou výdělečnou činností a možností založení rodiny pociťují významně častěji ženy s vyšším vzděláním. To lze vysvětlit v souladu s teorií nákladů ztracených příležitostí a s tím, že v současných podmínkách tržní ekonomiky narostl podíl bezdětných zejména mezi vysokoškolačkami (Hašková, 2007).

Pracovní prostředí a zkušenosti kolegyň-matek jsou pro představy bezdětných třicátnic o tom, zda lze mateřskou péči a výkon jejich práce kombinovat nebo ne, velmi významné. Pouze u některých třicátnic ale vstupují úvahy o kombinování práce a péče do jejich reprodukčních plánů. Tento závěr je v souladu se zjištěními dalších kvalitativních studií, které potvrdily vliv kulturních a strukturálních faktorů na dynamické utváření reprodukčních preferencí a plánů žen v průběhu jejich života (např. Gerson, 1985; Ireland, 1993).

Závěr

Využívání nových příležitostí a změna ideálního i akceptovatelného věku pro zahájení rodičovství legitimizuje prodlužování období bezdětnosti v životech jednotlivců, ale široká akceptace pozdějšího zahájení rodičovství vede také ke zvažování nejrůznějších bariér rodičovství. Zahájení rodičovství plánují mladí lidé zpravidla v partnerství, ale zároveň roste podíl mladých dospělých, kteří nemají stálého partnera/partnerku ani ve věku, v němž se jejich rodiče již rodiči zpravidla stali. Odložení rozhodování se o založení rodiny do pozdějšího věku vede následně k tomu, že se rodičovství stává stále více plánovaným a zvažovaným vzhledem k dalším okolnostem dosavadního života. Hodnotové a strukturální aspekty, příležitosti rodičovství konkurující i bariéry rodičovství jsou vzájemně úzce provázány.

Důraz na pracovní situaci a volnočasové aktivity je tím, co významným způsobem odlišuje úvahy o zahájení rodičovství (doposud) bezdětných třicátníků a třicátnic od stejně starých rodičů, ale i starších bezdětných, kteří vstupovali do věku nejvyšší reprodukce před rokem 1989.

Úvahy třicátníků a třicátnic o vlivu jejich pracovní situace na zahájení rodičovství se pohybují v rámci kulturních představ o tom, co je náplní rodičovské praxe, která je kulturně definována jako genderově specifická. Jako taková klade důraz na primárně živitelskou roli muže a primárně pečovatelskou roli ženy v období raného rodičovství a přispívá v kontextu společenskými normami informovaných sociálních politik a institucí k upevnování praxe genderově specifických pracovních drah. Odlišné preference a způsoby uvažování žen i mužů o dopadech a „požadavcích“ mateřství a otcovství na jejich výdělečnou činnost jsou zakotvené v internalizovaném kulturně-hodnotovém prostředí a vnějších strukturách bariér a příležitostí pro rodičovství. Touto optikou lze přispět k vysvětlení relativně nejméně časté praxe rodičovství u mužů s nejnižšími stupni vzdělání, relativně pozdějšího zahájení rodičovství

v párech, v nichž je ve vzdělanostním deficitu muž, a relativně nejsilnějšího projevu odkládání rodičovství do pozdějšího věku u vysokoškolaček.

Utváření reprodukčních preferencí a plánů je dynamické v závislosti na každodenních zkušenostech v kulturních a strukturálních podmínkách. A práce, která může být jak prostředkem seberealizace, tak i finančního a sociálního zajištění a dosahování pocitu stability, nabývá v současných podmínkách v reprodukčních plánech mladých bezdětných mužů a žen v české společnosti na významu. Spolu s růstem podílu vysokoškolaček v populaci, se zvyšujícím se věkem považovaným za ideální pro zahájení rodičovství a s rozšiřující se praxí prodlužování období bezdětnosti bude v procesu rozhodování se o tom, zdali se rodičem stát, narůstat i důležitost podmínek pro kombinování pracovního a rodinného života.

Literatura

- FIALOVÁ, L. (ed.). 2007. *Populační vývoj České republiky 2001–2006*. Praha: Katedra demografie a geodemografie PřF UK.
- GERSON, K. 1985. *Hard Choices: How Women Decide about Work, Career, and Motherhood*. Berkeley: University of California Press.
- HAMPLOVÁ, D. (ed.) 2007. *Děti na psí knížku. Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: SOÚ AV ČR, v.v.i.
- HAŠKOVÁ, H. 2007. (Ne)Zakládání rodiny ve světle reprodukčních preferencí, bariér, plánů a chování. In Dudová, R, Hastrmanová, Š, Hašková, H., Maříková, H., Víznerová, H., Vohlídalová, M. *Souvislosti proměn pracovního trhu a soukromého, rodinného a partnerského života*, s. 70–113. Sociologické studie 07:03. Praha: SOÚ AV ČR, v.v.i.
- IRELAND, M. S. 1993. *Reconceiving Women: Separating Motherhood from Female Identity*. New York: The Guilford Press.
- KATRŇÁK, T. 2001. Strukturální příčiny poklesu sňatečnosti a nárůstu svobodných v devadesátých letech v České republice. *Sociologický časopis*, 37, s. 225–239.
- KUČERA, M., FIALOVÁ, L., HAMPLOVÁ, D., VYMĚTALOVÁ, S. 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Slon.
- RABUŠIC, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Slon.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 1999. Is Eastern Europe experiencing a second demographic transition? *Acta Universitatis Carolinae, Geographica 1*.
- SOBOTKA, T. 2006. Bezdětnost v České republice. In Hamplová, D., Šalamounová, P., Šamanová, G. (eds.) *Životní cyklus (sociologické a demografické perspektivy)*, s. 60–78, Praha: SOÚ AV ČR, v.v.i.

SUCHANEC, M. 2007. *Požizujeme si děti ke snížení naší nejistoty?* Diplomová práce. Brno: FSS MU.

TUČEK, M. 1998. *Česká rodina v transformaci – stratifikace, dělba rolí a hodnotová orientace*. Working Papers 1998: 3. Praha: SOÚ AV ČR v.v.i.

Autor

Mgr. Hana Hašková, Ph.D.

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Jilská 1

110 00 Praha 1

e-mail: hana.haskova@soc.cas.cz

7

Hodnocení zdraví mužů a žen v kontextu rodinného stavu podle výběrového šetření EHIS ČR

Šárka Daňková, Romana Malečková

Health State of Men and Women in the Context of Marital Status Evaluated on the Basis of European Health Interview Survey in the Czech Republic

This article presents the data from the European Health Interview Survey performed in the Czech Republic on the sample of 1955 respondents in 2008. It links data on health state and lifestyle with characteristics of marital status of respondents. According to analysis performed, the demonstration of relation between marital and health status differs by age group and by sex. Better health state was found among men aged 15–34 years living without a spouse, in higher age groups, namely among women, persons living in partnership have better health state than others. The worse health state report persons, who are widowed and living without a spouse. The prevalence of overweight which is a risk factor of good health is higher among persons living in partnership; prevalence of daily smokers and alcohol consumers is higher among those living without a spouse.

Keywords: Health Interview Survey, health state, marital status, lifestyle

Vazba mezi rodinným a zdravotním stavem je vzájemná. Zdravotní stav je na jedné straně determinantem rodinného stavu, na druhé straně je jím do určité míry sám o sobě determinován.

O vzájemném působení těchto dvou charakteristik můžeme usuzovat na základě několika zdrojů. Jedním zdrojem informací tohoto charakteru jsou údaje z evidence zemřelých, kde je informace o rodinném stavu zesnulého s vyšší či nižší přesností sledována. Podle této analýzy na datech z ČR za roky 1982–1993 je zřejmých několik základních skutečností: osoby žijící v manželství mají nižší úmrtnost než osoby nesezdané, diferenciací úmrtnosti podle rodinného stavu je intenzivnější v mladší věkové skupině a projevuje se více u mužů než u žen (Rychtaříková, 1998).

Statistika úmrtnosti však vypovídá pouze o nejzávažnějším stadiu nemocnosti. Dalším zdrojem, který je nutné v této souvislosti studovat, jsou informace ze zdravotnické statistiky evidující výskyt nejrůznějších nemocí v průběhu života jedince. V oblasti zdravotnické statistiky máme velice omezené možnosti, neboť téměř žádný ze zdrojů nezachycuje informace v členění podle rodinného stavu, výjimkou je pouze evidence pohlavních nemocí. Důležitou roli proto hrají výběrová šetření o zdravotním stavu, která tuto rutinní statistiku doplňují a umožňují sledovat na individuální úrovni jak charakteristiky socioekonomické, tak charakteristiky popisující zdravotní stav jedince.

Studie, současné i dřívější, se shodují v tom, že osoby žijící v manželství jsou na tom zdravotně lépe než osoby ostatní. Zpravidla nejhorší je zdravotní stav osob ovdovělých. Diferenciací z hlediska rodinného stavu se projevuje různě v jednotlivých věkových skupinách, obvykle se však potvrzuje, že diferenciací je vyšší v nejnižším věku a s rostoucím věkem klesá (Schoenbron, 2004).

Jakým způsobem se vzájemný vliv obou faktorů uplatňuje? V literatuře nacházíme dvě základní teorie. Je to jednak teorie manželské selekce, podle níž osoby zdravé vstupují do manželství a setrvávají v něm snáze než osoby s horším zdravím, které buď do manželství nevstoupí vůbec, nebo ho s vyšší pravděpodobností ukončí rozvodem či ovdověním.

Druhou teorií je koncept manželské protekce, podle něž sezdaní lidé jsou oproti ostatním zvýhodněni jak z hlediska ekonomického zajištění, tak z hlediska psychologické a sociální podpory a vlivem zdravého životního stylu. Tak jsou osoby sezdané méně vystaveny stresu, ekonomické zajištění jim umožňuje lepší životní standard i lepší přístup ke zdravotní péči, včetně preventivní (Morett, 2003). Svou roli zde také sehrává vliv situací spojených s přechodem z jednoho rodinného stavu do druhého (úmrtí partnera, rozvod) a s nimi související zdraví škodlivý stres. Efekt sociální integrace v podobě partnerského soužití se odrazí ve zdravotním stavu i tím, že partneři navzájem dohlíží na své zdraví a snáze přesvědčí partnera k vyhledání lékařské péče ať už preventivní, nebo akutní.

Je pravděpodobné, že životní styl osob z hlediska rodinného stavu se bude odlišovat jak z hlediska fyzické aktivity, tak stravovacích návyků či konzumace alkoholu. Sezdaní jedinci budou pravděpodobně mít lepší stravovací návyky s nižší konzumací drog a alkoholu (Morett, 2003). V této souvislosti studie potvrzují zdravější životní styl u jedinců sezdaných, vyjma procenta obézních, které je u mužů žijících v manželství vyšší (Schoenbron, 2004).

Působí rodinný stav na zdraví jedince různě u mužů a žen nebo je tento vliv stejný u obou pohlaví? V literatuře nacházíme na jedné straně tvrzení, že míra opory, kterou rodina poskytuje svým členům, je různá v případě mužů a žen, neboť ovdovění působí hůře na muže než na ženy.

(Růžička, 1967; 1995). Interakce rodinného stavu a zdraví je podle těchto studií silnější u mužů ve srovnání se ženami, diferenciace úmrtnosti podle rodinného stavu je u mužů vyšší než u žen. Na druhou stranu jiné studie pracují s daty, podle kterých je zřejmé, že nejhůře zdravotně jsou na tom mladé ovdovělé ženy, u nichž se vliv rodinného stavu projevuje výrazněji než u mužů.

V předkládaném příspěvku se zaměříme na zodpovězení následujících otázek:

- je zdravotní stav diferencován z hlediska rodinného stavu?
- projevuje se tento vliv rozdílně z hlediska pohlaví a věku?
- liší se charakteristiky životního stylu osob v a mimo manželství?

Data

Příspěvek vychází z dat Evropského výběrového šetření o zdravotním stavu, které provedl Ústav zdravotnických informací a statistiky ČR v roce 2008. V rámci tohoto šetření bylo osloveno 3825 osob starších 15 let s trvalým bydlištěm v ČR, s 1955 z nich byl vyplněn dotazník. Sběr dat v terénu proběhl ve dvou fázích: červen–červenec a září–říjen. Relativně vysoký podíl neprovedených rozhovorů (49 %) byl ve značném počtu případů způsoben odmítnutím respondenta šetření se účastnit (asi 43 % z neprovedených rozhovorů) a nezastižením respondenta doma (30 % neprovedených rozhovorů), což bylo způsobeno mimo jiné i nevhodným načasováním první fáze sběru dat.

Obsah šetření v roce 2008 sice navazuje na šetření prováděná v letech předchozích (1993, 1996, 1999, 2002), avšak pracuje již s jednotným Evropským dotazovacím nástrojem, který byl vyvinut za účelem sběru srovnatelných dat v rámci EU. Šetření se stejným či podobným obsahem by měly v letech 2007–2010 realizovat všechny země EU, následně by měla být šetření opakována v 5letém intervalu.

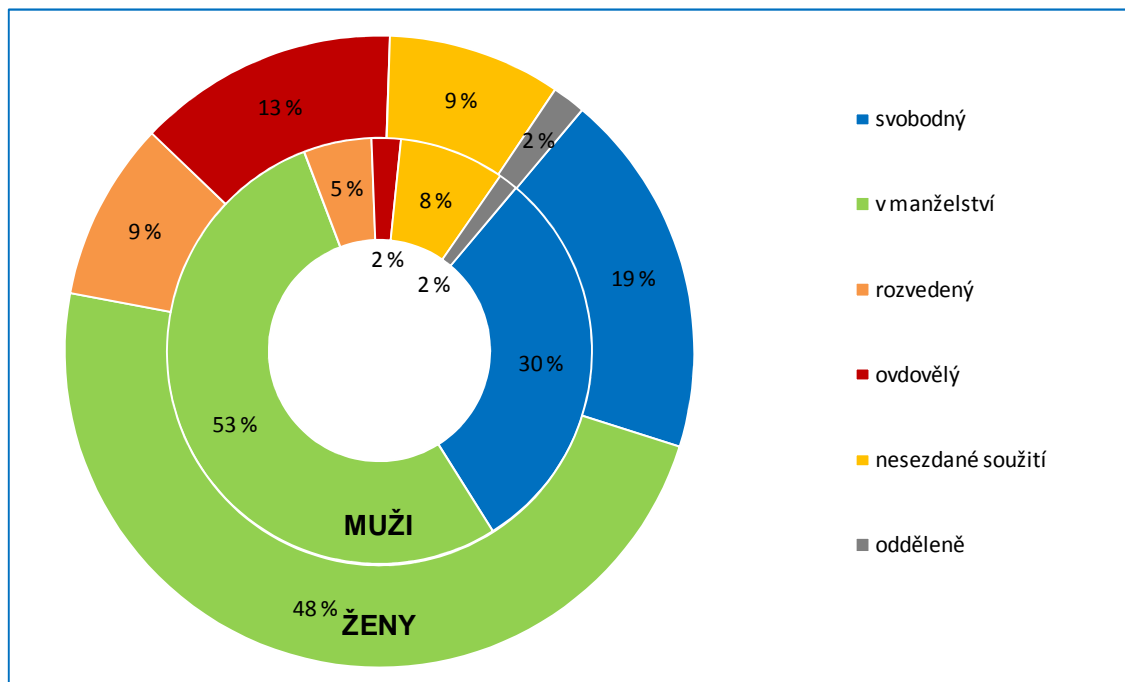
Jednotný evropský dotazník se skládal ze čtyř modulů, obsahově pokrývajících základní socio-demografické charakteristiky (pohlaví, věk, ekonomická aktivita, vzdělání, rodinný stav či příjem domácnosti), zdravotní stav (subjektivně vnímané zdraví, chronická nemocnost, úrazy, omezení pracovních aktivit z důvodu nemoci, zdravotní potíže s každodenními činnostmi a péčí o domácnost, duševní zdraví a fyzická bolest), využívání zdravotní péče (ambulantní, lůžkové, preventivní, užívání léků, výdaje za zdravotní péči) a zdravotní determinanty (životní styl respondentů z hlediska fyzické aktivity, spotřeby alkoholu a drog, stravovacích návyků, tělesné výšky a hmotnosti, kouření a životních podmínek jedince). Součástí dotazníku byl i tzv. Minimální evropský zdravotní modul (MEHM – Minimum European Health Module), neboli set tří otázek na zdraví, které jsou zařazovány i do jiných než zdravotnických šetření a které jsou využívány k výpočtu ukazatele Zdravá délka života (HLY – Healthy Life Years). Jedná se o subjektivní hodnocení vlastního zdraví, dále o otázku na přítomnost dlouhodobé nemoci nebo zdravotní potíže a omezení v běžných činnostech ze zdravotních důvodů.

Vzhledem k tomu, že sběr dat ze šetření byl dokončen až počátkem listopadu 2008 a teprve poté následovaly složité procedury kontroly, pořízení a oprav, neproběhlo doposud zpracování a publikování dat. Uvedené analýzy jsou tedy pouze předběžnými výsledky, zpracovanými pro potřeby této konference a oficiální výstupy se mohou do určité míry lišit.

Popis souboru z hlediska socio-demografických charakteristik

Ve výběrovém souboru bylo celkem dotázáno 950 mužů a 1005 žen. Z celkového počtu mužů žije 54 % v manželství, u žen je tento podíl nižší (48 %) a častěji jsou zde zastoupeny osoby ovdovělé (13 % oproti 2 % u mužů).

Obr. 7.1 – Struktura respondentů podle pohlaví a rodinného stavu „de facto“

V šetření jsme vedle rodinného stavu de iure zjišťovali také rodinný stav de facto, tzn., zda žije respondent v nesezdaném soužití (žije v jedné domácnosti s partnerem, jako by byli manželé). Na tuto otázku měly odpovědět všechny osoby, které nevedly, že jsou sezdané a žijí s manželem/manželkou (a zároveň nevedly, že žijí v domácnosti samy). Celkem bylo evidováno 165 osob žijících v takovém typu soužití. Nejvyšší podíl nesezdaných soužití (NS) byl zaznamenán u rozvedených mužů (34 %) a svobodných žen (23 %). Osoby ovdovělé žily v nesezdaném soužití pouze výjimečně.

Tab. 7.1 – Respondenti podle pohlaví a rodinného stavu

Rodinný stav	Muži			Ženy		
	celkem	z toho NS	% v NS	celkem	z toho NS	% v NS
svobodný	330	46	13,9	244	56	23,0
žijící s manželem	504	-		482	-	
žijící odděleně	16	2	12,5	18	1	5,6
rozvedený	74	25	33,8	118	26	22,0
ovdovělý	24	3	12,5	140	6	4,3
Celkem	948	76		1 002	89	

Poznámka: NS = nesezdané soužití.

Na základě obou typů informací jsme celkový soubor respondentů rozdělili do čtyř skupin podle rodinného stavu „de facto“, tzn. na osoby seztané a osoby žijící s partnerem v neseztaném soužití, dále osoby svobodné, osoby rozvedené a osoby seztané, ale žijící odděleně od manžela/manželky a osoby ovdovělé, pro zjednodušení pak byly rovněž vymezeny dvě kategorie osob žijících s partnerem a bez partnera. Z tabulky vyplývá, že v souboru dotázaných bylo téměř 1150 osob (59 %) žijících s manželem či partnerem, přičemž u mužů byl podíl těchto osob mírně vyšší než u žen, což vyplývá i z věkové struktury respondentů. Ta je, stejně jako v celé populaci, starší u žen ve srovnání s muži, osoby starší 54 let byly u žen zastoupeny 35 %, u mužů to bylo o 6 procentních bodů méně.

Tab. 7.2 – Respondenti podle pohlaví, věku a rodinného stavu „de facto“

Rodinný stav	15–34		35–54		55+	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
s partnerem	124	164	235	225	221	181
svobodní	240	171	35	9	9	8
rozvedení	8	12	29	63	25	36
ovdovělí	0	0	2	8	19	125
Celkem	372	347	301	305	274	350

Pro analýzu rozdílů ve zdravotním stavu jsme použili rozdělení respondentů do tří věkových kategorií (do 35 let, 35–54 let, 55+), k nimž byly veškeré výpočty, pokud není uvedeno jinak, vztahovány. Pomocí kontingenčních tabulek a chí kvadrát testu, provedeného vždy v dané věkové skupině, jsme zhodnotili vztah rodinného stavu a zdravotního stavu, rozdíly v charakteristikách vyjádřených průměrným indexem (duševní zdraví) jsme testovali za použití ANOVA testu. Statisticky významné rozdíly (na 5procentní hladině významnosti) jsou v tabulkách označeny modře, v obrázcích jsou vyznačeny rámečkem. Ve všech případech byly analýzy prováděny na vzorku dat vážených, přitom váhy byly konstruovány mj. s ohledem na strukturu populace ČR podle pohlaví a věku k 31. 12. 2007.

Zdravotní stav

Zdravotní stav respondentů byl v šetření hodnocen celou řadou ukazatelů. Pro potřeby této analýzy z hlediska rodinného stavu jsme vybrali jednak dva ukazatele, které jsou součástí tzv. MEHM, tj. hodnocení subjektivního pocitu zdraví a hodnocení omezení v běžných činnostech z důvodu zdravotních potíží. Dalšími charakteristikami, kterými hodnotíme zdravotní stav mužů a žen, je užívání předepsaných léků a dále dva indexy charakterizující duševní zdraví jedince.

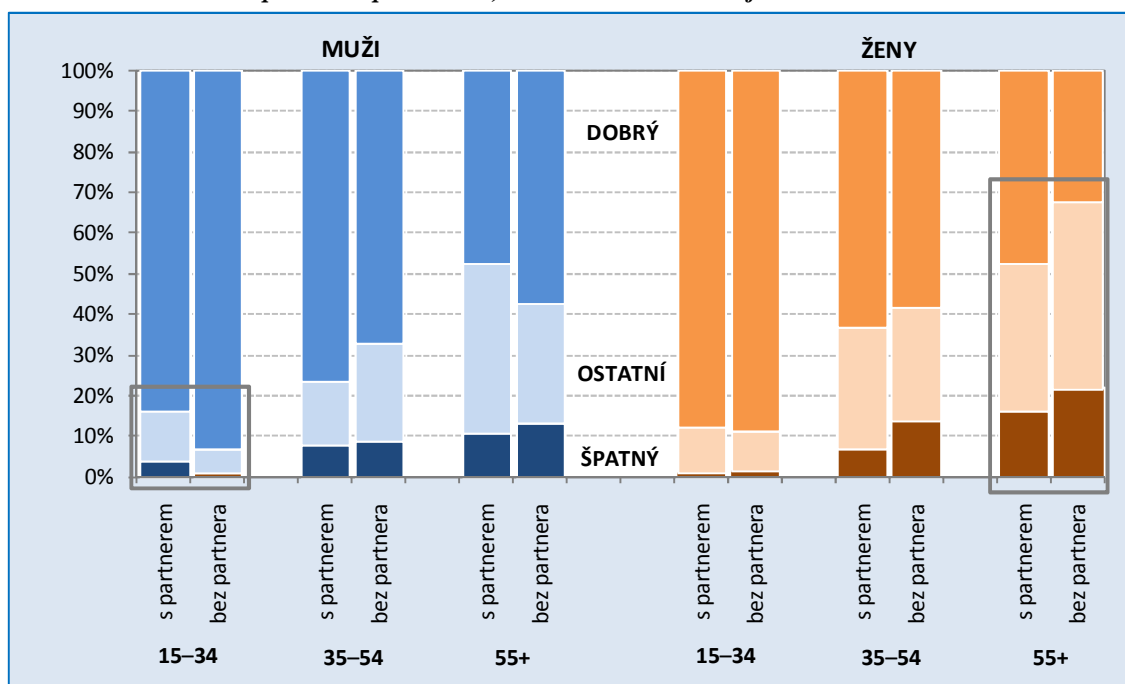
Subjektivní zdraví

Subjektivní zdraví respondenta bylo hodnoceno otázkou: „Jak se celkově zdravotně cítíte?“. Respondenti měli možnost zvolit jednu z pěti kategorií odpovědí (velmi dobře, dobře, uspokojivě, špatně, velmi špatně). Celkem podíl osob hodnotících své zdraví jako dobré či velmi dobré byl 68 %, muži hodnotili své zdraví častěji pozitivně (73 %) ve srovnání se ženami

(63 %), a to i po odstranění vlivu odlišné věkové struktury. S věkem se subjektivní hodnocení zdraví u obou pohlaví logicky zhoršuje.

Z hlediska rodinného stavu nejvýraznější rozdíly zaznamenáváme v nejmladší věkové kategorii mužů, kdy osoby bez partnera (svobodní) vykazují lepší zdraví ve srovnání s osobami s partnerem, a dále v nejstarší věkové kategorii žen, kdy ženy bez partnera (ovdovělé ženy) vykazují výrazně horší zdraví ve srovnání se ženami v partnerství.

Obr. 7.2 – Struktura respondentů podle věku, rodinného stavu a subjektivně hodnoceného zdraví

Tab. 7.3 – Struktura respondentů podle subjektivního zdraví (v %)

Věk	Rodinný stav	Muži			Ženy		
		dobry	uspokojivý	špatný	dobry	uspokojivý	špatný
15–34	s partnerem	83,9	12,1	4,0	87,3	11,5	1,2
	bez partnera	93,1	6,0	0,8	88,0	10,3	1,6
	celkem	90,1	8,1	1,9	87,7	10,9	1,4
35–54	s partnerem	76,6	15,7	7,7	63,1	29,8	7,1
	bez partnera	68,2	22,7	9,1	58,2	27,8	13,9
	celkem	74,8	17,3	8,0	61,8	29,3	8,9
55+	s partnerem	47,3	41,8	10,9	47,5	36,5	16,0
	bez partnera	57,4	29,6	13,0	32,0	46,2	21,9
	celkem	49,3	39,4	11,3	40,0	41,1	18,9
Celkem	s partnerem	66,9	24,8	8,3	65,3	26,5	8,2
	bez partnera	83,4	12,5	4,1	60,6	27,5	11,8
	celkem	73,3	20,0	6,6	63,3	26,9	9,8

Další charakteristiky zdravotního stavu

Vedle subjektivního zdraví jsme hodnotili také skutečnost, zda byl respondent kvůli zdravotním potížím po dobu nejméně 6 měsíců před rozhovorem omezen v činnostech, které lidé obvykle dělají. Na tuto otázku odpovědělo kladně (ve smyslu omezen) 25 % mužů a 30 % žen, vyšší zastoupení osob s omezením mezi ženami je dán jejich starší věkovou strukturou, neboť po očištění od vlivu věku tento rozdíl mizí.

Pokud sledujeme rozložení proměnné v jednotlivých kategoriích rodinného stavu, statisticky významný rozdíl nalézáme u mužů do 35 let, kdy osoby bez partnera vykazují omezení méně často než osoby s partnerem. Opačně je tomu u žen starších 34 let, kdy ženy bez partnera jsou omezeny častěji než ženy s partnerem.

Tab. 7.4 – Další charakteristiky zdravotního stavu

Věk	Rodinný stav	% osob se zdravotním omezením v běžných činnostech		% osob užívajících léky v posledních 2 týdnech	
		muži	ženy	muži	ženy
15–34	s partnerem	18,9	13,5	31,5	47,0
	bez partnera	10,2	17,7	18,5	53,6
	celkem	13,0	15,7	22,8	50,4
35–54	s partnerem	23,9	21,9	35,7	62,2
	bez partnera	26,6	36,4	31,3	51,3
	celkem	24,5	25,6	34,8	59,3
55+	s partnerem	42,3	43,8	78,6	74,6
	bez partnera	41,5	54,8	70,4	81,5
	celkem	42,1	49,1	77,0	77,9
Celkem	s partnerem	29,9	26,4	51,0	61,8
	bez partnera	17,6	35,8	28,3	64,0
	celkem	25,2	30,4	42,2	62,7

Do jisté míry o zdravotním stavu vypovídá i odpověď na otázku, zda respondent v posledních dvou týdnech užíval nějaké lékařem předepsané léky. Léky (včetně hormonální antikoncepce u žen) v posledních dvou týdnech před rozhovorem užívalo celkem 42 % mužů a 63 % žen, u žen byl tedy oddíl osob užívajících léky vyšší, částečně však právě vlivem zahrnutí antikoncepčních pilulek. Zde zaznamenáváme statisticky významný rozdíl pouze u nejmladších mužů, kdy muži bez partnerky užívají léky výrazně méně často než muži žijící s partnerkou.

Duševní zdraví

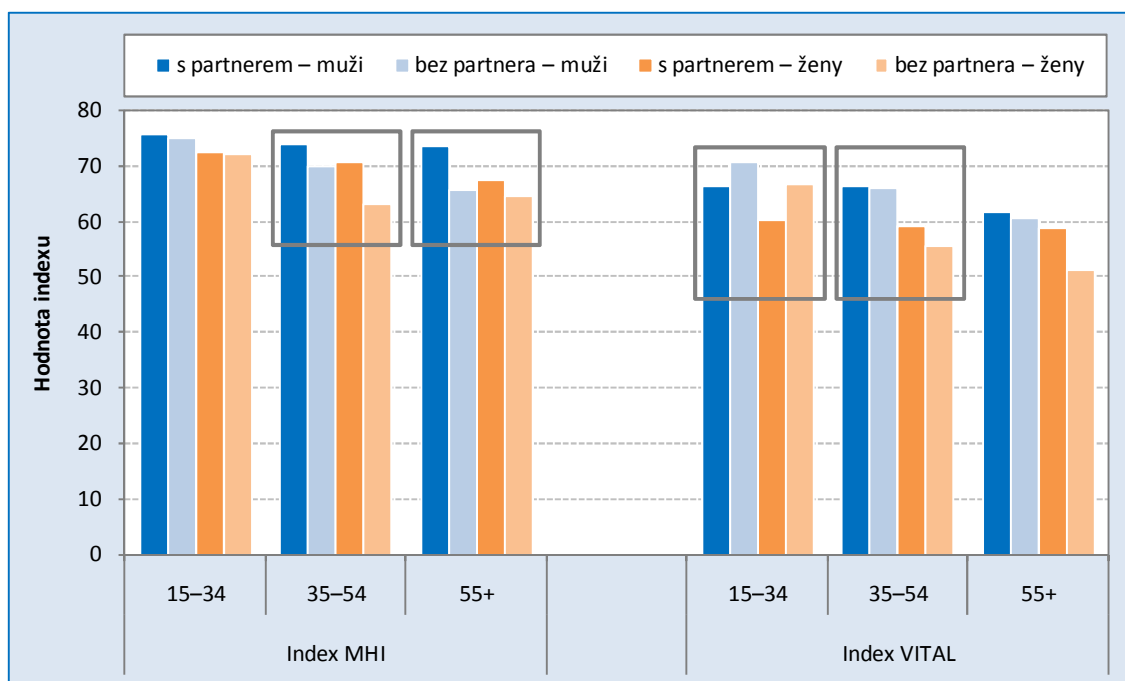
Nedílnou součástí zdravotního stavu jedince je i jeho duševní zdraví. To bylo v dotazníku sledováno sadou devíti otázek zjišťujících, jak často se respondent v průběhu posledních čtyř týdnů cítil, např. nervózní, vyčerpaný unavený, ale i plný energie, života, šťastný apod. Na základě uvedených proměnných byly vypracovány dva indexy – Index psychické pohody (vitality, označený jako VITAL) založený na otázkách týkajících se energie, životního elánu, únavy a vyčerpanosti, a index duševního zdraví (označen jako MHI),

založený na otázkách zjišťujících nervozitu, špatnou náladu, sklíčenost, klid a vyrovnanost, pocity štěstí.

Tab. 7.5 – Charakteristiky duševního zdraví – Index psychické pohody VITAL (0 MIN – 100 MAX), Index duševního zdraví MHI (0 MIN – 100 MAX)

Věk	Rodinný stav	VITAL		MHI	
		muži	ženy	muži	ženy
15–34	s partnerem	70,5	66,8	75,1	72,2
	bez partnera	66,2	60,0	75,6	72,3
	celkem	70,5	66,7	75,1	72,8
35–54	s partnerem	66,0	55,4	69,7	62,6
	bez partnera	66,2	59,2	74,4	70,0
	celkem	58,9	58,7	64,5	65,2
55+	s partnerem	60,7	51,3	68,3	64,3
	bez partnera	61,6	58,9	73,3	70,3
	celkem	67,7	56,5	72,0	66,4
Celkem	s partnerem	53,1	49,2	62,9	63,5
	bez partnera	68,3	58,7	73,1	67,4
	celkem	64,5	59,3	74,3	70,8

Obr. 7.3 – Index duševního zdraví (MHI) a Index psychické pohody (VITAL) podle věku, pohlaví a rodinného stavu

Pokud sledujeme vybrané kategorie rodinného stavu (tab. 7.5), vidíme, že osoby bez partnera (svobodné) vykazují vyšší hodnoty indexu vitality ve srovnání s osobami v partnerství v nejnižší věkové kategorii, naproti tomu osoby žijící s partnerem jsou na tom lépe z hlediska duševního zdraví ve věku 35–54 let ve srovnání s rozvedenými. V této věkové kategorii jsou výraznější rozdíly u obou indexů v jednotlivých kategoriích u mužů

než u žen, v případě indexu vitality nebyly rozdíly u žen prokázány jako statisticky významné. V nejstarší věkové kategorii se nejnižšími hodnotami indexů duševního zdraví vyznačují osoby ovdovělé, rozdíly mezi jednotlivými kategoriemi rodinného stavu v případě indexu duševního zdraví jsou zhruba stejně výrazné u mužů i u žen, rozdíly u indexu vitality nebyly u mužů potvrzeny jako statisticky významné.

Další charakteristiky ovlivňující zdravotní stav

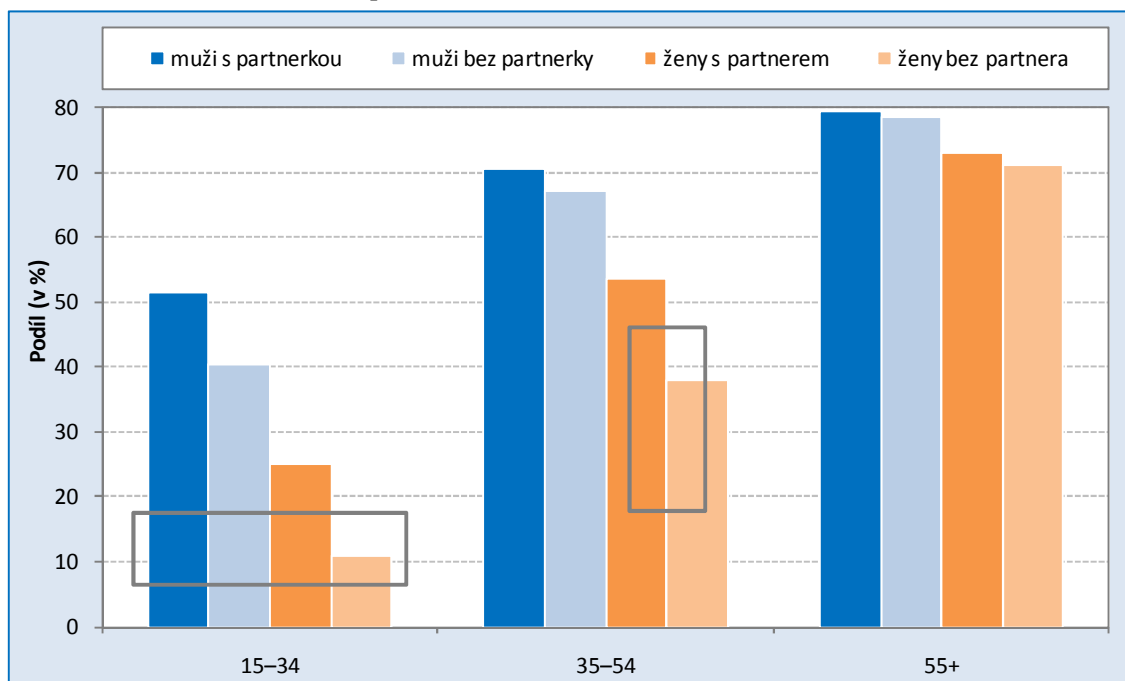
Body Mass Index

Body Mass Index (BMI, index tělesné hmotnosti) dává do poměru výšku a hmotnost respondenta a je vyjádřen v kg/m^2 . Výška a hmotnost respondenta byla v šetření zjišťována dotazem, nikoliv měřením respondenta, na základě údajů získaných od respondentů byl vypočten BMI.

Za hranici normální váhy byl považován BMI do $24,99 \text{ kg}/\text{m}^2$. Nadváhu, tedy hodnotu BMI vyšší než 25, jsme považovali za rizikový faktor zdravotního stavu.

Podle Schoenbronové (2004) jsme přijali dva předpoklady. Jednak že ženatí muži ve středním věku mají vyšší prevalenci nadváhy než muži svobodní, ovdovělí nebo rozvedení. Druhý předpoklad se týkal vdaných žen středního věku, u nichž byla očekávána prevalence nadváhy/obezity nižší než pro ženy svobodné, ovdovělé nebo rozvedené.

Obr. 7.4 – Podíl osob s nadváhou podle věku a rodinného stavu

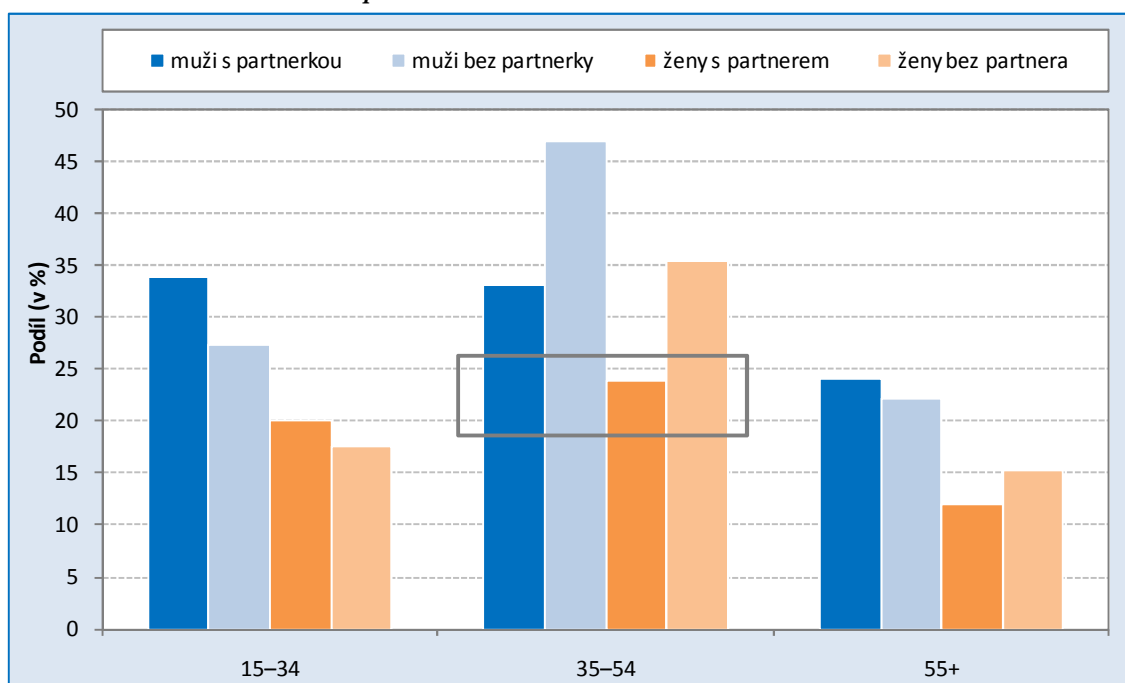
Z výsledků šetření vyplynulo, že se v české populaci s nadváhou potýká asi 53 % osob (61 % mužů a 45 % žen). Z obrázku je pak patrné, že vstupní hypotéza byla potvrzena pouze u mužů ve věkové skupině 15–34 let. V tomto věku má nadváhu 51,6 % mužů žijících

s partnerkou, u osob bez partnerky tento podíl dosahuje 40,3 %. Z výsledků šetření ale naopak vyplývá, že ženy žijící s partnerem mají častěji nadváhu, než ženy žijící bez partnera, což je v rozporu s druhým tvrzením vstupní hypotézy. Ve věkové skupině 15–34 let má nadváhu 25 % žen žijících s partnerem, ve věkové skupině 35–54 let dokonce 53,6 % žen, kdežto u žen žijících bez partnera je to 11 % ve věkové skupině 15–34 let a 38 % ve středním věku (35–54 let).

Kouření

V rámci šetření EHIS byly respondentům pokládány otázky týkající se kouření jak aktivního, tak pasivního. Pro účely této analýzy jsme se zaměřili na aktivní tzv. denní kuřáky, kteří tvoří podle výsledků šetření v české populaci téměř čtvrtinu obyvatelstva (30 % mužů a 19 % žen). Vycházeli jsme z předpokladu, že mezi osobami žijícími s partnerem bude nižší výskyt kuřáků než u ostatních rodinných stavů.

Obr. 7.5 – Podíl denních kuřáků podle věku a rodinného stavu

Tento předpoklad se potvrdil u obou pohlaví ve středním věku. Mezi osobami žijícími s partnerem ve věku 35–54 let kouří asi třetina mužů a necelá čtvrtina žen. V tomtéž věku kouří téměř polovina mužů a více než třetina žen žijících bez partnera.

Konzumace alkoholu

Nadměrná konzumace alkoholu má nepochybně vliv na zdraví člověka. V rámci dotazníkového šetření EHIS byly respondentům pokládány následující otázky týkající se konzumace alkoholu. Nejprve byla položena otázka: „Jak často jste pil(a) v průběhu posledních 12 měsíců nějaký (jakýkoliv) alkoholický nápoj (tj. pivo, víno, destiláty, likéry, aperitivy, míchané nápoje, alkoholické limonády)?“ Respondent uvedl jednu ze šesti možností (v rozmezí nikdy–každý

den). Zároveň byla osobám, které konzumovaly alkohol 2x měsíčně a častěji, pokládána otázka, jak často v posledních dvanácti měsících vypily 6 a více standardních alkoholických nápojů při jedné příležitosti.

Pro účely této analýzy jsme vycházeli z předpokladu, že zvýšené riziko z hlediska zdravotního stavu vzniká při konzumaci alkoholu 4x týdně a častěji, resp. ve chvíli, kdy respondent konzumuje šest a více standardních alkoholických nápojů při jedné příležitosti týdně a častěji.

Zároveň jsme předpokládali, že bude pro obě pohlaví platit, že mezi osobami žijícími s partnerem bude menší podíl nadměrných konzumentů alkoholu.

Tab. 7.6 – Podíl osob konzumujících alkohol (v procentech)

Věk	Rodinný stav	Podíl osob denně/obden konzumujících alkohol		Podíl osob nadměrně konzumujících alkohol denně/týdně	
		muži	ženy	muži	ženy
15–34	s partnerem	37,1	10,4	9,7	0,6
	bez partnera	26,3	10,4	14,5	2,2
	celkem	29,9	10,4	12,9	1,4
35–54	s partnerem	53,2	16,9	10,7	0,9
	bez partnera	50,0	16,3	19,4	0,0
	celkem	52,5	16,7	12,6	0,7
55+	s partnerem	51,4	17,7	6,3	1,1
	bez partnera	45,3	11,8	3,8	0,0
	celkem	50,2	14,9	5,8	0,6
Celkem	s partnerem	49,0	15,1	8,8	0,9
	bez partnera	33,3	12,0	13,6	0,9
	celkem	42,9	13,8	10,7	0,9

Podle výsledků šetření EHIS konzumuje denně/obden alkohol asi 28 % osob (42,9 % mužů a 13,8 % žen). Nadměrně (vyjádřeno jako podíl ze všech respondentů) alkohol konzumuje 10,7 % mužů a pouze 0,9 % žen.

Z tabulky 6 je také patrné, že se vstupní hypotéza potvrdila u mužů. Zatímco mezi muži žijícími bez partnerky se vyskytuje téměř 13,6 % nadměrných konzumentů alkoholu, u mužů žijících s partnerkou je to jen necelých 9 %.

Závěr

Lze konstatovat, že hypotéza lepšího zdraví a životního stylu u osob žijících s partnerem nebyla jednoznačně potvrzena. Z analýzy vyplývá, že vliv rodinného stavu se projevuje odlišně v jednotlivých věkových skupinách a z hlediska pohlaví. Zatímco u mužů ve věku 15–34 let jsou na tom zdravotně lépe osoby svobodné, ve vyšším věku a zejména u žen se lepším zdravím vyznačují osoby žijící s partnerem. Zdravotně nejhůře z hlediska fyzického i duševního zdraví jsou na tom osoby ovdovělé.

Pokud jde o životní styl, je zřejmé, že vyšší výskyt nadváhy mají v české populaci osoby žijící s partnerem. Vyšší výskyt kuřáků ve středním věku je zaznamenáván u osob bez partnera. Muži bez partnerky jsou rovněž častěji nadměrnými konzumenty alkoholu.

Nejednoznačné závěry o vazbě rodinného stavu a zdraví včetně životního stylu mohou být demonstrací změn, k nimž v současné době dochází v oblasti partnerského soužití. Rodina ve smyslu partnerského svazku již pravděpodobně nehraje takovou roli a partnerské soužití není zárukou zdraví a lepší životosprávy (ani ve smyslu sociální podpory, ani ve smyslu selekce), zejména v nižším věku. Ovdovění však může ovlivňovat zdraví jedince, a to zejména zdraví duševní, které se částečně odráží i v subjektivním pocitu zdraví. Navíc sociální podpora ostatních členů rodiny či společnosti je u starších osob, mezi které ovdovělí z velké části patří, obvykle nižší, než tomu bývá v nižších věkových kategoriích, což zdravotní stav a pocit zdraví ovdovělého jedince posouvá směrem k negativním charakteristikám.

V řadě charakteristik a věkových skupin bohužel nebyly rozdíly z hlediska kategorií rodinného stavu jednoznačně potvrzeny. Svou roli ve srovnání zde sehrává jistě i faktor věku, neboť velikost souboru neumožňuje třídění do podrobnějších věkových kategorií, a tak lze předpokládat, že např. v rámci věkové kategorie 15–34 let jsou osoby svobodné mladší ve srovnání s osobami žijícími v partnerství, podobně např. ve věku 55+ jsou osoby ovdovělé starší, než osoby žijící s partnerem.

Literatura

- MORETT, CH. 2003. *Marital status and preventive health care: The utilization of flu shots*. Submitted to the 2003 Annual Meeting of the American Sociological Association. Dostupné z www: http://www.allacademic.com/meta/p107262_index.html.
- SCHOENBRON, CH. 2004. *Marital Status and Health: United States, 1999–2002*. Advance data, No. 351, Centers for Disease Kontrol. Dostupné z www: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/15633583>.
- RŮŽIČKA, L. 1967. Sebevražednost a sociální vztahy. *Demografie*, 9 (2), s. 108–113.
- RŮŽIČKA, L. 1995. Sebevražednost v Austrálii 1971–1991. *Demografie*, 37 (1), s. 22–37.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 1998. Úmrtnost v České republice podle rodinného stavu. *Demografie*, 40a, s. 93–102.

Autoři

RNDr. Šárka Daňková

Ústav zdravotnických informací a statistiky ČR

Palackého náměstí 4

126 01 Praha 2

e-mail: dankova@uzis.cz

Mgr. Romana Malečková

Ústav zdravotnických informací a statistiky ČR

Palackého náměstí 4

126 01 Praha 2

e-mail: maleckova@uzis.cz

8

Ženy a muži v datech nejen na trhu práce

Marek Řezanka

Women and Men in Data Moreover (Over and Above) on the Labour Market

There are presented basic facts from the brochure Women and Men in Data in 2008 from course of Labour Market and Wages, but also from other fields as for example Pensions (Social Security) or Justice and Crime. There are being published not only the data for the selected areas, but also definitions that are necessary. As for example GPG – Gender Pay Gap – is calculated as a relative difference in the median wage for men and women related to the median wage for men. It measures both discrimination and segregation on the Labour Market. These two components cannot be identified without some of methods of decompositions, either direct or indirect. It is a necessary step to clean the results of undesirable effects of different structures – as for example Age Structure, Educational Attainment Structure, CZ-NACE Structure and some others. The first part of the presentation is about basic results of Women and Men on the Labour Market. The second one is about gender differences among Pensioners (there are being published some basic data of average monthly level of Pensions by type of pensions, by Sex and other important and interesting Characteristics). The third part of the presentation describes main gender differences among victims and criminal as well.

Keywords: Gender Pay Gap, difference in the median wage, pensions

Příspěvek se soustředí na vybrané charakteristiky nejen za oblast Práce a mezd, ale i na genderové rozdíly v průměrné měsíční výši pobíraných důchodů podle typu důchodů či na základní genderové charakteristiky pachatelů a obětí trestných činů. Kromě datových a grafických výstupů se věnuje některým stěžejním metodologickým tématům, především interpretovatelnosti ukazatele Gender Pay Gap. K lepší interpretovatelnosti a srovnatelnosti GPG je zapotřebí provést očištění tohoto ukazatele od vlivu nejrůznějších struktur – věkové, vzdělanostní, podle kategorií OKEČ, K-Zam, sektorů národního hospodářství, ad. Něco na způsob přímé a nepřímé standardizace v procesu úmrtnosti v demografii. Zároveň je však třeba uvědomit, že i takto „očistěné“ výsledky budou hodně závislé na struktuře, jež bude použita za standard, a že přesný poměr mezi segregací a diskriminací na trhu práce obsažený v ukazateli Gender Pay Gap lze určit jenom obtížně.

V posledním roce již byl pokus o standardizaci a očištění GPG od vlivů nejrůznějších struktur realizován¹.

Brožura Ženy a muži v datech 2008 vznikla na základě kooperace jednotlivých oddělení v rámci Českého statistického úřadu i kooperace s jednotlivými resorty a institucemi jako ÚZIS ČR či ÚIV ČR. Jedná se již o třetí pokračování této publikace (předchozí brožury vyšly v letech 2003 a 2005)².

První část je zaměřena na genderové rozdíly na trhu práce. Nejedná se pouze o diferenci mezd, ale také o porovnání nejrůznějších struktur (věkových, vzdělanostních podle OKEČ, K-ZAM, ad.) u zaměstnanců i podnikajících. Dále pak o vývoj nezaměstnanosti, opět se zaměřením na genderové rozdíly (a rozdíly podle věku, vzdělání, ad. faktorů).

Speciální pozornost je věnována ukazateli, který je označován jako Gender Pay Gap. Je počítán jako relativní rozdíl mediánu (průměru) mzdy mužů a žen vztažený k mediánu (průměru) mzdy mužů a vyjadřuje se v procentech.

Jako takový sice v sobě informaci o diskriminaci na trhu práce obsahuje, není ji však schopen vyčíslit. Kromě informace o diskriminaci na trhu práce je tvořen složkou za segregací na trhu práce (jak vertikální, tak horizontální). Rušivými momenty jsou vlivy nejrůznějších struktur – věkové, vzdělanostní, podle kategorií zaměstnání či klasifikace ekonomických činností. Metodami standardizace – ať již přímou, kdy jsou k dispozici všechny porovnávané struktury, či nepřímou, lze vliv těchto struktur eliminovat na minimum.

V Evropské unii se začíná prosazovat stále více metoda standardizace jako nástroje vhodného a potřebného k očišťování GPG od vlivu rušivých struktur.

Druhou oblastí, na niž se příspěvek zaměřuje, je sociální zabezpečení. Především průměrná výše a typy důchodů v členění podle pohlaví a věkových kategorií.

Poslední oblastí, jež je zde prezentována, jsou soudnictví a kriminalita, konkrétně pak podíl odsouzených žen mezi odsouzenými s vysokoškolským vzděláním či obětí a pachatelé trestných činů podle pohlaví a typu trestné činnosti.

¹ Další informace lze nalézt na:

<http://www.bfs.admin.ch/bfs/portal/de/index/themen/03/22/publ.html?publicationID=2897>

² Odkazy <http://czso.cz/csu/2003edicniplan.nsf/publ/1415-03-2003>

V případě kapitoly věnované genderovým rozdílům žen a mužů na trhu práce jsou dva hlavní zdroje dat. Jednak ČSÚ a zde zpracovávané výběrové šetření pracovních sil, jednak MPSV ČR a šetření ISPlat a ISPV (Informační systém o průměrném výdělku).

Datovou základnou k oblasti Sociálního zabezpečení jsou MPSV ČR a ČSSZ (Česká správa sociálního zabezpečení).

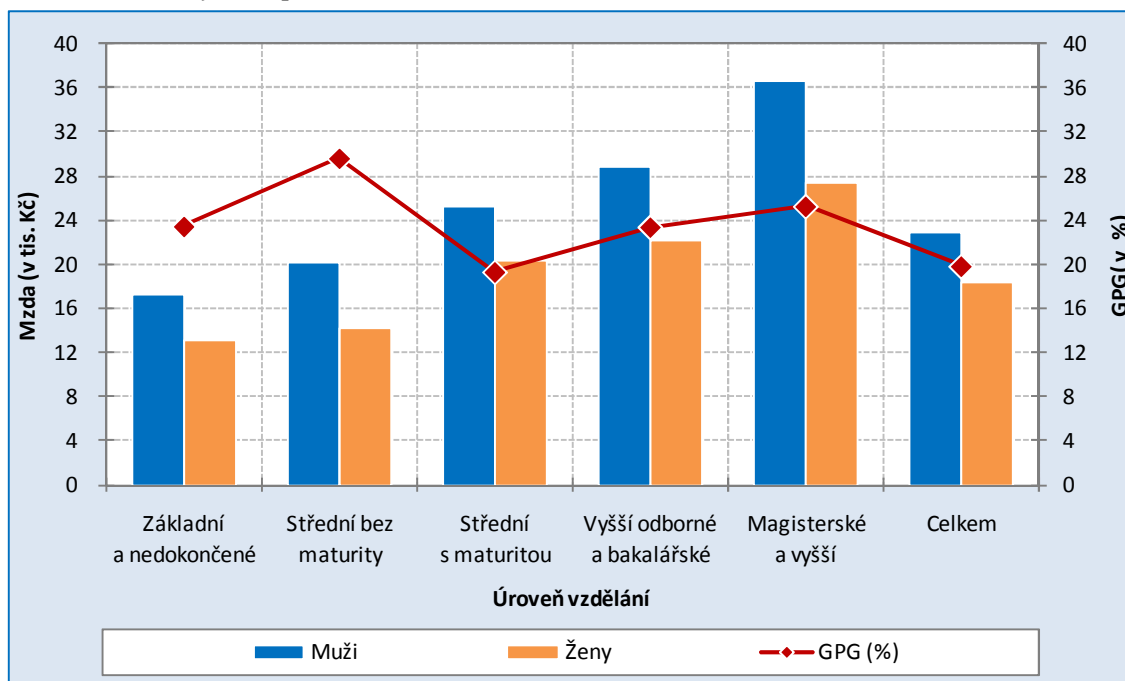
Výstupy za Soudnictví a kriminalitu pak pocházejí z dat MV ČR a Policejního prezidia ČR.

Ženy a muži na trhu práce

Ženy vydělávají méně než muži, a to bez ohledu na úroveň vzdělání. Oběma skupinám rostly mzdy úměrně s výší vzdělání, avšak mediánová mzda českých žen v roce 2007 dosahovala pouze 80,2% úrovně výše mediánové mzdy mužů (Gender Pay Gap = 19,8 %). Největší rozdíly byly zjištěny u středoškoláků bez maturity a u vysokoškoláků s magisterským a vyšším vzděláním.

Nejmenší rozdíly se objevily u středoškoláků s maturitou (GPG = 19,3 %) a u lidí s vyšším odborným nebo bakalářským vzděláním, ale také s maximálně základním vzděláním.

Obr. 8.1 – Mediány mezd podle úrovně vzdělání za rok 2007

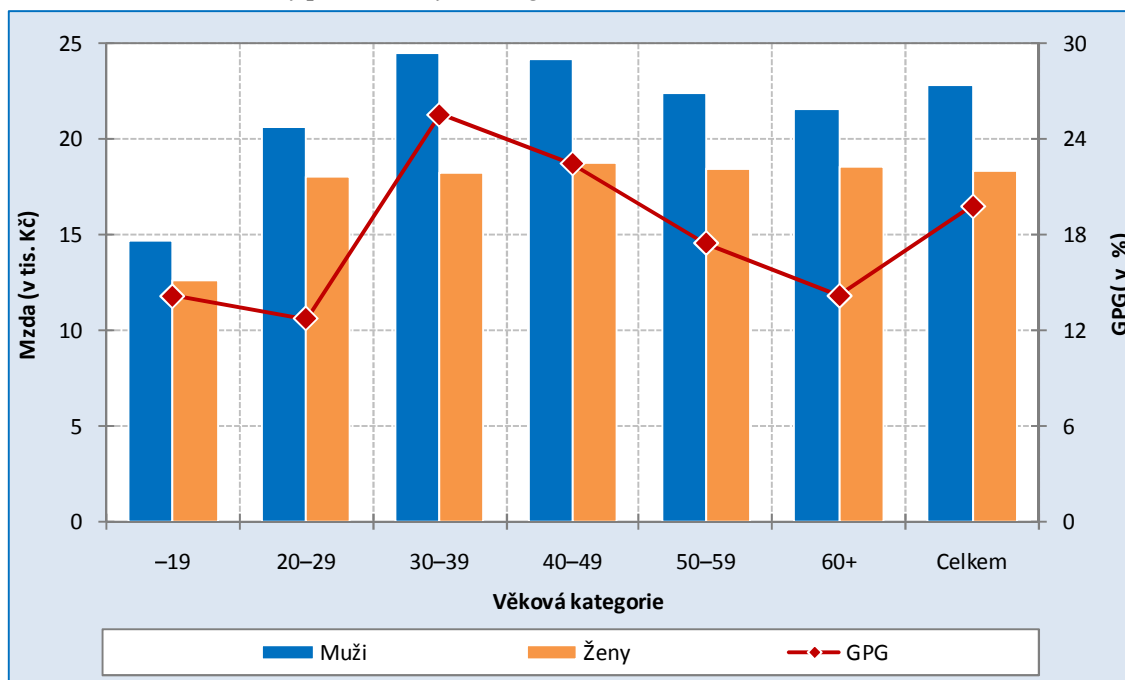
Pramen: ISPV, ISPlat.

Do 29 let věku včetně jsou mzdové rozdíly mužů a žen relativně malé. K jejich nárůstu dochází ve věkové skupině 30–39 let, kdy mediánové mzdy žen dosahují pouze 74,4 % (GPG je roven 25,6 %) výše mezd mužů. V následující věkové skupině 40–49 let je hodnota GPG ještě poměrně výrazná, genderové rozdíly se opět snižují ve vyšším věku. Ve věkové kategorii 50–59 let klesla hodnota GPG na 17,5 %. V kategorii 60 a více let představují mediánové

<http://czso.cz/csu/2005edicniplan.nsf/publ/1415-05-2005>

mzdy žen 85,8 % mediánových mezd mužů, to znamená, že Gender Pay Gap zde dosáhl jedné z nejnižších hodnot (14,2 %). Nejnižší hodnotou GPG (12,8 %) se vyznačovala věková skupina 20–29 let.

Obr. 8.2 – Mediánové mzdy podle věkových kategorií za rok 2007

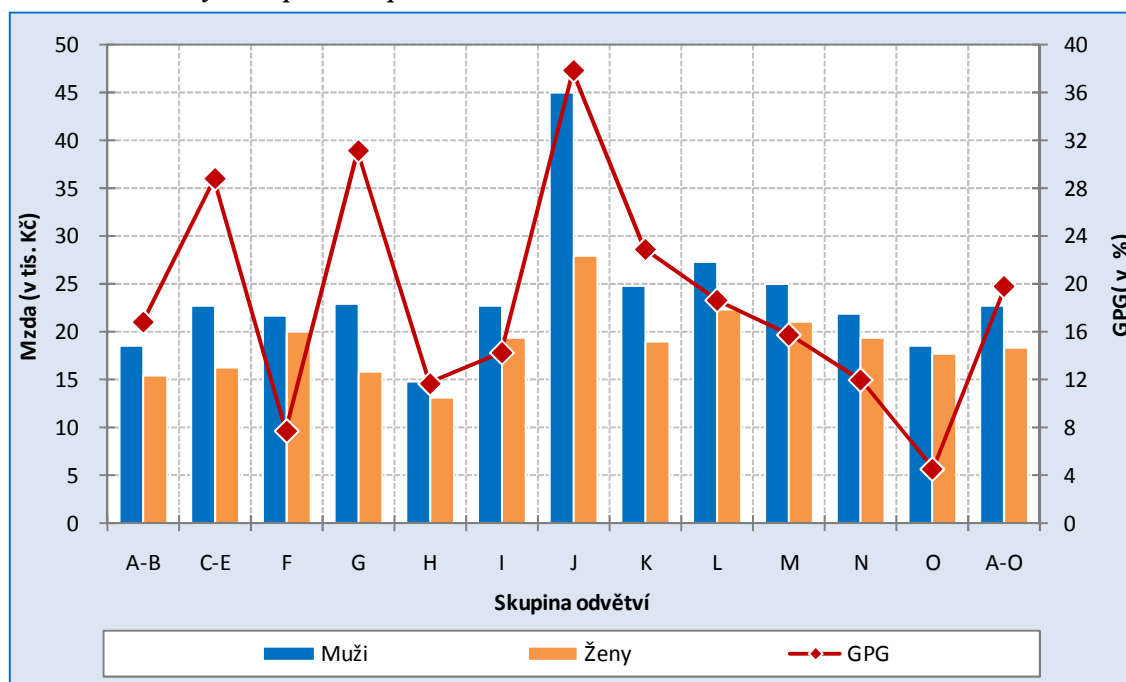
Pramen: ISPV, ISPlat.

Ženy i muži si nejvíce vydělávají v oblasti peněžnictví a pojišťovnictví³, kde v roce 2007 mediánová měsíční mzda u mužů dosahovala téměř 45 000 Kč, u žen 28 000 Kč. Nejmenší mzdy jsou v oblasti pohostinství a ubytování, kde mediánová mzda mužů činí 14 800 Kč, žen 13 100 Kč.

Ve všech odvětvích jsou mzdy žen nižší než mzdy mužů. Největší rozdíl mezi mzdami žen a mužů najdeme v odvětví, kde mzdy žen i mužů jsou nejvyšší, to je v peněžnictví a pojišťovnictví (mediánová hodinová mzda žen jako % mzdy mužů = 62,2 %, GPG = 37,8 %). Oproti mužům nejméně vydělávají ženy také v obchodě a v oblasti opravy motorových vozidel a v průmyslu. Zde všude nedosahuje mzda žen ani tří čtvrtin mzdy mužů. Nejmenší rozdíly ve mzdách žen a mužů jsou v oblasti ostatních veřejných, sociálních a osobních služeb (GPG = 4,6 %) a také ve stavebnictví (GPG = 7,8 %).

³ A–B – Zemědělství, lesní hospodářství a rybolov, C–E – Průmysl celkem, F – Stavebnictví, G – Obchod, opravy motorových vozidel, H – Pohostinství a ubytování, I – Doprava, skladování pošty a telekomunikace, J – Peněžnictví a pojišťovnictví, K – Nemovitosti, služby pro podnikatele, výzkum, L – Veřejná správa, obrana, sociální pojištění, M – Školství, N – Zdravotnictví, veterinární a sociální činnost, O – ostatní veřejné, sociální a osobní služby.

Obr. 8.3 – Mediány mezd podle skupin odvětví za rok 2007

Pramen: ISPV, ISPlat.

Rozdíly nižší, než je celkový medián mezd (tzn. GPG nižší než 19,8 %), najdeme v zemědělství, lesním hospodářství, rybolovu, ve stavebnictví, dopravě, skladování, na poště a v telekomunikacích, ve veřejné správě, obraně, sociálním pojišťovnictví, ve školství, zdravotnictví, veterinární a sociální činnosti a v ostatních veřejných, osobních a sociálních službách. Rozdíly vyšší než celkové GPG byly v roce 2007 zaznamenány v průmyslu, obchodě, opravě motorových vozidel, v pohostinství a ubytování, v peněžnictví a pojišťovnictví, v nemovitostech, službách pro podnikatele a ve výzkumu.

Nejvyšší výdělků měli v roce 2007 – jak mezi ženami, tak mezi muži – zákonodárci, vedoucí a řídicí pracovníci: medián mezd mužů zde byl 40 670 Kč, medián mezd žen 28 229 Kč. Na druhém místě byly mzdy vědeckých a odborných duševních pracovníků, třetí byli technici, zdravotníci a pedagogičtí pracovníci (pořadí nezáleželo na pohlaví). Nejméně vydělávali pomocní a nekvalifikovaní dělníci i dělnice.

Největší rozdíl mezi mzdami žen a mužů lze pozorovat u řemeslníků a kvalifikovaných výrobců, zpracovatelů a opravářů (kromě obsluhy strojů a zařízení), kde mediány mezd žen v roce 2007 dosahovaly 68,0 % mediánů mezd mužů a u zákonodárců, vedoucích a řídicích pracovníků. Gender Pay Gap zde dosahuje hodnoty přes 30 %, což je velmi výrazná diference v úrovni mezd žen a mužů. Největší mzdová nivelizace je mezi dělníky v zemědělství, lesnictví a v příbuzných oborech. Ženy zde pobírají 86,2 % mediánové mzdy mužů. Podobně je tomu mezi nižšími administrativními pracovníky (úředníky), kde je podíl mediánu mezd žen 82,5 % z mediánu mezd mužů. GPG je tedy roven hodnotě 17,5 %.

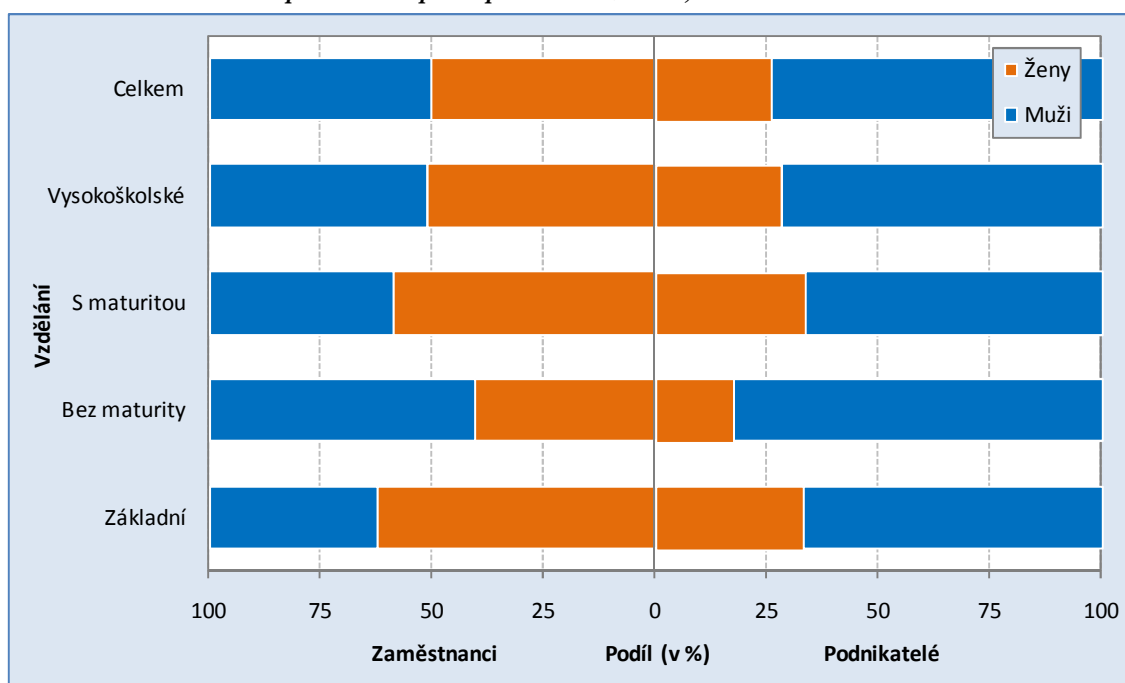
Podnikajícími se rozumí zaměstnavatelé a osoby samostatně výdělečně činné v civilním (tj. bez armády) sektoru národního hospodářství.

V roce 2007 podnikalo v České republice přes 200 tis. žen a 565 tis. mužů, ženy tedy tvořily mezi podnikajícími více jak čtvrtinu (26,2 %). Ve všech věkových kategoriích podnikajících převažují muži nad ženami. Podíl žen v případě zaměstnanců je 45,9 %. Kromě věkové kategorie 25–34 let, kde u zaměstnanců převažovaly ženy nad muži, měli v ostatních věkových skupinách zaměstnanců převahu muži.

Nejnižší podíl žen u zaměstnanců byl zjištěn v nejmladší věkové skupině 15–24 let, v případě podnikatelů se nejnižším podílem žen vyznačovala věková skupina 45–54 let.

Zaměstnanci-muži se nejčastěji nacházeli ve věku 25–34 let, zaměstnankyně pak v kategorii 45–54 let. Podnikající muži měli nejvíce zastoupenou věkovou skupinu 35–44 let, u podnikajících žen byla nejpočetnější věkovou kategorií, stejně jako v případě zaměstnankyň, skupina 45–54 let.

Obr. 8.4 – Zaměstnanci a podnikatelé podle pohlaví a vzdělání, 2007

Pramen: VŠPS, ČSÚ.

Nezaměstnanými podle definice Mezinárodní organizace práce (ILO) jsou takové osoby, které v referenčním týdnu splňovaly současně tři podmínky – nebyly zaměstnané, práci aktivně hledaly a do práce byly schopny nastoupit hned nebo do 14 dní. MPSV ČR sleduje nezaměstnanost podle jiné metodiky, a proto údaje o nezaměstnanosti z těchto dvou zdrojů nemusí být nutně shodné – srv.: www.mpsv.cz a www.czso.cz. Mladiství nezaměstnaní spadají do věkové skupiny 15–24 let. Dlouhodobá nezaměstnanost je nezaměstnanost delší než jeden rok.

Zjištěné diference v počtu nezaměstnaných částečně vyplývají i z metodických rozdílů, jež byly částečně způsobeny i změnou dotazníků VŠPS (změna pořadí otázek kladených respondentovi) a nárůstem non-response po SLDB v roce 2001. Naopak krokem ke sblížení obou počtů bylo opatření MPSV ČR z července 2004, které spočívalo ve změně metodiky

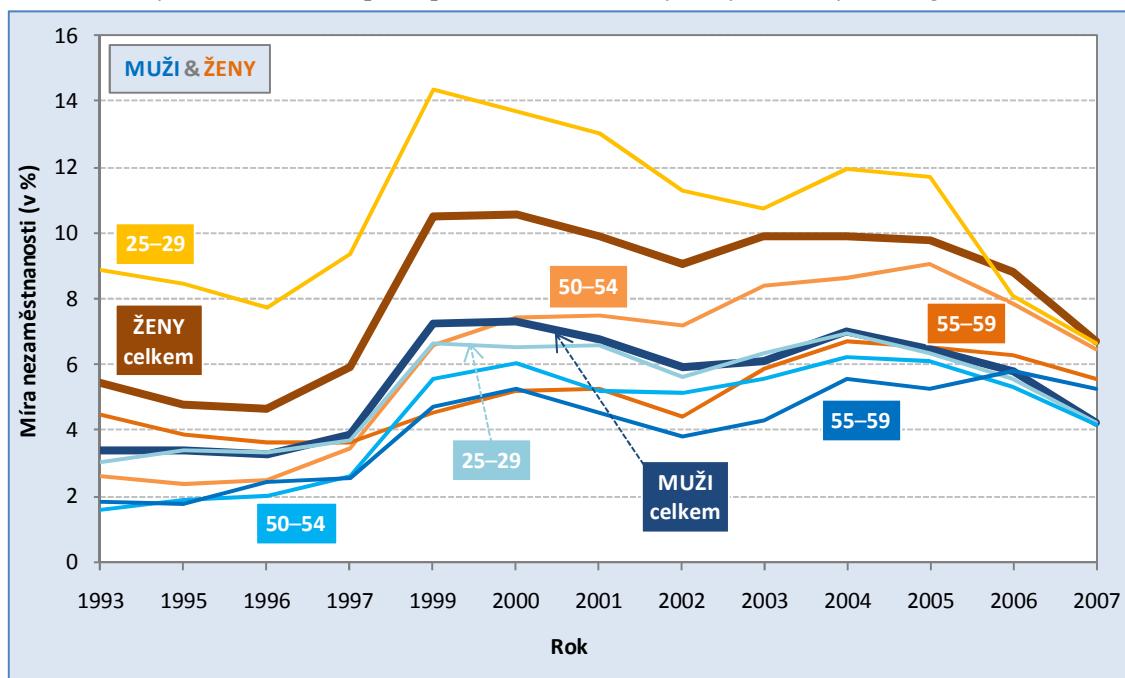
výpočtu míry registrované nezaměstnanosti a které mělo za cíl větší mezinárodní srovnatelnost. Nově se tak pro účely výpočtu míry registrované nezaměstnanosti za nezaměstnaného považuje tzv. „dosažitelný“ uchazeč o zaměstnání. Do pracovní síly jsou zařazováni i pracující cizinci.

Zlomové propady v počtu nezaměstnaných jsou částečně ovlivněny právě měnící se metodikou.

V letech 1996 až 1999 počty nezaměstnaných výrazně rostly – a to jak žen, tak mužů. V letech 2001–2005 počty nezaměstnaných kolísaly, do roku 2007 došlo k jejich poklesu. Klesající trend vykazovaly v letech 2005–2007 i počty osob dlouhodobě nezaměstnaných, nezaměstnaných mladistvých i osob ve věku 50 a více let.

Do roku 2003 se nejnižšími počty nezaměstnaných vyznačovala věková kategorie 50 a více let. Počty žen zde v období 1993–1997 byly nižší než počty mužů, v roce 1998 a od roku 2001 je tomu naopak. Od roku 2005 byly zaznamenány nejnižší hodnoty v případě nezaměstnaných žen ve věku 15–24 let, v poslední době pak i ve stejné věkové kategorii mužů (míry nezaměstnanosti podle věku jsou přitom v této věkové skupině nadále nejvyšší, a to u žen i mužů). Počty nezaměstnaných mužů a nezaměstnaných žen ve věku 15–24 v roce 2007 byly dokonce nižší než v roce 1993, jenž je jinak charakterizován jedním z nejnižších počtů nezaměstnaných ve sledovaném období vůbec.

Obr. 8.5 – Míry nezaměstnanosti podle pohlaví celkem a ve vybraných věkových kategoriích

Pramen: VŠPS, ČSÚ.

Sociální zabezpečení žen a mužů

Důchodové pojištění zajišťuje občany pro případ stáří, invalidity nebo při ztrátě živitele. V rámci důchodového pojištění se poskytují s účinností od 1. 1. 1996 (zákon č. 155/1995 Sb., o důchodovém pojištění) důchody starobní, plně invalidní, částečné invalidní, vdovské

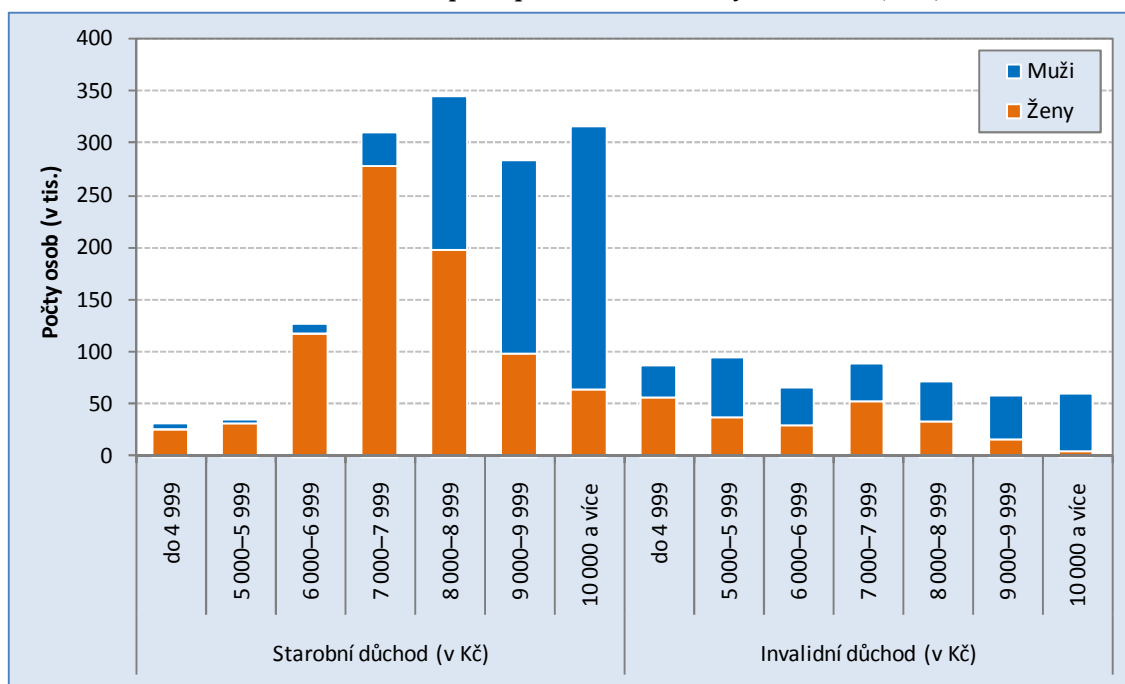
a vdovecké, sirotčí. Důchody manželek, důchody za výsluhu let, sociální důchody a důchody přiznané před 1. 1. 1957 jsou podle tohoto zákona vypláceny buď jako důchody invalidní, nebo starobní.

K 31. 12. 2007 pobíralo starobní důchod více žen než mužů – podíl žen mezi starobními důchodci představoval 56,2 %. Rozdíly mezi muži a ženami byly zjištěny v kategoriích podle průměrné výše plného starobního důchodu. Více jak 80 % osob pobírajících plný starobní důchod v průměrné výši do 8 000 Kč jsou ženy, podíl žen pak výrazně klesá s rostoucí průměrnou výší důchodů. Příjemci průměrných důchodů v kategorii 9 000 až 9 999 Kč jsou již převážně muži (podíl mužů v této příjmové kategorii tvoří 65,1 %). Ještě výraznější je podíl mužů (téměř 80 %) v případě příjemců důchodů v kategorii od 10 000 Kč výše.

Nejvíce žen (tj. 34,4 %) pobírá plný starobní důchod ve výši 7 000–7 999 Kč, téměř 40 % mužů spadá do kategorie důchodů ve výši 10 000 Kč a více. Dalších 30 % mužů pobírá důchod v kategorii od 9 000–9 999 Kč.

Ženy odcházejí do důchodu dříve a v průměru se dožívají vyššího věku, takže důchod i déle pobírají, mužům je však v průměru na osobu vyplácen důchod vyšší.

Obr. 8.6 – Starobní a invalidní důchodci podle průměrné měsíční výše důchodu (v Kč) 31.12.2007

Pramen: MPSV ČR.

Kriminalita z genderového pohledu

V roce 2007 bylo na území ČR zjištěno celkem 16 650 obětí trestných činů, podíl žen ze všech obětí představoval 43,3 %. Ženy se nejčastěji stávaly oběťmi loupeží (1 755 ze 7 203 žen, tj. 24,4 % všech podchycených obětí-žen), muži pak úmyslného ublížení na zdraví (4 205 z 9 447 mužů, tj. 45 % všech evidovaných obětí-mužů).

Nejvyšší podíl žen byl zjištěn v případě trestného činu týrání osob ve společném obydlí (95,6 % obětí byly ženy). Přes devadesát procent obětí trestných činů tvořily ženy v případě loupeží spáchaných na finančních institucích, kuplířství, znásilnění a různých forem pohlavního zneužívání.

Pouze 2 % obětí představovaly ženy u násilí páchaného na veřejném činiteli (policistovi a obecním policistovi), 18 % pak v případě násilí na ostatních veřejných činitelích mimo policie. Nízký podíl žen byl dále zjištěn mezi oběťmi úmyslného ublížení na zdraví (26,6 %).

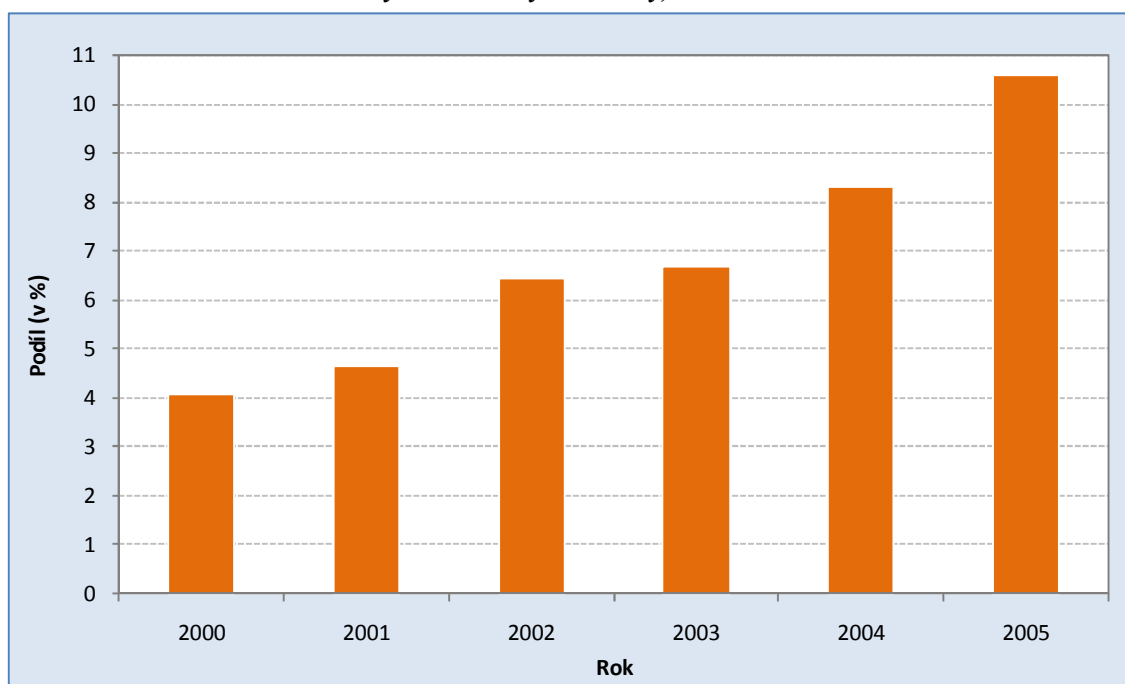
V roce 2007 se ženy na obětech zjištěných vražd podílely 37,2 %. Nejvíce vražd bylo motivováno osobními vztahy, zde byl podíl žen mezi oběťmi téměř poloviční (47,0 %).

Zatímco v roce 2000 byl podíl žen u obětí vražd 26,7 %, do roku 2002 se zvýšil až na 41,7 %. Potom podíl žen opět klesal až na hodnotu 33,6 % v roce 2006. V roce 2007 byl podíl žen mezi oběťmi vražd opět vyšší.

Podíl žen v případě obětí loupeží rostl od roku 2000 plynule z hodnoty 32,6 % na 42,8 % podíl v roce 2005, v roce 2007 tvořily ženy 41,4 % obětí loupeží.

Spolu s procesem, kdy se rok od roku zvyšuje podíl vysokoškolsky vzdělaných žen ve společnosti, se zároveň zvyšuje i podíl vysokoškolsky vzdělaných žen páchajících trestnou činností a za tuto trestnou činnost odsouzených.

Obr. 8.7 – Podíl žen mezi odsouzenými s VŠ za vybrané roky, k 31. 12.

Závěr

Na příkladu ukazatele GPG je vidět, s čím vším se při jeho interpretaci musí počítat. Co se týče difference mediánových mezd žen a mužů, je zřejmé, že riziko vyšší difference vzniká u osob ve věku 30–39 let se středoškolským vzděláním bez maturity pracujících v průmyslu, obchodu

a opravách motorových vozidel či v peněžnictví a pojišťovnictví (zde to platí hlavně pro osoby s vysokoškolským vzděláním).

Vývoj nezaměstnanosti byl v posledních dvou letech relativně příznivý. Od roku 2008 však dochází k nárůstu nezaměstnanosti, hlavně v důsledku tzv. finanční krize (obrázek ještě tento vývoj nezachycuje). Z grafu je patrné, že nezaměstnanost žen je vyšší než nezaměstnanost mužů, především ve věkových kategoriích 25–29 a 50–54 let. U těchto věkových kategorií (lidé po dokončení studií a v předdůchodovém věku) lze čekat v následujících 2–5 letech největší ohrožení nezaměstnaností.

Ženy odcházejí do důchodu dříve a v průměru se dožívají vyššího věku, takže důchod i déle pobírají, mužům je však v průměru na osobu vyplácen důchod vyšší.

Literatura

http://czso.cz/csu/cizinci.nsf/kapitola/gender_uvod (Genderové stránky ČSÚ)

<http://czso.cz/csu/2008edicniplan.nsf/publ/1415-08-2008> (Ženy a muži v datech 2008)

<http://czso.cz/csu/2008edicniplan.nsf/p/1413-08> (Zaostřeno na ženy a muže 2008)

Autor

Marek Řezanka

Český statistický úřad
Na padesátém 81
100 82 Praha 10

e-mail: marek.rezanka@czso.cz

9

Ženy a muži ve školství

Michaela Kleňhová

Men and Women in Education

General public perceive education as a women domain. By this article we want to answer question if it is true or false. The article is fixated to gender structure of educational staff and into differences between men and women salaries. It is also concentrated on teachers' educational attainment and their age structure by the view of gender. The article is given the largest attention to teachers because of teachers not only teach but also educate our children and have huge influence to their future life and professional carrier. The separate captures include information about basic school teachers, secondary school teachers, special school teachers, vocational training teachers, school headmasters and deputy headmasters.

All data include information from the Information System of Salaries (in responsibility of Ministry of Finance) and are collected from public institutions only.

Keywords: Education, educational staff, teachers, school headmasters, teachers' salaries, teachers' education attainment, teachers' age structure, gender

Feminizace školství a rozdíly v odměňování učitelek a učitelů jsou poměrně často diskutovaným problémem. Dosud však nebyly k dispozici věrohodné údaje, které by podaly jasnou informaci, jaký podíl žen vlastně ve školství pracuje, a zda jsou na stejných pracovních pozicích ženy odměňovány stejně jako muži.

V roce 2006 realizoval Ústav pro informace ve vzdělávání šetření na školách, které zjišťovalo údaje o počtech mužů na školách a finančních prostředcích vynakládaných na jejich platy v porovnatelné struktuře, jako jsou údaje šetřené prostřednictvím statistického výkazu Škol (MŠMT) P1a-01 o zaměstnancích a mzdových prostředcích v regionálním školství. Vlastní šetření však bylo velice problematické vzhledem k tomu, že se zjišťovalo poměrně velké množství údajů a na školách to s sebou neslo nadměrné zatížení pracovníků, kteří tento výkaz vyplňovali. Navíc některé údaje nebylo možné získat přímým exportem z elektronicky vedených mzdových evidencí. Z těchto důvodů bylo od získání dat o genderové problematice prostřednictvím nového statistického šetření ve školství upuštěno a hledaly se nové cesty, jak odpovídající údaje získat za cenu co nejmenších finančních výdajů a administrativního zatížení škol a školských zařízení.

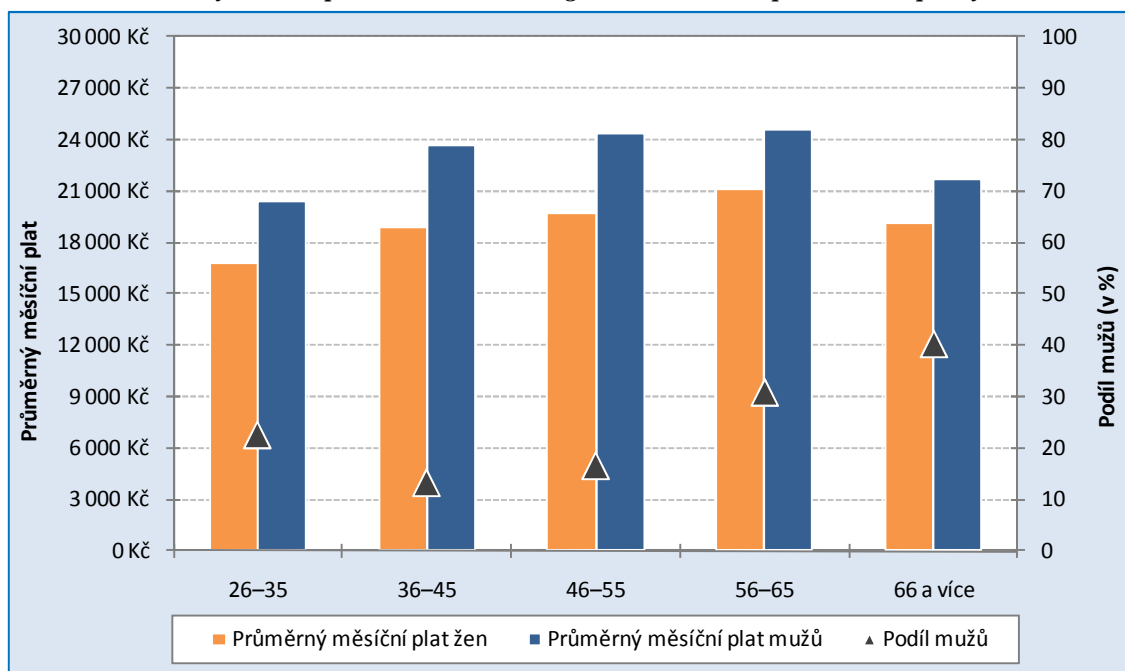
Jediným možným řešením bylo přebírání údajů z Informačního systému o platech (ISP), který spravuje ministerstvo financí. V tomto informačním systému jsou sdružovány informace o jednotlivých právních subjektech a jejich zaměstnancích a povinnost předávat data do ISP mají organizace na základě zákona č. 262/2006 Sb., zákoník práce. Data tedy v rámci regionálního školství (všechny právní subjekty vykonávající činnost školy a školských zařízení na základě zákona č. 561/2004 Sb., školský zákon) předávají organizace odměňující své zaměstnance prostřednictvím § 109 odst. 3 zákona č. 262/2006 Sb., zákoníku práce. Jedná se tedy o školy a školská zařízení zřizované Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR, obcemi a dobrovolnými sdruženími obcí a krajů od mateřských škol až po vyšší odborné školy včetně školských zařízení. Pro účely dalších analýz se od roku 2008 přebírají z Ministerstva financí ČR údaje za tyto organizace, první zpráva zabývající se touto problematikou byla zpracována Ústavem pro informace ve vzdělávání z dat za rok 2007 a data za rok 2007 jsou prezentována i v tomto příspěvku.

Zaměstnanci regionálního školství

Zaměstnanci regionálního školství zahrnují nejen učitele, zástupce ředitelů, ředitele škol, ostatní pedagogické pracovníky, ale i širokou škálu nepedagogických pracovníků, jako je např. personál zajišťující chod školy, personál v zařízeních školního stravování, v ubytovacích zařízeních či v zařízeních ústavní a ochranné výchovy. Tyto jednotlivé profese se značně liší nejen co do obsahu vykonávaných činností, ale i co se týče kvalifikačních požadavků pro výkon těchto povolání a s tím souvisejícím zařazením do platových tříd a dále z pohledu toho, zda jsou tyto profese typicky vykonávány převážně ženami či muži. To vše se následně odráží i ve struktuře zaměstnanců ve školství a v možných rozdílech v odměňování mezi muži a ženami. Ženy tvoří 80 % zaměstnanců v regionálním školství a jejich platy jsou průměru o 18 % nižší než platy mužů. Tato poměrně vysoká platová diferenciací je způsobena zejména tím, že ženy na rozdíl od mužů vykonávají v regionálním školství ve větší míře nekvalifikované profese, zatímco muži ve větší míře zastávají pozice učitelů, případně vedoucích pracovníků. O tom svědčí i podíl zaměstnanců ve školství s vysokoškolským vzděláním – v případě mužů se jedná o 54 % zaměstnanců a v případě žen pouze o 39 %.

Podíly žen i rozdíly v platech mezi muži a ženami se liší také z pohledu jejich věku. Nejnižší podíl mužů je ve věkové kategorii 36–45letých (13 %), v této věkové kategorii jsou ale na druhé straně nejvyšší rozdíly mezi platy mužů a žen – ženy pobírají 80 % platu mužů. Spolu s rostoucím věkem narůstají v jednotlivých věkových kategoriích podíly mužů a zároveň se snižují rozdíly mezi platy mužů a žen.

Obr. 9.1 – Průměrný měsíční plat zaměstnanců v regionálním školství podle věku a podíly mužů

Učitelé regionálního školství

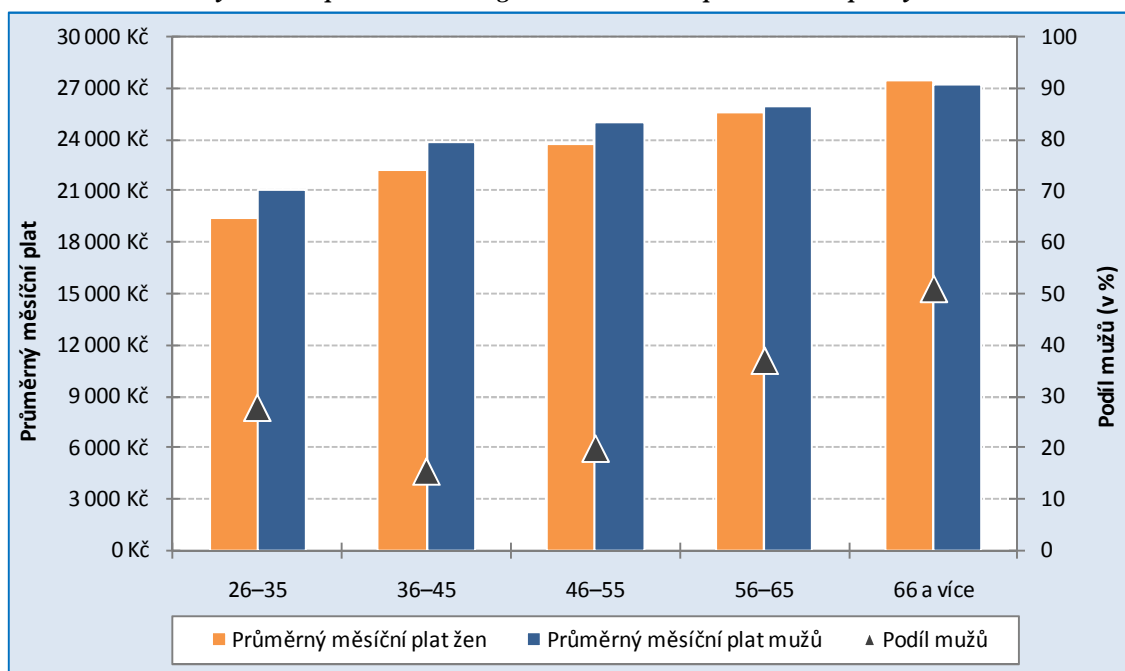
Nejvíce sledovanou skupinou zaměstnanců ve školství jsou učitelé. Zejména díky tomu, že zabezpečují vzdělávání dětí a mládeže a tím mají na chování mladé generace velký vliv. Proto je podstatné, aby měli učitelé ve společnosti dostatečnou prestiž a aby byli i odpovídajícím způsobem odměňováni. Výsledky šetření ISP se snaží tedy odpovědět i na otázku, jaká je struktura učitelů z pohledu genderu, věku a dosaženého vzdělání.

Učitelé sbory jsou ze tří čtvrtin doménou žen, ženy tvoří 77 % všech učitelů škol regionálního školství. Platové poměry učitelek a učitelů-mužů jsou příznivější pro muže, učitelky pobírají v průměru o 6 % nižší platy než učitelé-muži. Tyto rozdíly jsou způsobeny zejména skutečností, že na mateřských školách, kde jsou pro výkon učitelského povolání v porovnání s vyššími stupni škol stanoveny nižší kvalifikační požadavky a v důsledku toho jsou zde i nižší platy, nepracují prakticky žádní učitelé-muži. Vzhledem k prakticky nulovému zastoupení mužů v mateřských školách se dalšími genderovými rozdíly pedagogických pracovníků na této vzdělávací úrovni již nezabýváme.

Podíly učitelů a učitelek a rozdíly v jejich odměňování se liší i z pohledu věkového rozložení. V kategorii mladých učitelů do 35 let věku je více než jedna čtvrtina mužů (28 %) a je zřejmé, že ředitelé škol si je snaží udržet vyššími platy – učitelky pobírají platy o 7 % nižší

než učitelé-muži. Ani to však nepomůže udržet muže v pozici učitelů na školách. V kategorii 36–45 let je v učitelských sborech pouze 16 % mužů, je tedy zřejmé, že ze školství odcházejí, nebo se dostávají do vedení škol na pozice zástupců ředitele či ředitelů. I v této věkové kategorii učitelky stále pobírají o 7 % nižší plat než muži. V dalších věkových kategoriích platí, že čím vyšší je věk učitelů, tím vyšší je podíl mužů-učitelů a tím jsou i menší rozdíly v odměňování mužů a žen. Např. ve věkové kategorii 56–65 let je zastoupení mužů v učitelských sborech 37 % a platy mužů a žen jsou prakticky vyrovnané – ženy pobírají o 1 % nižší plat než muži.

Obr. 9.2 – Průměrný měsíční plat učitelů v regionálním školství podle věku a podíly mužů

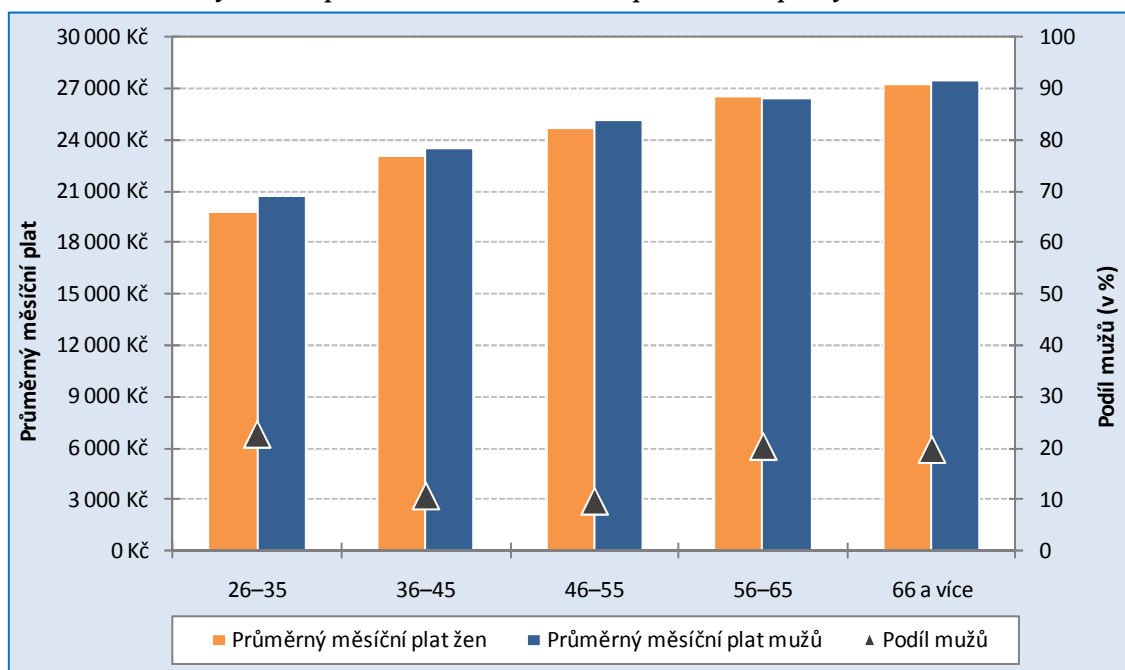
Z pohledu dosaženého vzdělání nejsou mezi učitelkami a učiteli-muži prakticky žádné rozdíly – 66 % z nich má vysokoškolské vzdělání.

Učitelé základních škol

Nejvyšší zastoupení žen, pomineme-li mateřské školy, je v učitelských sborech na základních školách. Učitelky tvoří 86 % učitelského sboru, přičemž na prvním stupni základní školy je jejich zastoupení ještě vyšší. Finanční ohodnocení učitelek a učitelů-mužů na základních školách je prakticky vyrovnané – ženy pobírají o 0,4 % nižší platy než učitelé-muži.

Podíl mužů a žen ve sborovnách základních škol se však liší podle jejich věku. V kategorii do 35 let je podíl učitelů-mužů vyšší – jedná se o 23 % a ředitelé škol se snaží tyto muže na školách udržet i vyšším platovým ohodnocením, kdy učitelky mají v průměru o 4,5 % nižší platy než muži. Ve věkových kategoriích 36–45 a 46–55 let se podíl učitelů-mužů snižuje (11 %, resp. 10 %) a naopak se zlepšuje platová situace, v těchto věkových kategoriích pobírají učitelky platy o 2 % nižší než učitelé-muži. Ve vyšších věkových kategoriích učitelů (ve věku 56–65 let a 66 let a více) je podíl učitelů-mužů 20 % a platy mužů a žen jsou prakticky vyrovnané.

Obr. 9.3 – Průměrný měsíční plat učitelů základních škol podle věku a podíly mužů

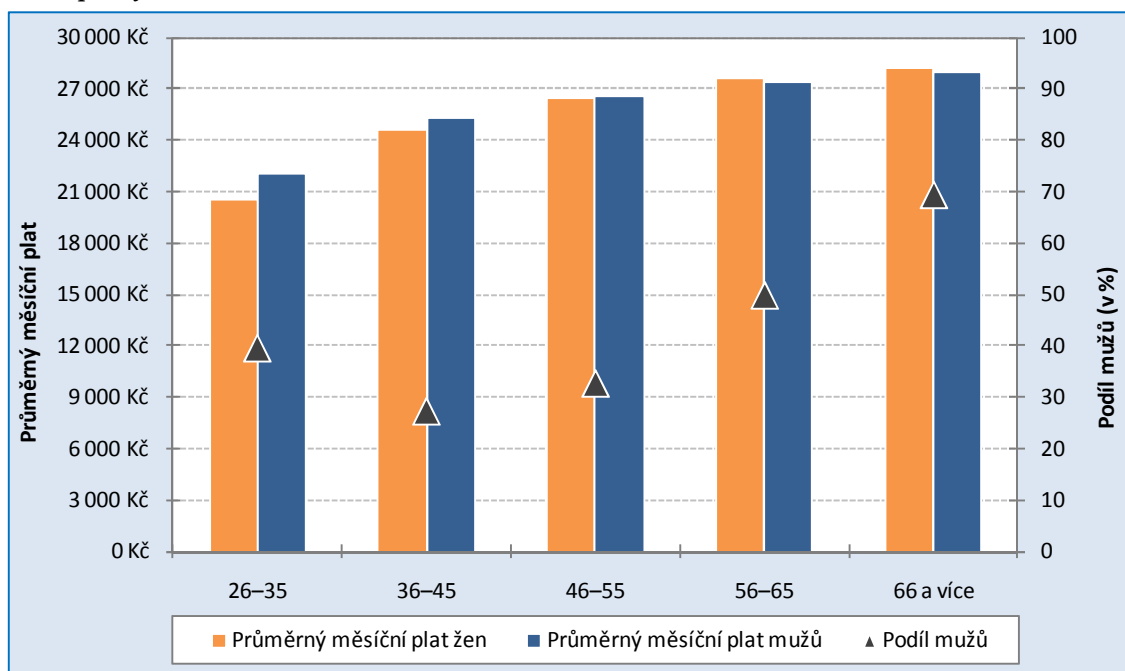
Z pohledu dosaženého vzdělání je situace u učitelů na základních školách poměrně vyrovnaná, vysokoškolské vzdělání má 86 % učitelů-mužů a 87 % učitelek. Vzhledem k tomu, že kvalifikační požadavky na výkon učitelského povolání na základních školách je vysokoškolské vzdělání pedagogického směru, nesplňuje je více jak desetina učitelských sborů, což není moc pozitivní zjištění.

Učitelé středních škol, konzervatoří a vyšších odborných škol

Čím vyšší vzdělávací stupeň, tím se i zvyšuje podíl mužů-učitelů a zvyšují se rozdíly v odměňování mužů a žen. V pedagogických sborech středních škol včetně konzervatoří a vyšších odborných škol je 64 % žen. Tato skutečnost je způsobena zejména tím, že velká část středních škol je odborně zaměřených a muži ve větší míře než ženy vyučují právě odborné a praktické předměty. Zároveň učitelky pobírají v průměru o 2 % nižší platy než učitelé-muži. Stejně jako v případě základních škol, i na středních školách se liší podíly mužů a rozdíly v odměňování učitelek a učitelů-mužů podle věku. V kategorii mladých učitelů do 35 let na středních školách tvoří učitelé-muži 40 %. Nejnižší zastoupení učitelů-mužů je ve věkové kategorii 36–45 let, kdy muži tvoří 27 % učitelských sborů středních škol, konzervatoří a vyšších odborných škol, pak se postupně podíl mužů zvyšuje na 33 %, 50 % a 69 % ve věkových kategoriích 46–55 let, 56–65 let a 66 a více let.

Na středních školách se spolu s rostoucím věkem snižují rozdíly ve finančním ohodnocení učitelek a učitelů-mužů. V nejmladší kategorii do 35 let pobírají ženy o 6 % nižší platy než muži a postupně se tyto rozdíly zmenšují, ve věku nad 55 let pobírají již učitelky vyšší platy než učitelé-muži.

Obr. 9.4 – Průměrný měsíční plat učitelů středních škol, konzervatoří a vyšších odborných škol podle věku a podíly mužů

Z pohledu dosaženého vzdělání jsou učitelky středních škol, konzervatoří a vyšších odborných škol vzdělanější než učitelé muži. Učitelky mají vysokoškolské vzdělání z 90 %, zatímco mezi učiteli-muži je vysokoškolsky vzdělaných 86 %.

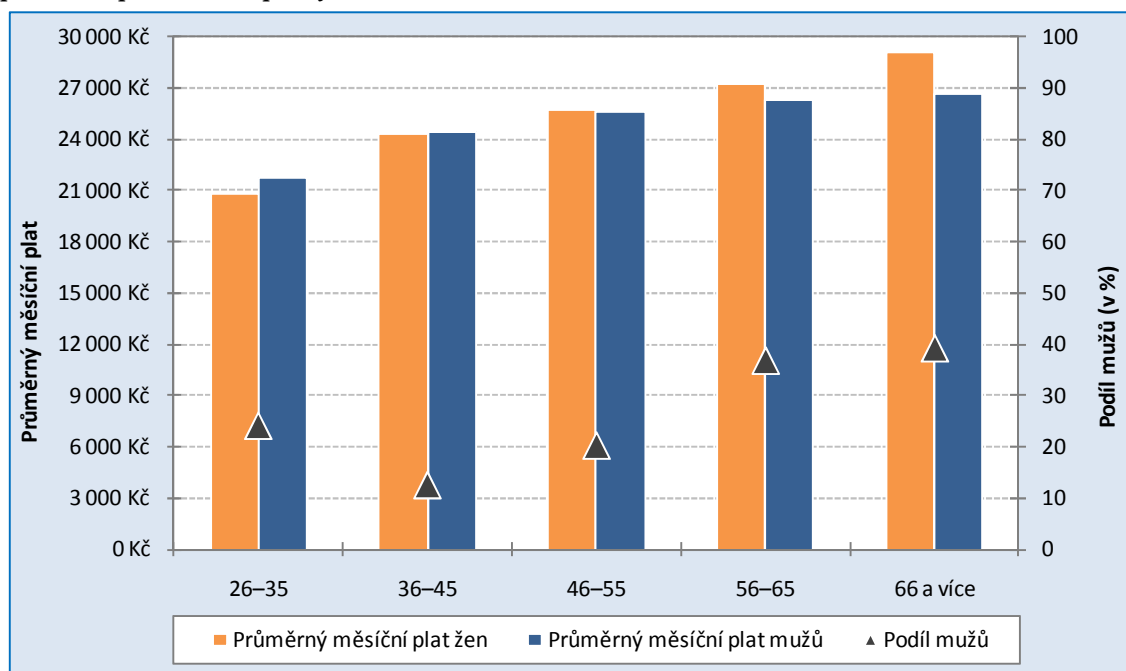
Učitelé škol zřízených pro žáky se speciálními vzdělávacími potřebami

Ve školách pro žáky se speciálními vzdělávacími potřebami („speciální“ školy) jsou vzdělávání žáci se zdravotním postižením či znevýhodněním a učitelé těchto škol by měli mít vystudovaný vysokoškolský pedagogický program zaměřený na speciální pedagogiku. Často tyto školy v rámci jednoho právního subjektu sdružují pod sebou mateřskou školu, základní školu či školu střední. Z těchto důvodů se těmito učiteli zabýváme samostatně.

Ženy tvoří ve speciálních školách celkem 79 % učitelského sboru a pobírají v průměru o 1 % nižší platy než učitelé-muži. Opět se zde však projevují významné rozdíly v podílu učitelů-mužů a v platových rozdílech v mezi jednotlivými věkovými kategoriemi.

V kategorii mladých učitelů do 35 let je 24 % mužů, ve věku 36–45 let se tento podíl snižuje na 13 % a spolu s rostoucím věkem podíly učitelů-mužů narůstají (20 % ve věku 46–54 let, 37 % v kategorii 56–65 let a 39 % ve věku 66 let a více). Spolu s rostoucím věkem učitelů se platové zvýhodnění posouvá od učitelů-mužů směrem k učitelkám speciálních škol. Učitelky ve věku 25–36 let pobírají o 5 % nižší průměrné platy než muži, ve věku 36–45 let je tento rozdíl 1 %, ve věkové kategorii 45–56 let pobírají učitelky i učitelé-muži stejně a ve starších věkových kategoriích pobírají ženy vyšší platy než muži, a to o 4 % ve věku 56–65 let a o 9 % ve věku 66 let a více.

Obr. 9.5 – Průměrný měsíční plat učitelů škol zřízených pro žáky se speciálními vzdělávacími potřebami podle věku a podíly mužů

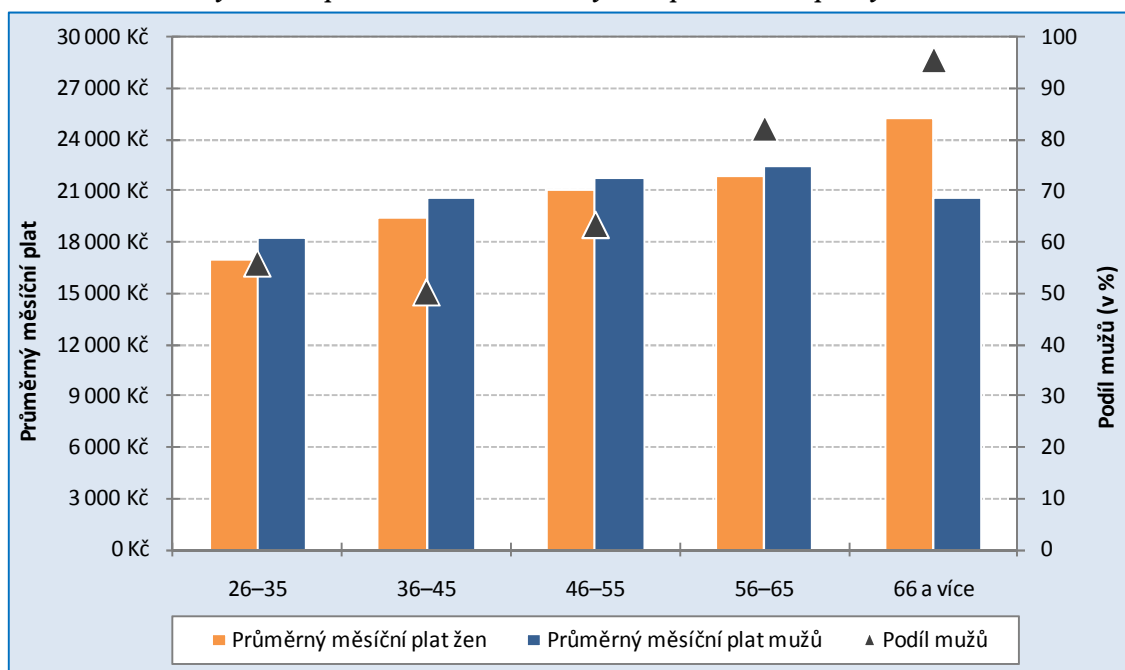
Učitelky speciálních škol jsou „vzdělanější“ než jejich mužské protějšky – vysokoškolské vzdělání má 70 % učitelek speciálních škol a 65 % učitelů.

Učitelé odborného výcviku

Specifickou skupinou učitelů regionálního školství jsou učitelé odborného výcviku, kteří se podílejí na výuce v rámci praktického vyučování, zejména v případě žáků vzdělávajících se v oborech středního vzdělání s výučním listem. Jejich genderová struktura je značně ovlivněna oborovou skladbou učebních oborů, a z tohoto důvodu jsou mezi učiteli odborného výcviku v mnohem vyšší míře, než je tomu v případě ostatních učitelů, zastoupeni muži. Ženy tvoří pouze 36 % učitelů odborného výcviku.

Muži tvoří nadpoloviční většinu učitelů odborného výcviku ve všech věkových kategoriích s výjimkou kategorie 36–45 let, kde tvoří polovinu. Se zvyšujícím se věkem narůstá i podíl učitelů odborného výcviku mužů (63 %, 82 %, 96 % ve věkových kategoriích 46–55 let, 56–65 let, 66 a více let). Se zvyšujícím se věkem se snižují i platové rozdíly mezi muži a ženami (platy učitelek jsou nižší o 7,5 %, 5 %, 3 %, 2,5 % ve věkových kategoriích 26–35 let, 36–45 let, 46–55 let, 56–65 let) s výjimkou nejstarší věkové kategorie 66letých a starších, kde ženy pobírají o 22 % vyšší platy než muži.

Obr. 9.6 – Průměrný měsíční plat učitelů odborného výcviku podle věku a podíly mužů

U těchto učitelů není podmínkou vysokoškolské vzdělání, a proto se jejich vzdělanostní struktura výrazně liší od ostatních kategorií učitelů. Vysokoškolské vzdělání má 7 % učitelek odborného výcviku a 5 % učitelů-mužů odborného výcviku, zatímco podíly mužů a žen – učitelů odborného výcviku – se středním vzděláním s maturitní zkouškou jsou stejné, jedná se o 75 % z nich.

Zástupci ředitelů

Vedoucí pracovníci škol se z pohledu genderové struktury liší od struktury učitelů: je zde vyšší zastoupení mužů, než je tomu v případě učitelů. Z toho je možné vyvodit závěr, že pokud muži na školách zůstávají, často se stávají vedoucími pracovníky.

Na základních školách tvoří zástupkyně 74 % zástupců ředitele, na středních školách, konzervatořích a vyšších odborných školách tvoří ženy 49 % zástupců ředitele a školách zřízených pro žáky se speciálními vzdělávacími potřebami se jedná o 77 %. Zástupkyně ředitele pobírají na všech těchto druzích škol v průměru platy o 2 % nižší než zástupci ředitelů muži.

Ředitelé škol

V případě ředitelů škol nejsme schopni rozlišit, na kterém druhu školy působí. Jeden právní subjekt velice často pod sebou sdružuje různé druhy škol (mateřskou a základní školu, základní a střední školu, střední školu a vyšší odbornou školu, případně různé další kombinace). Z těchto důvodů jsou údaje z pohledu genderové struktury a údaje o rozdílech v odměňování ředitelky škol a ředitelů-mužů značně zkreslující a ne zcela vypovídající. Ředitelky mateřských škol totiž díky kvalifikačním požadavkům stanoveným pro výkon tohoto povolání a následnému zařazení do

platových tříd pobírají nižší platy, než je tomu v případě ředitelů vyšších stupňů škol. Toto je nutné brát v úvahu při vlastní interpretaci dat.

Ženy tvoří 66 % ředitelů škol regionálního školství, a to včetně škol mateřských. Jejich průměrné platy jsou o 20 % nižší, než je tomu v případě ředitelů škol-mužů. Ředitelky a ředitelé-muži se liší i z pohledu nejvyššího dosaženého vzdělání. Prakticky všichni ředitelé-muži mají vystudovanou vysokou školu (93 %), zatímco u ředitelky se jedná o polovinu z nich (53 %).

K očištění dat o ředitelky mateřských škol, které jsou zařazeny do nižších platových tříd, bereme v dalších propočtech v úvahu pouze ty ředitele škol, kteří jsou zařazeni do 11. a vyšší platové třídy. Mezi těmito řediteli je 51 % žen a ředitelky pobírají průměrné platy o 8 % nižší než ředitelé-muži. Vysokoškolské vzdělání má 90 % ředitelky škol zařazených do 11. a vyšší platové třídy a 93 % těchto ředitelů.

Závěr

Regionální školství je stále doménou žen, a to jak v učitelských profesích, tak v profesích zabezpečujících služby spojené se vzdělávacím procesem. Jedinou kategorií učitelů, ve které převládá zastoupení mužů, jsou učitelé odborného výcviku. V prakticky všech učitelských profesích včetně řídicích pracovníků škol muži pobírají vyšší platy než ženy.

Podíl učitelů-mužů klesá ve věkové kategorii 36–45 let a následně se spolu s rostoucím věkem zvyšují. Věk má vliv i na rozdíly ve finančním ohodnocení mužů a žen, kdy se s rostoucím věkem tyto rozdíly snižují a v nejvyšších věkových kategoriích často učitelky pobírají vyšší průměrné platy než učitelé-muži.

Podíl mužů ve vedení škol je vyšší, než je tomu v případě učitelských sborů. V případě středních škol, vyšších odborných škol a konzervatoří tvoří muži dokonce polovinu všech zástupců škol. I v případě zástupců ředitelů škol pobírají ženy nižší platy než muži.

V případě ředitelů právních subjektů vykonávajících činnost školy zařazených do 11. a vyšší platové třídy tvoří mužů polovinu z nich. I zde dochází k vyššímu finančnímu ohodnocení ředitelů škol-mužů v porovnání s ředitelkami.

Literatura

ÚIV. 2008. *Sledování genderových otázek a věkové struktury zaměstnanců ve školství – Zpráva o základních výsledcích z šetření ISP za rok 2007* (interní materiál – datová informační svodka).

Autor

RNDr. Michaela Kleňhová

Ústav pro informace ve vzdělávání
Senovážné náměstí 26
P.O.Box 1
110 06 Praha 1
e-mail: michaela.klenhova@uiv.cz

10

Vzdelanie, trh práce a rozdiely medzi mužmi a ženami v rómskej populácii na Slovensku

Branislav Šprocha

Education, Labour Market and the Differences Between Men and Women of the Roma Population in Slovakia

Roma population after the year 1989 saw great changes in the position in the labour market. The new conditions in society have brought new opportunities, but for Roma, however, generally has been the deep overflow. The result is a marginalized position in the labour market, high and long-term unemployment, which is also heavily influenced by very low educational attainment. In addition, it is possible to see some differences between Roma men and women. The status of women in society from the perspective of education and position in the labour market compared to men even worse. Worst situation is in segregated Roma living in marginalized region. Recently, these groups represent a major problem in the future for the Slovak company, since forming in essence unemployable people dependent on social allowances.

Keywords: education, labour market, Roma population

Obyvateľstvo rómskej národnosti v období transformácie hospodárstva a celej spoločnosti po roku 1989 zaznamenalo významné premeny z hľadiska postavenia na trhu práce. Celková transformácia priniesla slovenskej spoločnosti nové možnosti seberealizácie a nové príležitosti. U Rómov však v prevažnej miere proces prechodu na trhové hospodárstvo znamenal

predovšetkým hlboký prepad (Radičová, 2001a, 2001b). Práve obyvateľstvo s nízkym vzdelaním a kvalifikáciou sa stalo doslova „obeťou“ prerodu trhových mechanizmov, kde sa so svojím výrazným hendikepom nemohli viac plnohodnotne uplatniť.

Niekoľko poznámok o zdrojoch informácií

Údaje týkajúce sa postavenia celej populácie Rómov na trhu práce a tiež z pohľadu úrovne dosiahnutého vzdelania na Slovensku v podstate neexistujú. Zákonné úpravy v súčasnosti neumožňujú získavať údaje o národnosti osoby napríklad pomocou prístupu, ktorý bol využitý pri sčítaniach 1970 a 1980, a preto oficiálne údaje obsahujú len tie osoby, ktoré sa k rómskej národnosti slobodne prihlásili. Tieto však ani zďaleka nereflektujú skutočný stav. Zaujímavým sa preto pre nás v tomto prípade javia niektoré údaje z Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky. To až do roku 1997 publikovalo informácie o nezamestnanosti Rómov, ktoré získavalo zo záznamov z úradov práce, kde rómskych žiadateľov o prácu označovali písmenom „R“ (Loran, 2002). Okrem toho ďalším zdrojom informácií, predovšetkým týkajúcich sa niektorých vybraných štruktúrnych znakov, prinieslo sčítanie 2001. Aj napriek tomu, že sa k rómskej národnosti prihlásilo len necelých 90 tisíc Rómov¹, predstavuje dôležitý súbor, ktorý do určitej miery môže reprezentovať predovšetkým štruktúrne znaky rómskej populácie. Pravdepodobne najdôležitejším zdrojom údajov o obyvateľstve rómskej národnosti sú zisťovania United Nations Development Program (ďalej UNDP) a Inštitútu pre verejné otázky (ďalej IVO) v roku 2001², UNDP a Friedrich Ebert Stiftung v rokoch 2004–2005³ a tiež výstupy z výskumu Svetovej banky a Nadácie S.P.A.C.E. z roku 2001⁴. Pri práci s týmito zdrojmi údajov je potrebné si však uvedomiť jednu skutočnosť a tou je fakt, že zobrazujú situáciu sledovanej problematiky len v mikroúrovni, keďže údaje sa týkajú len vybraných komunít, v ktorých bol uskutočnený príslušný výskum. Hodnota týchto údajov však spočíva predovšetkým v ďalších možnostiach pri pohľade na diferenciaciu medzi pohlaviami v rómskej populácii na Slovensku z pohľadu trhu práce a vzdelania.

Rómovia, vzdelanie a trh práce pred rokom 1989

Základ súčasného postavenia rómskej populácie na trhu práce je potrebné do určitej miery hľadať už v minulom režime. Snahou vtedajšej spoločnosti vo vzťahu k Rómom z pohľadu vzdelania a trhu práce bolo celkové odstránenie negramotnosti a tiež ich zapojenie do pracovného procesu. Na druhej strane však neboli vytvárané žiadne dodatočné tlaky na ďalšie zvyšovanie kvalifikácie a rozširovanie vzdelania (Bartáková, 2004). Dá sa povedať, že vtedajšiemu režimu „vyhovoval“ stav, kedy Rómovia ukončili základnú školu prípadne

¹ Podľa demografických odhadov na Slovensku na začiatku 21. storočia žije približne 380–400 tisíc Rómov.

² Publikované v práci Roma in Central and Eastern Europe Avoiding the Dependency Trap v roku 2002.

³ Základné informácie boli vydané v roku 2006 v publikácii: Správa o životných podmienkach rómskych domácností na Slovensku.

„učňovku“ a zamestnali sa v pozícií nekvalifikovaného robotníka v poľnohospodárstve alebo v priemysle. Hospodárstvo potrebovalo nízkokvalifikovanú pracovnú silu a tá sa v prevažnej miere grupovala z rómskeho obyvateľstva. Vznikla tak situácia, kedy si väčšina Rómov „splnila“ svoju povinnú školskú dochádzku a väčšina z nich bez rozdielu na jej úroveň bola zamestnaná na formálnom trhu práce. Tento stav, kedy v podstate každý z Rómov pracoval, treba brať v kontexte náhľadu vtedajšej spoločnosti na aktívne zapojenie na trhu práce. Socialistická spoločnosť sa o každého svojho člena „starala“ v podstate rovnako, každý mal pridelené pracovné miesto a bolo mu tak umožnené pracovať. Socialistický trh práce sa vyznačoval tzv. právom a povinnosťou pracovať, pričom nemať zamestnanie sa posudzovalo ako trestný čin – najčastejšie príživníctvo (Bartáková, 2004).

Ako ukazujú výsledky sčítaní 1970 a 1980, v prevažnej miere sa Rómovia vďaka takto nastaveným podmienkam relatívne bez problémov uplatnili na nízkostatusových pozíciách v rámci priemyslu a poľnohospodárstva. Z pohľadu sociálnej štruktúry ekonomicky aktívneho obyvateľstva viac ako 80 % Rómov v roku 1970 a 1980 spadalo do kategórie robotníci, čo v porovnaní s ostatným obyvateľstvom bolo o takmer 40 % viac. Intenzita ekonomickej aktivity bola pomerne vysoká, pričom však existovali veľké rozdiely medzi mužmi a ženami. Kým u mužov sa miera špecifickej ekonomickej aktivity pohybovala vo veku 20–44 rokov na úrovni cez 90 %, u žien to bolo pod 50 %. Celkový podiel osôb ekonomicky aktívnych z osôb v produktívnom veku tak u mužov predstavoval približne 83–85 % a u žien to bolo 27 % v roku 1970 a 45 % v roku 1980 (Cigánske obyvateľstvo SSR, 1984). Pri porovnaní s ostatným obyvateľstvom vtedajšieho Slovenska bolo zrejmé, že v 70. i na začiatku 80. rokov sa intenzita ekonomickej aktivity u mužov takmer nelíšila. Aj keď intenzita ekonomickej aktivity žien medzi rokmi 1970 a 1980 vzrástla, pri porovnaní s ostatnými ženami Slovenska je vidieť zreteľne výrazné disproporcie. Nízke zapojenie žien bolo podmienené predovšetkým vyššou intenzitou plodnosti, čím ženy v oveľa vyššej miere zostávali dlhodobo doma, starali sa o deti a domácnosť, pričom muži boli aktívne zapojení na trhu práce. Výsledkom takéhoto systému bol vznik na vtedajšie pomery špecifického modelu jednopříjmovej rodiny.

Rómovia a vzdelanie v súčasnosti

Dôležitým faktorom ovplyvňujúcim postavenie osôb na trhu práce, úspešnosť zapojenia sa, výhody spojených z pôsobenia na trhu práce, zamestnanosť, kvalitu práce, výšku platového ohodnotenia a tiež celkové životné podmienky predstavuje výška dosiahnutého vzdelania.

Vo všeobecnosti platí, že s nízkym dosiahnutým vzdelaním súvisí nepriaznivé postavenie na trhu práce a tiež vyššie riziko dlhodobého vylúčenia z tohto prostredia. Tento jav dokazujú údaje o štruktúre nezamestnanosti na Slovensku (MPSVaR, 2005), kde najpočetnejšie skupiny pochádzajú z osôb bez úplného stredoškolského vzdelania, s ukončeným najviac základným vzdelaním a tiež bez vzdelania.

⁴ Z tohto projektu boli vydané dve práce: Radičovej Hic Sunt Romales v roku 2001 a štúdia Svetovej banky Chudoba a sociálna starostlivosť o nich v Slovenskej republike v roku 2002.

Z celkového skúmaného súboru osôb, ktoré ukončili vzdelávanie sledovaného v rámci projektu UNDP (2006), malo neukončené základné vzdelanie takmer 32 % osôb. Približne 38 % uviedlo, že úspešne ukončili základnú školu. V ďalšom štúdiu pokračovalo približne 25 % osôb s ukončeným vzdelávaním. Z nich však len 16 % dokázalo absolvovať nároky stredoškolského vzdelania. Okrem toho však je potrebné uviesť, že v prevažnej miere respondenti navštevovali a absolvovali stredné odborné školy (učňovky) bez maturity. Úplné stredoškolské vzdelanie tak dosiahli len necelé 2 % osôb starších 15 rokov s ukončeným vzdelávaním. Nízku vzdelanostnú úroveň rómskeho obyvateľstva zvyčajne zastúpenie osôb bez vzdelania a podiel osôb, ktoré svoje vzdelanie získali v špeciálnych školách. V oboch prípadoch predstavovali tieto osoby približne 4 % z celkového počtu osôb, ktoré ukončili vzdelávanie.

V prípade, že sledujeme vzdelanostnú úroveň rómskej populácie z hľadiska pohlavia, výsledky sčítania 2001 i zisťovania UNDP (2006) poukazujú na pomerne výrazné rozdiely medzi mužskou a ženskou zložkou. Predovšetkým u žien je zreteľné vyššie zastúpenie osôb s neukončenou základnou školou (34 % v porovnaní s 29 % u mužov) a tiež podiel absolventov základnej školy (42 % oproti 35 %). Na druhej strane je vidieť nižšie zastúpenie osôb s vyšším ako základným vzdelaním. U žien tieto osoby predstavujú približne 20 %, kým u mužov je to takmer 31 %. Podiel osôb s ukončenou špeciálnou základnou školou je približne u oboch pohlaví vyrovnaný. Celkovo je tak možné na základe týchto výsledkov deklarovať, že vzdelanostná úroveň rómskej populácie je stále veľmi nízka, pričom v ženskej zložke je tento problém ešte vyhranenejší a Rómky sú tak z pohľadu vzdelania viac znevýhodnené.

Tab. 10.1 – Zloženie rómskej populácie s ukončeným vzdelávaním podľa stupňa vzdelania a veku

Vek	Neukončené základné	Základné	Neukončené odborné stredné	Stredné odborné	Neukončené stredné	Ukončené stredné	Vyššie	Špeciálna škola
Muži								
do 29	22,6	37,6	12,2	15,5	1,3	1,5	0,5	8,9
30–49	30,5	32,0	10,9	23,5	0,0	1,5	0,2	1,4
50+	41,9	37,2	3,5	12,2	0,6	2,3	0,0	1,2
Ženy								
do 29	27,3	45,3	8,2	9,6	1,2	1,2	0,0	6,7
30–49	33,9	38,9	8,3	13,3	0,7	2,4	0,0	2,4
50+	49,7	40,5	1,2	4,9	0,0	1,8	0,0	1,2

Prameň: Údaje z výskumu UNDP (2006), vlastné triedenie.

Výrazné disproporcie je možné tiež vidieť, ak sa na dokončené vzdelanie u Rómov pozrieme v kombinácii s vekom osoby. Ako je zrejme z tab. 10.1a 10.2, s rastúcim vekom rastie podiel osôb s neukončeným základným vzdelaním. Vo veku nad 50 rokov neukončené základné vzdelanie malo takmer 50 % mužov i žien. U osôb vo veku 30–49 ročných je zastúpenie osôb s neukončeným základným vzdelaním takmer tretinové a u najmladších generácií je to približne 23 % u mužov a 27 % u žien. Okrem toho sa ukazuje, že v skupine Rómov vo veku 15–29 rokov je vyššie zastúpenie osôb s absolvovanou základnou školou v porovnaní so staršími

generáciami. Na druhej strane však vidieť tiež náznakov určitého negatívneho vývoja z hľadiska vzdelanostnej úrovne. Ak porovnáme zastúpenie osôb s vyšším ako základným vzdelaním, medzi vekovými skupinami 15–29 a 30–49 je zrejme, že priaznivejšia situácia je vo vekovej skupine 30–49 ročných.

Tab. 10.2 – Obyvatelia rómskej národnosti a Slovenska podľa veku, pohlavia a najvyššieho stupňa dosiahnutého vzdelania podľa výsledkov sčítania 2001

Vek	Populácia rómskej národnosti					Populácia Slovenska				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Muži (v %)										
do 29	79,9	14,5	3,8	0,2	1,6	25,4	29,9	38,0	6,3	0,4
30–49	70,7	23,6	3,4	0,5	1,8	10,8	45,8	27,8	15,2	0,3
50+	67,1	20,5	3,6	1,6	4,6	28,1	37,3	20,2	14,0	0,3
Spolu	74,6	18,8	3,6	0,5	2,1	20,7	38,2	28,8	12,0	0,3
Ženy (v %)										
do 29	83,4	10,0	4,0	0,3	2,3	25,0	20,2	46,8	7,7	0,3
30–49	79,0	14,0	4,0	0,5	2,4	16,1	28,9	40,5	14,2	0,3
50+	77,1	7,7	4,0	0,8	10,4	54,2	18,4	20,8	6,2	0,5
Spolu	80,7	11,1	4,0	0,5	3,8	32,6	22,6	35,0	9,4	0,4

Vysvetlivky:

1 – základné (vrátane neukončeného)

2 – stredné bez maturity

3 – stredné s maturitou

4 – vyššie a vysokoškolské

5 – bez vzdelania

Prameň: Údaje zo SOBD 2001, vlastné triedenie.

Zaujímavou sa javí tiež situácia z pohľadu návštevnosti špeciálnych škôl. Tento typ zariadenia školského systému absolvovali v najväčšej miere Rómovia z vekovej skupiny 15–29 ročných. Ich podiel v tejto skupine presiahol 7 %.

Ako sa ukazuje, ak dieťa aj pokračuje po ukončení základnej školy v štúdiu na strednej škole, v prevažnej miere ide o taký typ zariadenia, kde po jeho ukončení získava maximálne výučný list. Celkovo tak takmer 84 % osôb s ukončeným vzdelávaním nedisponuje žiadnym osvedčením pre pôsobenie na trhu práce. Táto situácia je ešte horšia v prípade Rómov žijúcich v segregovaných lokalitách a tiež v ženskej časti populácie (UNDP, 2006).

Údaje UNDP poukazujú tiež na fakt, že niektoré skupiny Rómov vôbec neprišli do styku s inštitúciou slovenského školstva. Osoby, ktoré ukončili vzdelávanie v podstate bez nástupu do akéhokoľvek typu školy, predstavovali z celkového počtu Rómov približne 4 %. Aj v tomto prípade platí, že nepriaznivejšia situácia je u obyvateľov segregovaných rómskych lokalít a u žien. Ako hlavný dôvod, prečo nenavštevovali, respektíve úplne vypadli zo systému vzdelávania, uviedli zdravotné problémy a zdravotné postihnutie (takmer jedna tretina). Druhá najčastejšie reflektovaná príčina bola povinnosť pracovať alebo pomáhať doma (19 %). Okrem toho častejšie tiež boli reflektované dôvody ako, že ich rodičia neposielali do školy alebo ich škola a vzdelanie vôbec nezaujímali (UNDP, 2006).

Ak sa na túto problematiku pozrieme z hľadiska veku a posunu medzi generáciami, zistíme, že vyššie zastúpenie osôb, ktoré nikdy nenavštevovali školu, bolo u staršej generácie. Vo vekovej skupine nad 50 rokov je tiež vidieť väčšie rozdiely medzi mužmi a ženami.

Rómovia a trh práce

Reštrukturalizácia slovenského hospodárstva po roku 1989 okrem iného znamenala pokles dopytu po lacnej pracovnej sile, zamestnanosti v hospodárskych odvetviach, ktoré v minulom období predstavovali základ pre zamestnanie Rómov – nízkokvalifikovaných robotníkov a pomocných pracovníkov. Okrem toho na formálnom i neformálnom trhu práce sa vytvorila prílevom lacnej pracovnej sily (napr. z Ukrajiny, Rumunska, Bulharska) konkurencia.

Nemožnosť získať pracovné uplatnenie na formálnom trhu práce vysúva tieto osoby na jednej strane do pozície pasívneho prijímateľa dávok sociálnej pomoci a na druhej v prípade aktívnej stratégie na neformálny sekundárny pracovný trh.

Podľa výskumu UNDP (2002) na Slovensku len 11 % z respondentov uviedlo, že ich súčasný ekonomický status je zamestnaná osoba. Celkovo až 62 % z nich spadalo do kategórie nezamestnaný. Na dôchodku bolo takmer 10 % a 9 % tvorili osoby na materskej dovolenke. Na veľké problémy nájsť si u Rómov zamestnanie indikuje tiež dĺžka nezamestnanosti. Na otázku, kedy naposledy chodili do práce, odpovedalo až 50 % z respondentov, že to bolo pred rokom 1990, a 15 % z nich, že to bolo v období rokov 1991–1995. Celkovo až 18 % z opýtaných Rómov priznalo, že nikdy nechodili do práce, pričom len v každej desiatej domácnosti boli všetci jej ekonomicky aktívny členovia zamestnaní. Podobné zistenia prináša aj nasledujúce zisťovanie UNDP z rokov 2004 a 2005. Okrem toho je tiež vidieť jasné rozdiely medzi mužmi a ženami. Na plný úväzok alebo čiastočný pracovalo približne 11 % mužov, pričom u žien to bolo o niečo viac ako 4 %. Rozdiel v úrovni nezamestnanosti bol predovšetkým v dôsledku vyššieho zastúpenia žien na materskej alebo rodičovskej dovolenke. Určité disproporcie sú tiež v zastúpení podielu dôchodcov poberajúcich starobný dôchodok. Okrem diferenčnej úmrtnosti k vyššiemu zastúpeniu osôb spĺňajúcich toto kritérium tiež zohráva faktor odstupňovaného odchodu do dôchodku u žien podľa počtu detí, kde predovšetkým Rómky s väčším počtom detí odišli do dôchodku skôr.

Tab. 10.3 – Ekonomický status respondentov podľa výskumu UNDP v rokoch 2004–2005

Ekonomický status	Muži	Ženy	Spolu
Práca na plný úväzok	9,4	3,3	6,3
Práca na čiastočný úväzok	1,7	0,9	1,3
Nezamestnaný	73,8	50,6	61,9
Dôchodca starobný	5,9	11,1	8,6
Dôchodca invalidný (ZP)	5,1	5,1	5,1
V domácnosti	0,5	1,7	1,1
Na materskej / rodičovskej dovolenke	1,1	24,7	13,1
Ostatné	2,6	2,6	2,6

Prameň: UNDP, 2006.

Jednou z hlavných charakteristík nezamestnanosti väčšiny Rómov na Slovensku je jej dlhodobosť. Dokazujú to tiež výsledky UNDP. Zo skupiny registrovaných na úrade práce⁵ takmer polovica respondentov uviedla, že sú nezamestnaní viac ako 3 roky. Nezamestnanosť dlhšiu ako jeden rok potom v dotazníku priznalo takmer 76 % osôb. Dlhodobá nezamestnanosť sa popri materiálnych a sociálnych dopadoch podpisuje tiež pod psychiku osoby. Takto dlhodobo neparticipujúca osoba na trhu práce si potom už neverí, má zníženú sebaúctu, čo sa ďalej negatívne podpisuje vo vzťahu k trhu práce.

Výsledkom dlhodobej nezamestnanosti vzniká v mnohých rómskych komunitách vysoká závislosť od transferov sociálnej pomoci. Viaceré odhady hovoria, že až 80 % (13 % nezamestnaných, 60 % ženy a deti v domácnosti, 7 % dôchodcovia) z rómskych osôb je závislých od nejakého druhu sociálnej pomoci. Takúto úroveň sociálnej odkázanosti potvrdili tiež výskumy UNDP (2002 a 2006). Ako zdroj príjmov rómskych domácností boli najčastejšie uvádzané:

1. Sociálne dávky,
2. Prídavky na dieťa (spolu s materským príspevkom),
3. Občasná práca bez zmluvy,
4. Práca na formálnom trhu práce so zmluvou,
5. Dôchodok,
6. Dávky v nezamestnanosti.

Z vyššie uvedených zdrojov príjmov respondenti uviedli, že najviac financií do rodinného rozpočtu prinášajú:

1. Sociálne dávky (31 %),
2. Dávky v nezamestnanosti (19 %),
3. Príjmy z práce na formálnom trhu so zmluvou (17 %),
4. Prídavky na dieťa (13 %).

Celkovo 73 % domácností uviedlo, že poberalo za posledný mesiac nejakú formu príjmov súvisiacich s hmotnou núdzou.

Nízky stupeň najvyššieho dosiahnutého vzdelania a tiež jeho slabá kvalita predstavujú významnú prekážku pre uplatnenie rómskej populácie, a to mužov i žien, na trhu práce. Tento jav dokazujú tiež výsledky štruktúry skúmanej rómskej populácie s ukončeným vzdelávaním podľa ekonomického statusu.

Aj napriek tomu, že všetky dostupné informačné zdroje poukazujú na veľmi nízku aktívnu participáciu Rómov na trhu práce, môžeme vidieť určité rozdiely, ktoré vznikajú pri kombinácii s dosiahnutým vzdelaním. Predovšetkým s rastúcim vzdelaním sa zvyšuje podiel osôb, ktoré pracujú na trvalý alebo aspoň čiastočný úväzok. Na druhej strane však ani ukončenie základnej školy alebo stredoškolského vzdelania bez maturity nie je zárukou výrazného zníženia nezamestnanosti u tejto skupiny obyvateľov.

⁵ Z celkového počtu ekonomicky aktívnych osôb, ktorí nepracovali, bolo 86 % registrovaných na úrade práce. Zvyšných 14 % ako dôvody, prečo neboli registrovaní na úrade práce, uvádzali príčinu: nie je to dôležité, zrušenie evidencie kvôli nespolupracovaniu.

Tab. 10.4 – Zloženie rómskej populácie podľa najvyššieho ukončeného vzdelania a ekonomického statusu

Ekonomický status	Najvyššie ukončené vzdelanie			
	Neukončené základné	Základné	Neukončené stredné	Stredné
Práca na plný úväzok	1,2	5,0	9,2	21,3
Práca na čiastočný úväzok	0,6	1,6	2,2	1,9
Nezamestnaný	60,6	66,3	66,8	58,4
Dôchodca starobný	15,5	6,2	1,6	4,4
Dôchodca invalidný (ZP)	7,5	4,5	1,6	2,9
Na materskej/rodičovskej dovolenke	12,4	13,9	17,4	8,6

Prameň: UNDP, 2006.

Zhrnutie

Diferencie z pohľadu vzdelania v rómskej populácii na Slovensku je možné vidieť v niekoľkých rovinách. Na jednej strane sú to rozdiely medzi generáciami. Kde sa ukazuje, že s rastúcim vekom sa vzdelanostná úroveň síce zhoršuje v porovnaní s mladšími skupinami, no v prípade porovnania strednej a najmladšej časti rómskej populácie dochádza k javu, kedy sa rast vzdelanostnej úrovne zastavil až mierne zhoršoval.

Druhou rovinou sú rozdiely v dosiahnutom vzdelaní medzi rómskymi mužmi a ženami. Ukazuje sa, že aj napriek veľmi nízkej vzdelanostnej úrovni celej sledovanej rómskej populácie, existujú aj v tomto bode pomerne veľké odlišnosti medzi mužmi a ženami.

Poslednou sférou, kde je možné vidieť diferencie z pohľadu najvyššieho dosiahnutého vzdelania, sú v kombinácii so stupňom integrácie rómskej lokality. Najhoršie vzdelanostné pomery je tak možné vidieť v segregovaných rómskych lokalitách.

V takejto situácii pri tak nízkom dosiahnutom vzdelaní je následné uplatnenie na súčasnom pracovnom trhu takmer nemožné. Aj z tohto dôvodu sa produktívna zložka rómskej populácie vyznačuje nadmieru vysokou prevalenciou dlhodobej nezamestnanosti s výraznou závislosťou na systéme sociálnych dávok.

Literatúra

BARTÁKOVÁ, H. 2004. Příslušníci romských komunit na trhu práce v perspektivě marginalizace a sociální exkluze. In Šimíková, I, Vašečka I. a kol.: *Mechanismy sociálního vyčleňování romských komunit na lokální úrovni a nástroje integrace*. Brno: Barrister and Principal.

Cigánske obyvatelstvo SSR. 1984. Správy a rozborý. Bratislava: Slovenský štatistický úrad.

RADIČOVÁ, I. 2001a. Chudoba Rómov vo vzťahu k trhu práce v SR. *Sociológia*, 33 (5), s. 439–456.

RADIČOVÁ, I. 2001b. *Hic Sunt Romales*. Bratislava: Nadácia S.P.A.C.E., Fullbrightova komisia SR.

Sčítanie obyvateľov, domov a bytov v SR v roku 2001 – interné údaje Výskumného demografického centra.

Správa o sociálnej situácii obyvateľstva Slovenskej republiky v roku 2005. 2006. Bratislava: Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR.

UNDP 2002. *Roma in Central and Eastern Europe. Avoiding the Dependency Trap*. Rozvojový program OSN, Regionálny úrad pre Európu a Spoločenstvo nezávislých štátov.

UNDP 2006. *Správa o životných podmienkach rómskych domácností na Slovensku*. Rozvojový program OSN, Regionálny úrad pre Európu a Spoločenstvo nezávislých štátov.

Autor

Mgr. Branislav Šprocha

Výskumné demografické centrum

INFOSTAT

Dúbravská 3

845 24 Bratislava 45

e-mail: sprocha@infostat.cz

11

Ekonomická aktivita mužů a žen od konce roku 2000 a vliv zvyšování důchodového věku

Tomáš Fiala, Jitka Langhamrová

The Economic Activity of Men and Women since the End of 2000 and the Effect of the Raising the Retirement Age

The article focuses on a simple analysis of employment and unemployment in 2001–2008 based on data from the Labour Force survey. It aims to trace the differences between individual age groups in the population and the differences between the economic activity of women and men. The authors find that in almost every age group the employment rate of men is higher than that of women, and the decline in women's employment is especially evident around the age of 30, when women most often have children. Given that the retirement age rose during the period under observation the employment rate of men aged 60–64 and women aged 55–59 was relatively significant.

Keywords: employment, unemployment, retirement age

Jednou z oblastí, v níž lze očekávat rozdíly mezi muži a ženami, je oblast ekonomické aktivity a zaměstnanosti. Lze předpokládat, že zaměstnanost žen bude o něco nižší, zejména v době kdy ženy nejčastěji mají děti, tj. ve věku kolem 30 let. Nižší zaměstnanost žen lze očekávat rovněž ve věku nad 50 let, neboť důchodový věk žen je stále nižší než důchodový věk mužů, i když současně se zvyšováním důchodového věku žen dochází ke snižování rozdílu důchodového věku mezi pohlavími.

Článek se zabývá stručnou analýzou zaměstnanosti a nezaměstnanosti mužů a žen v jednotlivých věkových skupinách.

Výchozí data a základní pojmy

Analýza ekonomické aktivity vychází z výsledků čtvrtletního Výběrového šetření pracovních sil (dále jen VŠPS) Českého statistického úřadu od posledního čtvrtletí 2000 do posledního čtvrtletí 2008.

Obsah hlavních pojmů používaných v článku proto plně odpovídá metodice tohoto šetření – definicím ukazatelů uvedeným v "Rezoluci o statistice ekonomicky aktivního obyvatelstva, zaměstnanosti, nezaměstnanosti a podzaměstnanosti", přijaté 13. mezinárodní konferencí statistiků práce v říjnu 1982.

Populace je členěna na ekonomicky aktivní obyvatelstvo (tj. zaměstnané a nezaměstnané), a obyvatelstvo ekonomicky neaktivní.

Zaměstnaní

Mezi zaměstnané patří placení zaměstnaní nebo zaměstnaní ve vlastním podniku. Za placené zaměstnané jsou považovány i osoby, které během vykazovaného období nebyly dočasně v práci, ale měly formální vazbu k zaměstnání (pracovní smlouva, dohoda o provedení práce, dohoda o pracovní činnosti, popř. další smluvní vztahy). Rovněž za zaměstnané ve vlastním podniku jsou považovány všechny osoby s vlastním podnikem, i když nebyly z jakéhokoliv důvodu během referenčního týdne dočasně v práci. Za zaměstnané ve vlastním podniku se považují i pomáhající rodinní příslušníci.

Za zaměstnané jsou považováni i učni, kteří dostávají mzdu, plat nebo odměnu podle stejného principu jako jiné osoby. Rovněž osoby připravující se ve školách na své budoucí zaměstnání, osoby v domácnosti a další osoby zabývající se především mimoekonomickými aktivitami, které však v referenčním období byly navíc v zaměstnání, jsou také považovány za zaměstnané. Mezi zaměstnance patří rovněž příslušníci armády (vojáci z povolání).

Do skupiny zaměstnaných naopak nejsou automaticky zahrnovány osoby na rodičovské dovolené, jejichž postavení má podle metodiky ILO odlišný charakter.

Nezaměstnaní

Za nezaměstnané jsou považovány všechny osoby 15leté a starší, které ve sledovaném období souběžně splňovaly uvedené tři podmínky:

- nebyly zaměstnané,
- hledaly aktivně práci (prostřednictvím úřadu práce nebo soukromé zprostředkovatelny práce, přímo v podnicích, využíváním inzerce, podnikáním kroků pro založení vlastní firmy, podání žádosti o pracovní povolení a licence nebo hledáním zaměstnání jiným způsobem),

- byly připraveny k nástupu do práce, tj. během referenčního období byly k dispozici okamžitě nebo nejpozději do 14 dnů pro výkon placeného zaměstnání nebo zaměstnání ve vlastním podniku.

Pokud osoby nespĺňují alespoň jednu ze tří uvedených podmínek, jsou klasifikovány buď jako zaměstnané nebo jako ekonomicky neaktivní.

Specifickou mírou zaměstnanosti v dané věkové skupině se rozumí podíl zaměstnaných osob dané věkové skupiny na počtu všech osob dané věkové skupiny.

Specifickou mírou nezaměstnanosti v dané věkové skupině se rozumí podíl nezaměstnaných osob dané věkové skupiny na počtu všech ekonomicky aktivních osob dané věkové skupiny. Míry nezaměstnanosti tedy nelze chápat jako „doplňk“ měr zaměstnanosti; nemá smysl tyto míry sčítat, neboť jmenovatele jsou různé.

Podrobné údaje o metodice šetření lze nalézt na internetových stránkách ČSÚ věnovaných Výběrovému šetření pracovních sil.

Důchodový věk v ČR

Důchodový věk v ČR je stanoven zákonem č. 155/1995 Sb. o důchodovém pojištění. Do konce roku 1995 činil důchodový věk mužů 60 let. Důchodový věk žen závisel na počtu vychovaných dětí; pro ženu se dvěma dětmi činil 55 let. V roce 1995 tedy dosáhli důchodového věku muži narození v roce 1935 a ženy se dvěma dětmi narozené v roce 1940. Od roku 1996 dochází k postupnému zvyšování důchodového věku, a to podle ročníku narození.

U mužů je počínaje ročníkem narození 1936 důchodový věk pro každý ročník vždy o dva měsíce vyšší než pro předchozí ročník narození. U žen se dvěma dětmi je počínaje ročníkem narození 1941 důchodový věk pro každý ročník vždy o čtyři měsíce vyšší než pro předchozí ročník narození. Důchodový věk mužů a žen se dvěma dětmi pro vybrané ročníky narození zachycuje tabulka 11.1.

Tab. 11.1 – Důchodový věk mužů a žen se dvěma dětmi (ročníky 1935–1941)

Muži			Ženy se 2 dětmi		
Ročník narození	Důchodový věk	Dosažení důchodového věku	Ročník narození	Důchodový věk	Dosažení důchodového věku
1935	60r	1. 1. 1995–31. 12. 1995	1940	55r	1. 1. 1995–31. 12. 1995
1936	60r+2m	1. 3. 1996–28. 2. 1997	1941	55r+4m	1. 5. 1996–30. 4. 1997
1937	60r+4m	1. 5. 1997–30. 4. 1998	1942	55r+8m	1. 9. 1997–31. 8. 1998
1938	60r+6m	1. 7. 1998–30. 6. 1999	1943	56r	1. 1. 1999–31. 12. 1999
1939	60r+8m	1. 9. 1999–31. 8. 2000	1944	56r+4m	1. 5. 2000–30. 4. 2001
1940	60r+10m	1. 11. 2000–31. 10. 2001	1945	56r+8m	1. 9. 2001–31. 8. 2002
1941	61r	1. 1. 2002–31. 12. 2002	1946	57r	1. 1. 2003–31. 12. 2003

Pramen: Příloha zákona č. 155/1995 Sb. o důchodovém pojištění, vlastní výpočet období dosažení důchodového věku.

Pro další výpočty však potřebujeme určit hodnoty důchodového věku nikoli z generačního, ale z průřezového pohledu, tj. nikoli důchodový věk osob narozených v určitém roce, ale

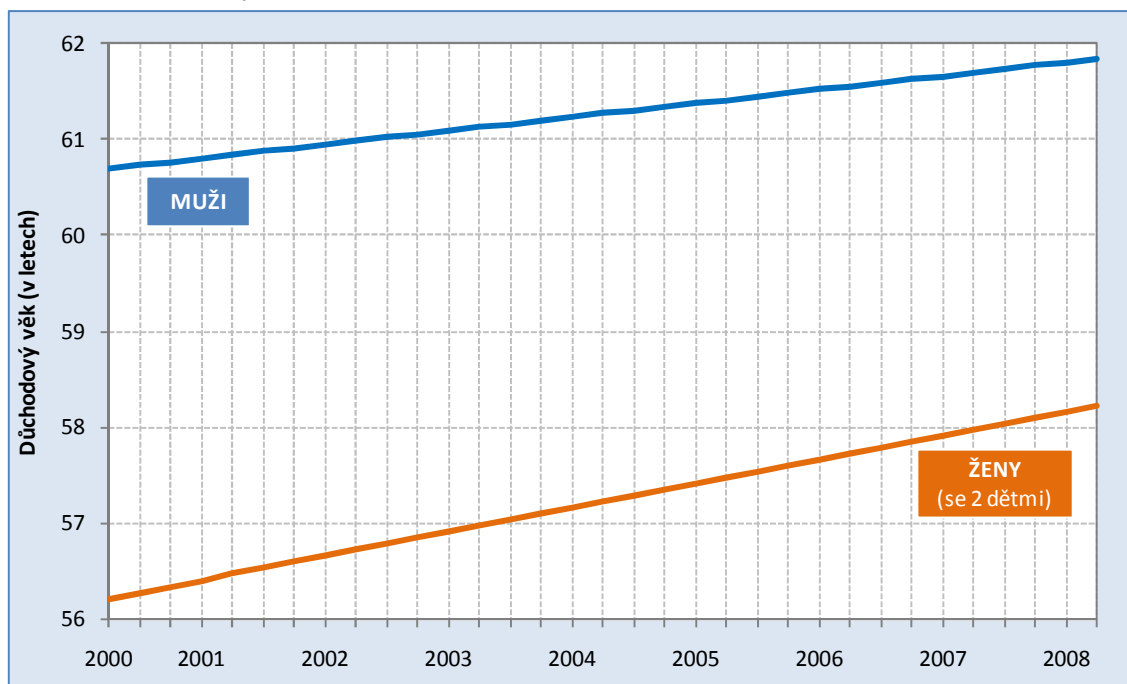
důchodový věk v určitém okamžiku, důchodový věk k danému datu. Z 1. řádku tabulky pro muže je zřejmé, že v roce 1995 dosahovali postupně důchodového věku 60letí muži (narození v r. 1935). Ke dni 31. 12. 1995 lze za muže v důchodovém věku považovat právě všechny muže 60leté a starší neboli za důchodový věk mužů k 31. 12. 1995 lze považovat věk 60 let. Analogicky ze 7. řádku tabulky pro muže je patrné, že za důchodový věk mužů k 31. 12. 2002 lze považovat 61 let. Z průřezového pohledu se tedy důchodový věk mužů zvýší o 1 rok až za 7 kalendářních let (nikoli za 6). Je to způsobeno skutečností, že po dosažení důchodového věku určitým ročníkem narození následuje vždy období dvou měsíců, kdy důchodového věku nedosahuje žádný muž.

Analogicky je z 1. řádku tabulky pro ženy se dvěma dětmi zřejmé, že za důchodový věk žen se dvěma dětmi k 31. 12. 1995 lze považovat věk 55 let. Ze 4. řádku tabulky pro ženy se dvěma dětmi vidíme, že za důchodový věk žen se dvěma dětmi k 31. 12. 1999 lze považovat 56 let. Pro ženy se tedy důchodový věk zvýšil právě o 1 rok z průřezového pohledu již za čtyři roky.

Vývoj důchodového věku v čase můžeme tedy aproximovat lineární funkcí s ročním nárůstem 1/7 roku u mužů a 1/4 roku u žen. (Dopouštíme se tím určité nepřesnosti, neboť ve skutečnosti roste důchodový věk skokovitě.)

Vývoj důchodového věku mužů a žen se dvěma dětmi zachycuje obr. 11.1. Ve sledovaném období 2001–2008 lze proto z důvodu zvyšování důchodového věku očekávat růst zaměstnanosti především 60–64letých mužů a 55–59letých žen.

Obr. 11.1 – Důchodový věk mužů a žen se dvěma dětmi

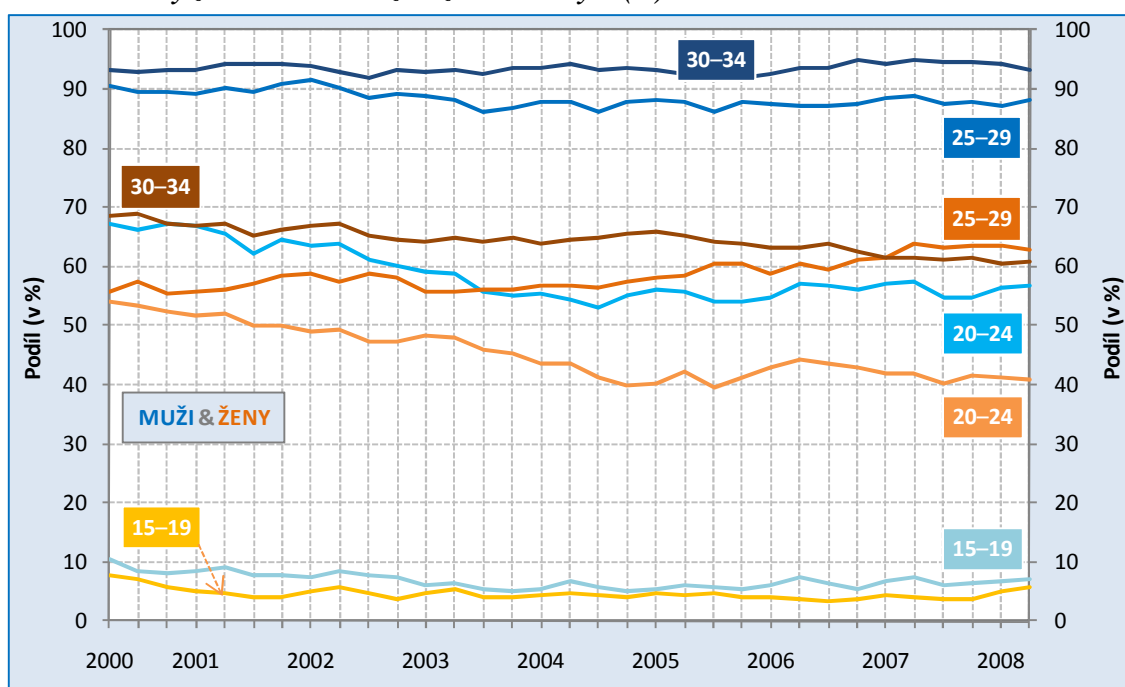

Pramen: Vlastní výpočty.

Vývoj zaměstnanosti

Vývoj zaměstnanosti mužů a žen v jednotlivých věkových skupinách je patrný z obrázků 11.2–11.4. Málo osob zahajuje dnes ekonomickou aktivitu ihned po skončení základní školy – mezi 15–19letými je zaměstnaných méně než 10 % (obr. 11.2). Rovněž míra zaměstnanosti 20–24letých poněkud poklesla, zřejmě také především z důvodu většího podílu studujících na vysokých školách. Ve věkových skupinách 25–29letých a 30–34letých je míra zaměstnanosti mužů výrazně vyšší než míra zaměstnanosti žen. Příčinou je zřejmě skutečnost, že řada žen v tomto věku má děti a opouští kvůli tomu dočasně své zaměstnání.

Obr. 11.2 – Míry zaměstnanosti mužů a žen 20–34letých (%)

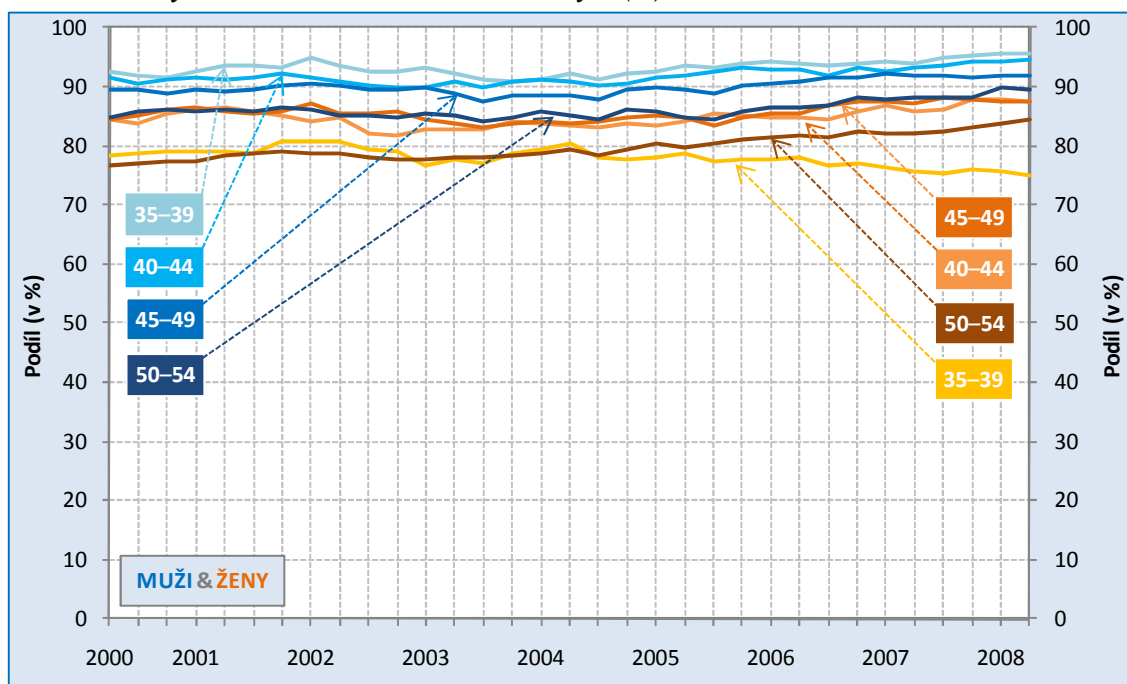

Pramen: Vlastní výpočty na základě dat VŠPS ČSÚ.

Ve věkových skupinách 35–54letých (obr. 11.3) je u mužů nejvyšší zaměstnanost 35–39letých, po čtyřicítce již postupně začíná klesat. Naproti tomu zaměstnanost 35–39letých žen je ještě relativně nízká (v poslední době dokonce nižší než u žen 50–54letých), pravděpodobně rovněž z důvodu mateřství a rodičovství. Nejvyšší míru zaměstnanosti mají až ženy 40–49leté.

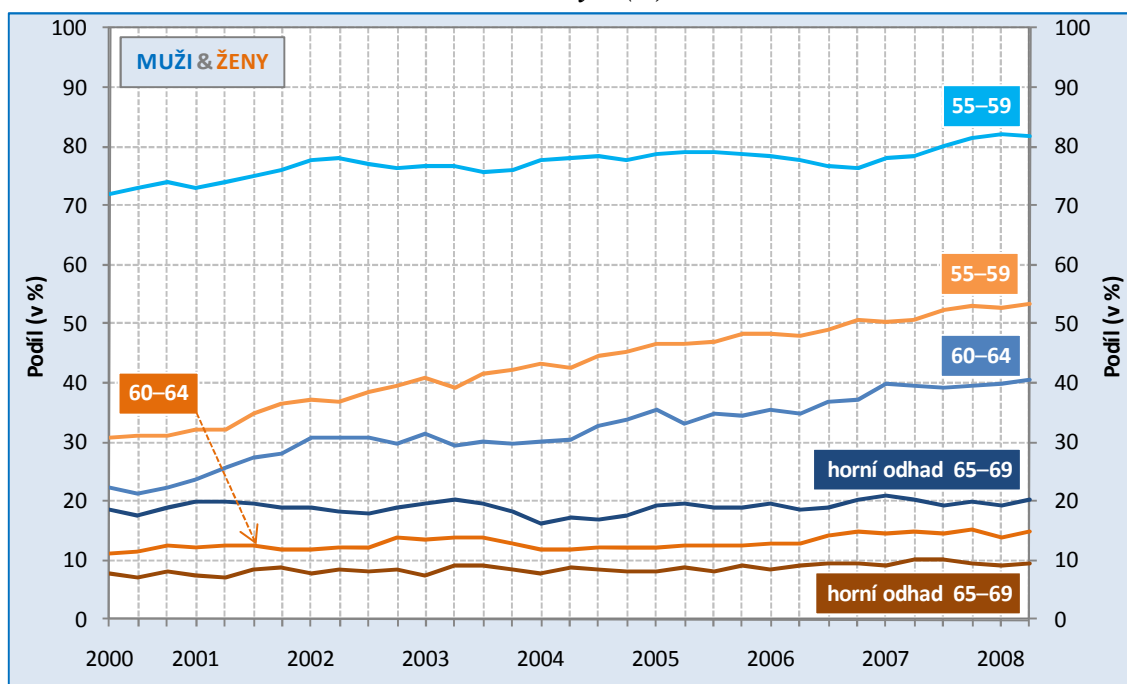
Co se týče zaměstnanosti 55letých a starších (obr. 11.4), je zde patrný poměrně velký nárůst zaměstnanosti 55–59letých žen a 60–64letých mužů související se zvyšováním důchodového věku právě v těchto věkových skupinách. Míra zaměstnanosti 65–69letých je pouze odhadnuta shora, neboť nebyl k dispozici počet zaměstnaných 65–69letých, ale pouze počet všech zaměstnaných 65letých a starších. Uvedené horní odhady míry zaměstnanosti 65–69letých byly vypočteny jako poměr zaměstnaných 65letých a starších ku počtu všech osob 65–69letých. Míra zaměstnanosti 65–69letých je tedy nadhodnocena, neboť číselník obsahuje i zaměstnané 70leté a starší.

Obr. 11.3 – Míry zaměstnanosti mužů a žen 35–54letých (%)

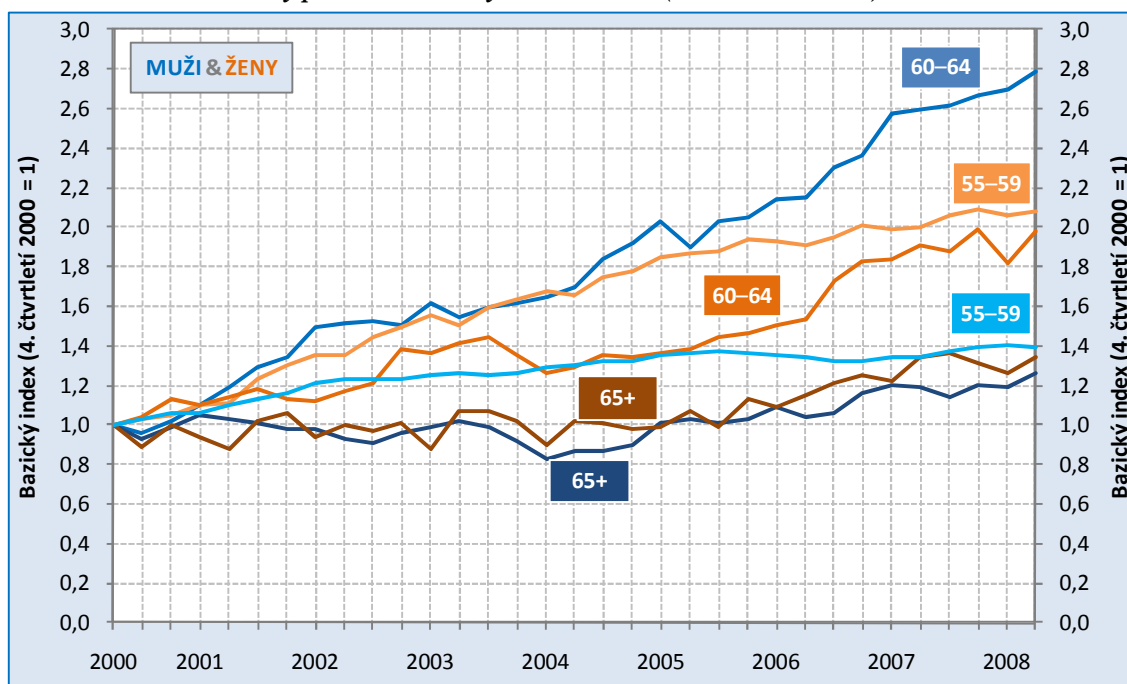
Pramen: Vlastní výpočty na základě dat VŠPS ČSÚ.

Obr. 11.4 – Míra zaměstnanosti mužů a žen 55–69letých (%)

Pramen: Vlastní výpočty na základě dat VŠPS ČSÚ.

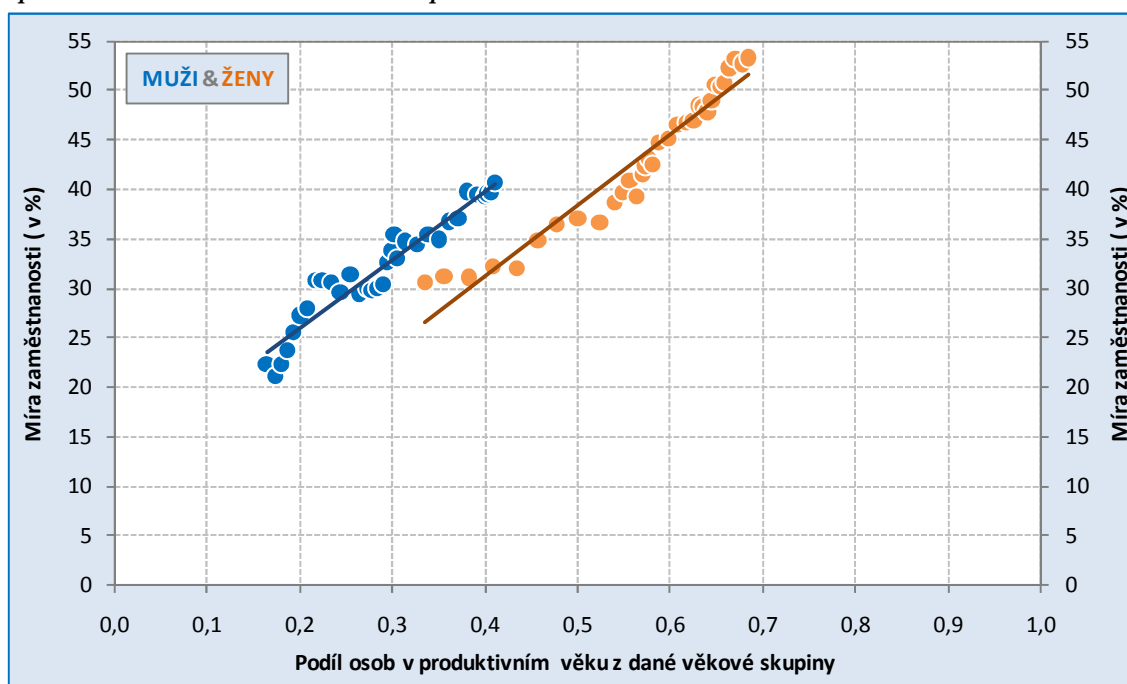
Obr. 11.5 – Bazické indexy počtu zaměstnaných mužů a žen (4. čtvrtletí 2000=1)

Pramen: Vlastní výpočty na základě dat VŠPS ČSÚ.

Růst počtu zaměstnaných 55letých a starších je patrný i z obr. 11.5. Vidíme, že ve věkové skupině 60–64letých mužů vzrostl za sledované období počet zaměstnaných téměř třikrát, ve věkových skupinách 55–59letých a 60–64letých žen se počet zaměstnaných zvýšil zhruba dvakrát.

Obr. 11.6 – Vývoj míry zaměstnanosti 60–64letých mužů a 55–59letých žen v závislosti na podílu osob v produktivním věku v dané věkové skupině

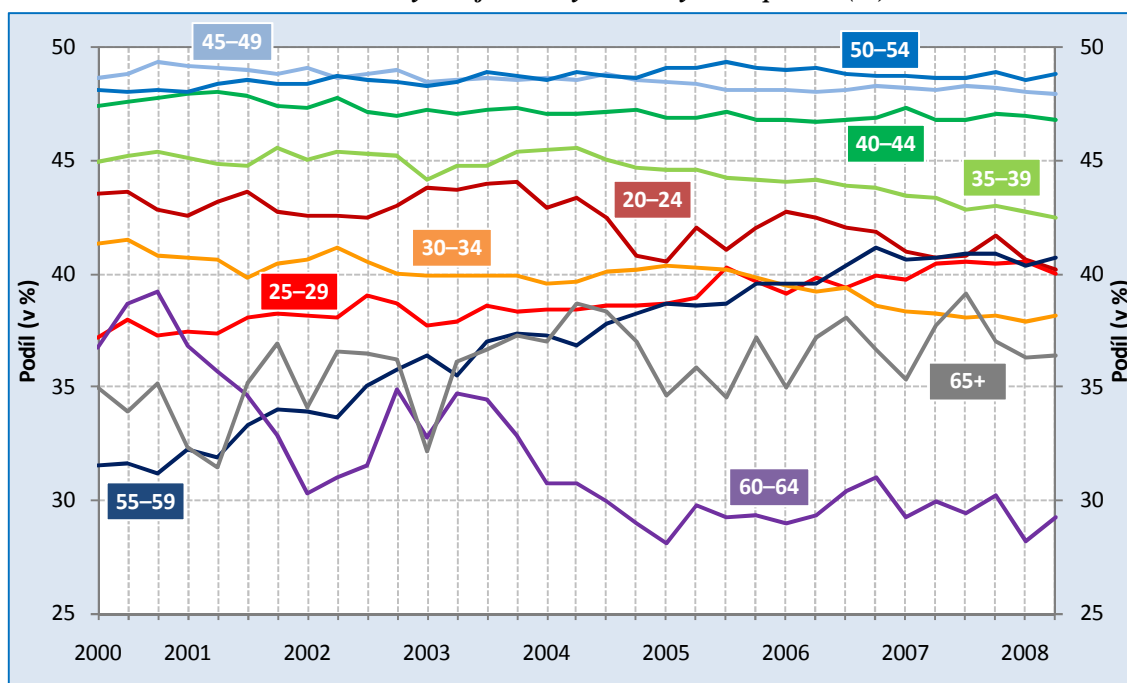

Pramen: Vlastní výpočty na základě dat VŠPS ČSÚ.

Vzhledem k růstu důchodového věku se ve sledovaném období postupně zvyšoval podíl osob v produktivním věku ve skupině 60–64letých mužů a 55–59letých žen. (Produktivním věkem rozumíme věk nižší než aktuální důchodový věk zobrazený na obr. 11.1.) Z obr. 11.6 je patrné, že závislost mezi podílem osob v produktivním věku a mírou zaměstnanosti byla u mužů i u žen zhruba lineární.

Z předchozích obrázků je patrné, že ve všech věkových skupinách je míra zaměstnanosti mužů vyšší než míra zaměstnanosti žen. Podrobnější údaje o poměru mužů a žen mezi zaměstnanými zachycuje obr. 11.7. Vidíme, že v žádné věkové skupině nepřesahuje podíl žen mezi zaměstnanými 50 %, nejvíce se této hodnotě blíží ve věku na konci reprodukčního období a po jeho skončení, tj. u 45–54letých osob. Vzhledem k posunu plodnosti do vyššího věku je v současné době podíl žen mezi zaměstnanými (pokud neuvažujeme 60leté a starší) nejnižší ve skupině 30–34letých (necelých 40 %).

Obr. 11.7 – Podíl žen mezi zaměstnanými v jednotlivých věkových skupinách (%)

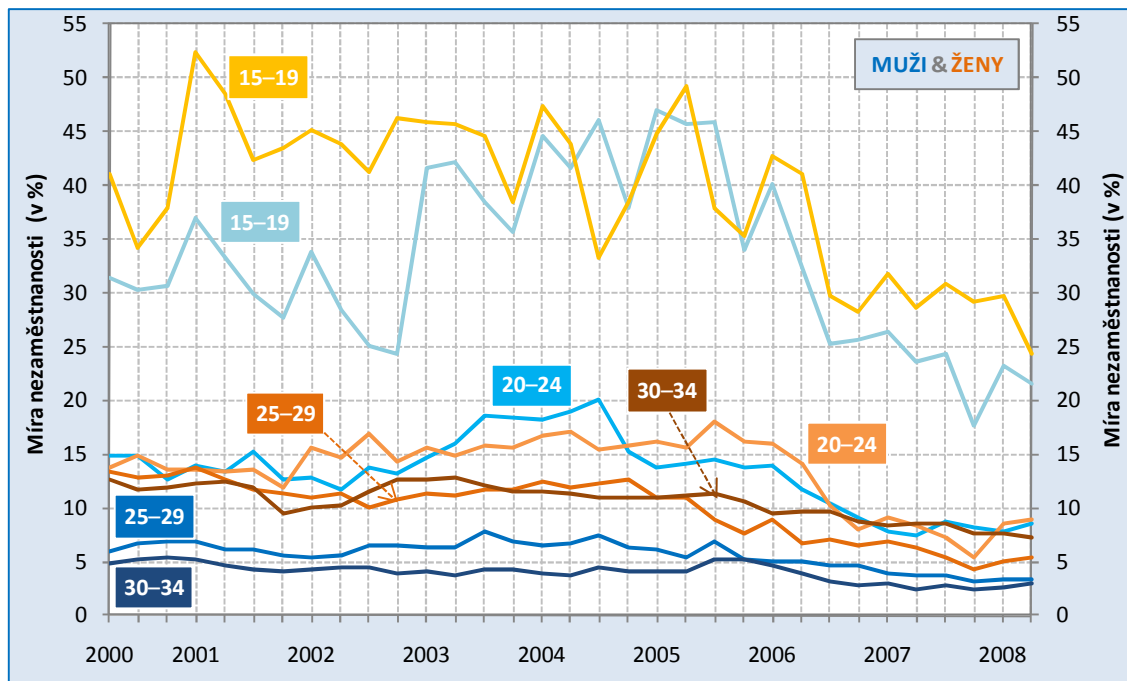
Pramen: Vlastní výpočty na základě dat VŠPS ČSÚ.

Vývoj nezaměstnanosti

Další série obrázků zachycuje vývoj nezaměstnanosti. Zatímco ve věku do 25 let nejsou patrné výrazné rozdíly mezi nezaměstnaností mužů a žen nebo mohou být způsobeny do značné míry náhodnými vlivy, u 25–54letých je patrná ztelně vyšší nezaměstnanost žen. Relativně nejvyšší nezaměstnanost ve středním věku mají ženy 35–39leté, tedy ženy ve věku, kdy mají již zpravidla odrostlejší děti a mohou se navracet do zaměstnání. Míry nezaměstnanosti 55letých a starších (obr. 11.10) jsou uvedeny pouze pro úplnost. Jejich hodnoty mohou být značně ovlivněny náhodnými vlivy, neboť v tomto věku je již počet nezaměstnaných poměrně malý. Řada osob totiž po ztrátě zaměstnání zpravidla může odejít do důchodu (buď již dosáhla důchodového věku, nebo

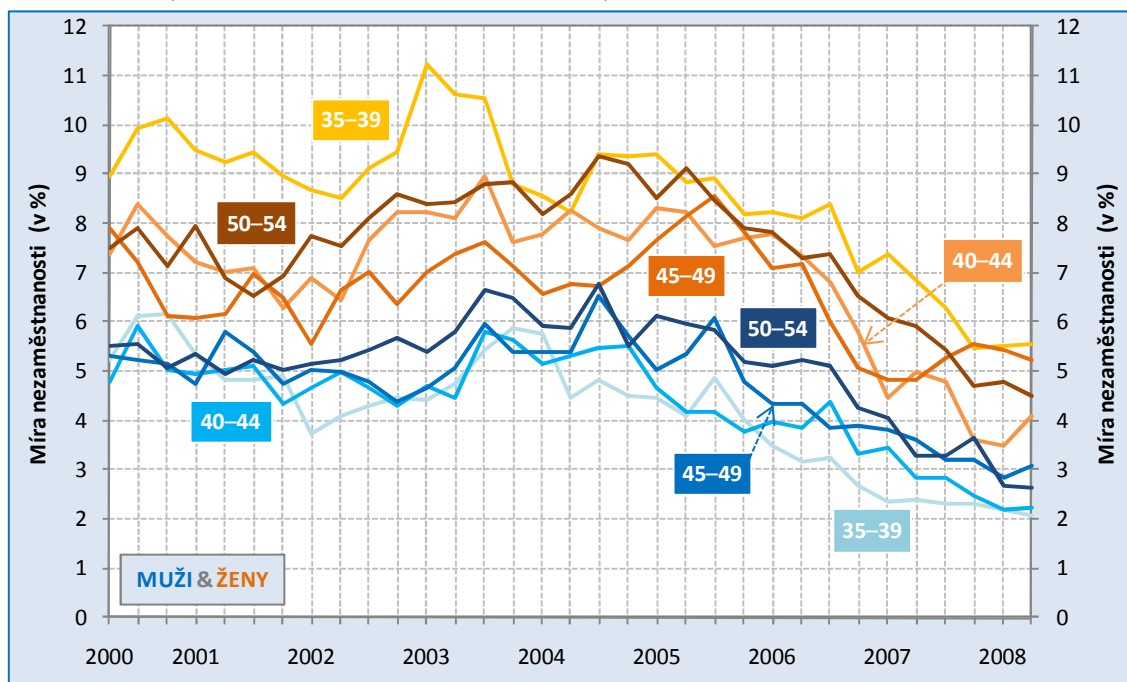
odejde do předčasného důchodu). Pro úplnost je rovněž uveden obr. 11.11 zachycující míru nezaměstnanosti 60–64letých mužů a 55–59letých žen v závislosti na podílu osob v produktivním věku v dané věkové skupině. Výrazná závislost v tomto případě není z obrázku patrná.

Obr. 11.8 – Míry nezaměstnanosti mužů a žen 15–34letých (%)

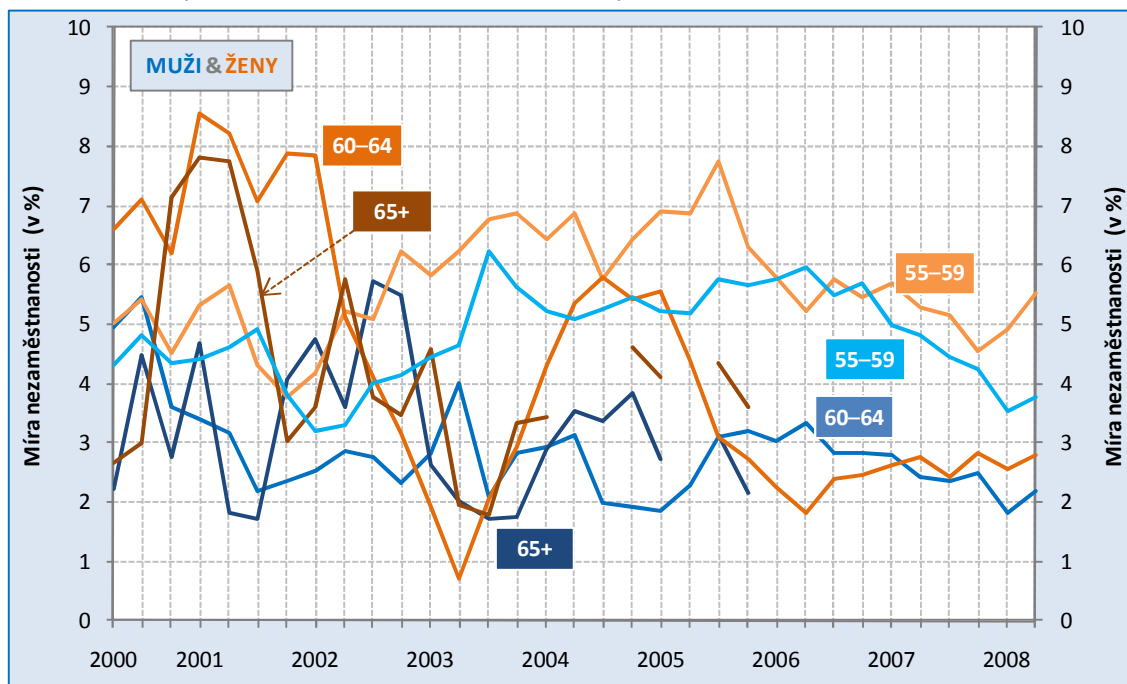
Pramen: Vlastní výpočty na základě dat VŠPS ČSÚ.

Obr. 11.9 – Míry nezaměstnanosti mužů a žen 35–54letých (%)

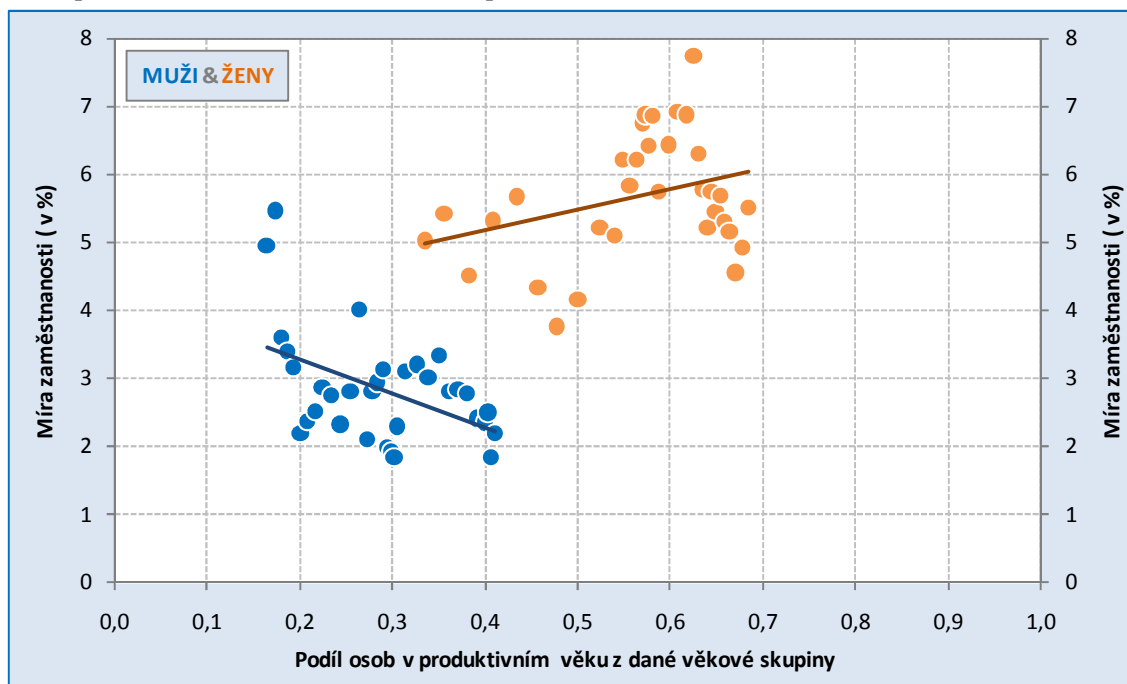
Pramen: Vlastní výpočty na základě dat VŠPS ČSÚ.

Obr. 11.10 – Míry nezaměstnanosti mužů a žen 55–64letých (%)

Pramen: Vlastní výpočty na základě dat VŠPS ČSÚ.

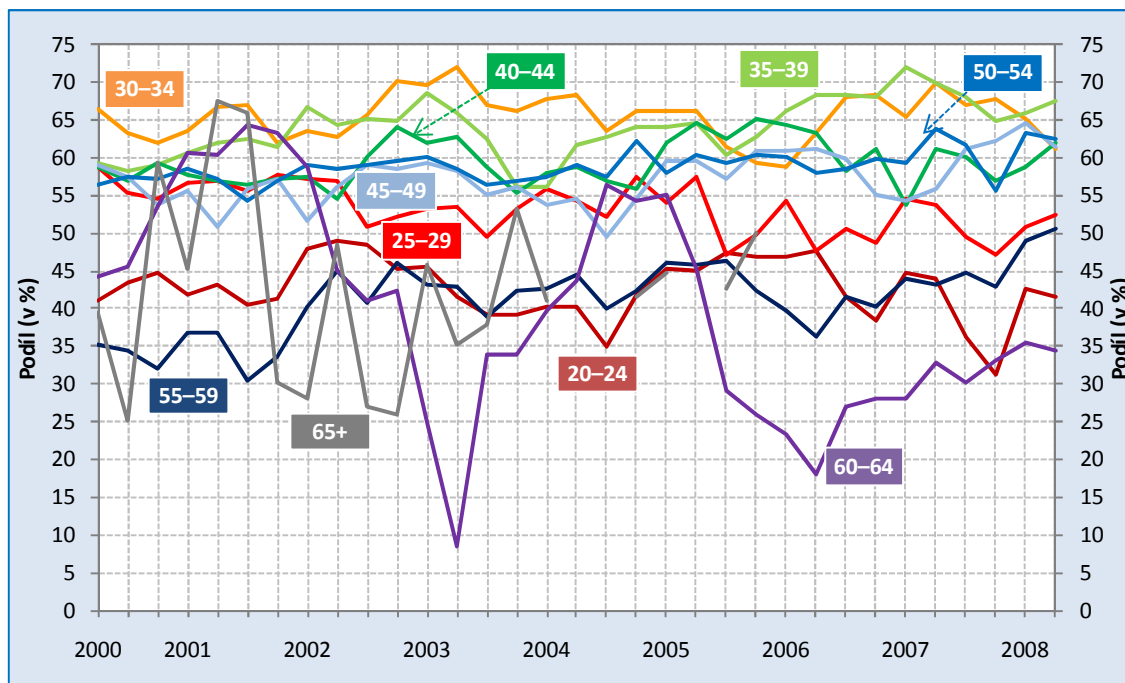
Obr. 11.11 – Vývoj míry nezaměstnanosti 60–64letých mužů a 55–59letých žen v závislosti na podílu osob v produktivním věku v dané věkové skupině

Pramen: Vlastní výpočty na základě dat VŠPS ČSÚ.

Podíl žen mezi nezaměstnanými v jednotlivých věkových skupinách je zobrazen na obr. 11.12. Mezi 25–54letými nezaměstnanými je podíl žen až na výjimky vyšší než 50 %. Nejvyšších hodnot dosahuje tento podíl u 30–39letých žen, tedy ve věku, kdy se ženy odrostlejších dětí zpravidla chtějí vracet do zaměstnání.

Obr. 11.12 – Podíl žen mezi nezaměstnanými v jednotlivých věkových skupinách (%)

Pramen: Vlastní výpočty na základě dat VŠPS ČSÚ.

Závěry

Vidíme, že v současné době je zaměstnanost mužů vesměs ve všech věkových skupinách vyšší než zaměstnanost žen. Nezaměstnanost žen je zpravidla ve všech věkových skupinách vyšší než nezaměstnanost mužů. Snížení zaměstnanosti žen je patrné zejména ve věku kolem 30 let, v tomto věku je i vyšší nezaměstnanost žen. To naznačuje, že po ukončení mateřské role není pro některé ženy zřejmě jednoduché a snadné vrátit se zpět do zaměstnání. Zvyšování důchodového věku vede podle očekávání k postupnému zvyšování míry ekonomické aktivity 60–64letých mužů a 55–59letých žen.

Širší souvislosti problematiky postavení žen na trhu práce a náměty pro další diskusi

Postavení ženy ve společnosti se v posledních stoletích výrazně změnilo. Dříve se „vyžadovala“ 3K (Kinder, Küche, Kirche), tedy rození a výchova dětí, péče o jídlo, zbožnost (nebo se tím měla na mysli spíše poslušnost a podřízenost žen mužům?).

Nyní žijeme v době emancipace, rovnoprávnosti. Máme tím však na mysli mimo jiné to, aby míra ekonomické aktivity žen byla stejná jako u mužů? Není to druhý extrém?

Hodně se v poslední době hovoří o sladění rodičovské a profesní role. Myslí se tím však skutečná harmonie – stav, který vyhovuje nejen rodičům, ale i jejich dětem? Má rodina skutečnou možnost volby, jakým způsobem bude pečovat o své děti?

Dostane rodina, která se rozhodne sama pečovat o své malé děti, částku zhruba odpovídající průměrné dotaci na místo v jeslích nebo ve školce?

Od roku 2007 je osobám s dlouhodobě nepříznivým zdravotním stavem vyplácen tzv. příspěvek na péči. Tím je jim dána větší svoboda se rozhodnout, zda využijí péče svých příbuzných (kteří kvůli tomu například opustí své zaměstnání nebo sníží svůj pracovní úvazek), zda si objednájí pečovatelské služby docházející do bytu nebo zda dají přednost pobytu v nějakém ústavu.

Měly by být podobně sníženy dotace vybraným kolektivním zařízeními a vyplácen rodičovský příspěvek přímo všem rodičům pečujícím o malé děti?

Ti by si pak mohli sami svobodněji vybrat, zda budou děti vychovávat sami za cenu dočasně omezení své pracovní aktivity, zda využijí péče prarodičů, paní na hlídání, sousedské výpomoci či umístí dítě do placeného kolektivního zařízení takového typu, které jim i dětem nejlépe vyhovuje.

Často diskutovaným tématem je nutnost reformy důchodového systému, zavedení dalšího důchodového pilíře – povinného spoření do penzijního fondu.

Měla by pak výše důchodu z průběžného systému více záviset na počtu dětí? (Lidé vychovávající děti by pak do fondu povinně platili výrazně méně než lidé bezdětní, a přitom měli základní důchod zhruba stejný.)

V současné době je bezdětná dvojice, která „ušetřené“ peníze věnuje na své penzijní připojištění, na stáří ekonomicky podstatně lépe zabezpečena než např. rodiče tří vysokoškolsky vzdělaných dětí. Ti si pravděpodobně na vlastní penzi tolik „nenašetří“ a jejich dospělé děti přitom budou ze svých příjmů přispívat na důchod nejen svým rodičům, ale zhruba stejnou měrou i bezdětným – je tento typ (vynucené) solidarity žádoucí?

Od roku 2009 dochází k poklesu počtu narozených v ČR, zhruba za deset let lze očekávat, že počet narozených bude trvale nižší než počet zemřelých. Pokud nemá docházet k úbytku obyvatelstva, co je do budoucna dlouhodobě přijatelnější: konstantní roční počet imigrantů nebo konstantní roční počet narozených dětí?

Je v současné době role žen a mužů v rodině i v práci dostatečně vyvážená?

Dříve prý bylo krédem muže: Postav dům, zasaď strom, zplod' syna.

Z genderového hlediska je to naprosto nekorektní, ale vyjadřuje to určitou rovnováhu mezi starostmi o hmotné blaho, přírodu a reprodukci. Dokáže i dnešní společnost dostatečně ocenit nejen budování domů, ale i sázení stromů a rození a výchovu dětí?

Literatura

Česko. *Zákon o důchodovém pojištění 155/1995 Sb.* Sbírka zákonů ČR.

HYZL, J., KULHAVÝ, M., RUSNOK, J. 2004. *Penzijní reforma pro ČR*. Dostupné z: <http://www.europortal.cz/new/?sid=331>.

Výběrové šetření pracovních sil. 2001–2008. Praha: Český statistický úřad. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/p/3115-09>.

Článek vznikl v rámci dlouhodobého výzkumného projektu 2D06026 „Reprodukce lidského kapitálu“ financovaného MŠMT v rámci Národního programu výzkumu II.

Autoři

RNDr. Tomáš Fiala, CSc.

Katedra demografie FIS
Vysoká škola ekonomická v Praze
nám. W. Churchilla 4
130 67 Praha 3
e-mail: fiala@vse.cz

doc. Ing. Jitka Langhamrová, CSc.

Katedra demografie FIS
Vysoká škola ekonomická v Praze
nám. W. Churchilla 4
130 67 Praha 3
e-mail: langhamj@vse.cz

12

Dokáže vzdělání smazat genderové rozdíly na pracovním trhu?

Petr Mazouch, Jakub Fischer

Could Education Wipe Off Gender Differences on the Labour Market?

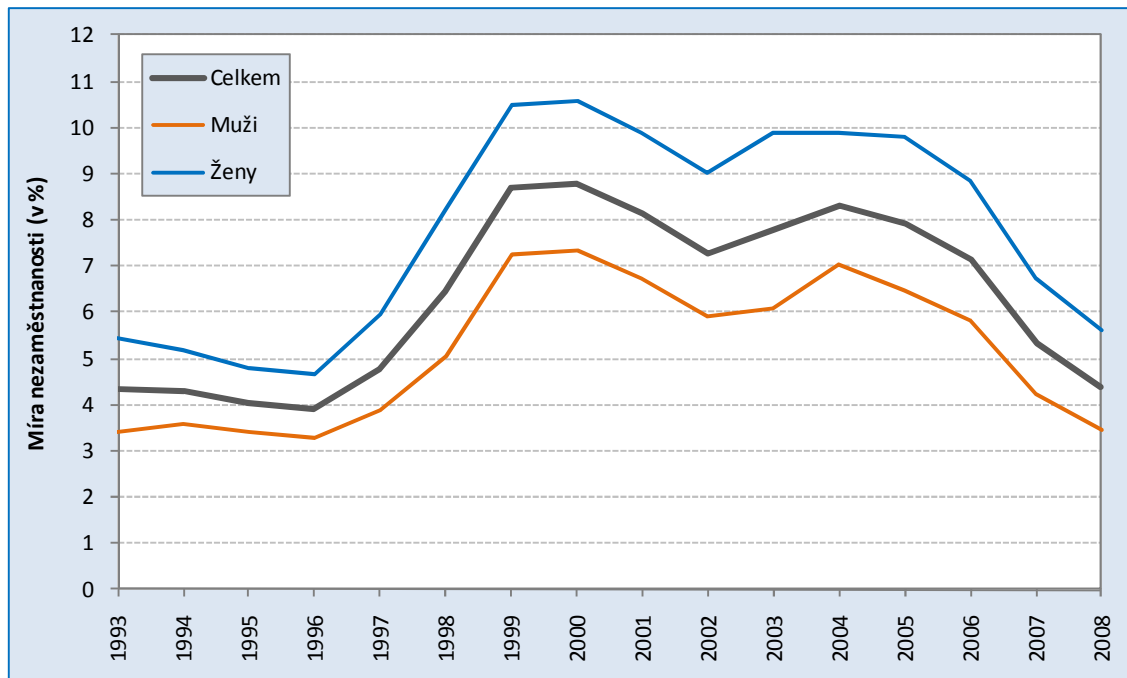
The article is focused on assessment and comparison of position of males and females on labour market in relation to their highest attained level of education. From several analyses it is obvious that the higher education level implies better position on labour market. The different position of males and females on the labour market is also clear. But, is the difference the same among all education levels? Is the difference constant at time? Are there any regional differences? The main topic of this article is to answer these questions. Position on the labour market will be assessed mainly by the level of wage and by the risk of unemployment for the workforce.

Keywords: unemployment, education, unemployment rate, gender differences

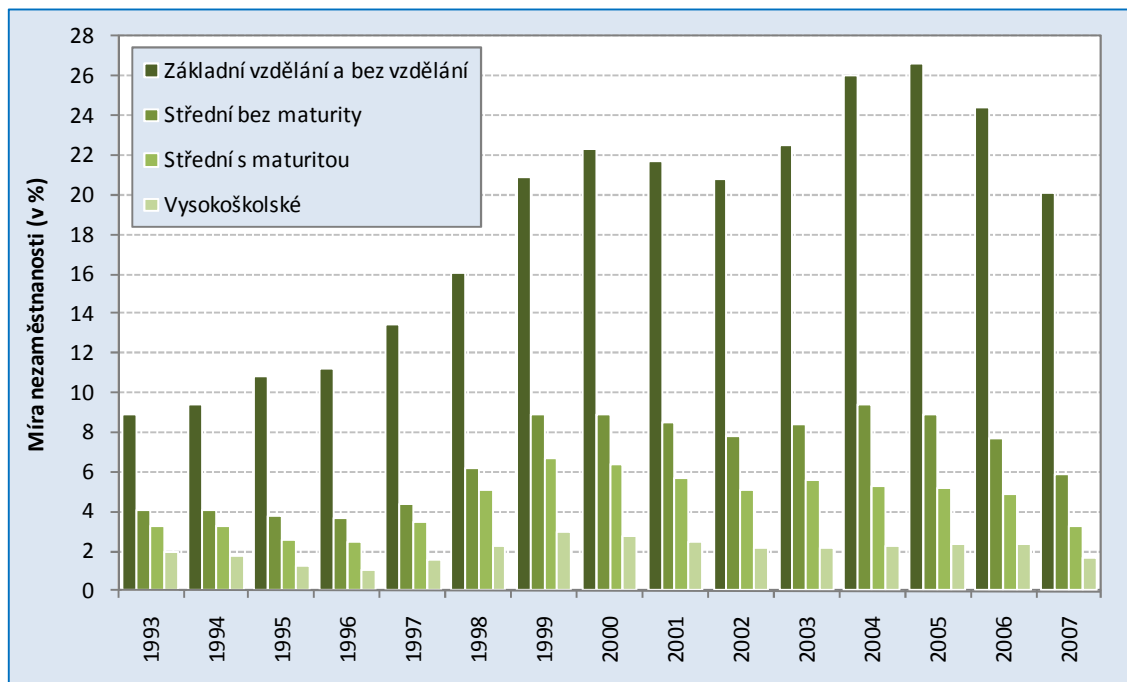
Existence rozdílů mezi postavením mužů a žen na trhu práce je známým faktem, který byl popsán již v mnoha publikacích. Také skutečnost, že existuje rozdíl mezi postavením osob s různou úrovní vzdělání, byla popsána v mnoha studiích. Liší se ale „výhodnost“ vzdělávání se mezi muži a ženami? Existuje rozdíl mezi růstem mzdy či poklesem nezaměstnanosti v případě růstu vzdělání mezi muži a ženami? Je pro některé pohlaví vzdělání „výnosnější“? Lze tvrdit, že vzdělání dokáže smazat genderové rozdíly?

Na tyto otázky se pokusíme nalézt odpověď v následujícím článku, který si klade za cíl propočítat a porovnat právě hodnoty růstu mzdy a nezaměstnanosti pro jednotlivé vzdělanostní skupiny a v nich pro každé pohlaví zvlášť na příkladu České republiky v uplynulých 15 letech.

Obr. 12.1 – Vývoj měr nezaměstnanosti v ČR v období 1993–2008 podle pohlaví

Obr. 12.2 – Vývoj měr nezaměstnanosti v ČR v období 1993–2008 podle nejvyššího dosaženého vzdělání

Z obrázku 12.1 je patrné, že bez ohledu na celkovou hodnotu nezaměstnanosti je míra nezaměstnanosti pro muže vždy nižší než pro ženy, a z obrázku 12.2 je zřejmé, že míra nezaměstnanosti klesá s rostoucí úrovní vzdělání. Otázkou zůstává, zda je pokles úrovně nezaměstnanosti pro obě pohlaví stejný či zda je z tohoto hlediska vzdělávání výhodnější pro muže nebo pro ženy. Druhým studovaným okruhem bylo, zda je zvyšování vzdělání výhodnější pro muže nebo pro ženy, i pokud jde o zvyšování jejich průměrné mzdy.

Data a metodika

Pro zhodnocení postavení na trhu práce byly zvoleny dva základní ukazatele: míra nezaměstnanosti a výše mzdy.

Mezi základní datové podklady pro analýzu nezaměstnanosti byly vybrány výsledky Výběrového šetření pracovních sil za období 1993–2008. Pro analýzu mezd byly použity výsledky Strukturálního šetření v roce 2008. Členění podle vzdělání bylo zvoleno podle klasifikace ISCED, která je používána i v rámci VŠPS. Základní skupiny byly zvoleny takto:

- Základní vzdělání a bez vzdělání,
- Střední vzdělání bez maturity,
- Střední vzdělání s maturitou,
- Vysokoškolské vzdělání.

Členění ČR na menší územní celky bylo zvoleno, vzhledem k možnostem třídění dat z VŠPS, na regiony (NUTS2).

Pro analýzu nezaměstnanosti byl jako ukazatel zvolen poměr mezi nezaměstnaností mužů a žen pro jednotlivé vzdělanostní skupiny.

$$\frac{u_{m,v,t}}{u_{z,v,t}}, \quad (1)$$

kde $u_{m,v,t}$ je míra nezaměstnanosti mužů vzdělanostní úrovně v v čase t a

$u_{z,v,t}$ je míra nezaměstnanosti žen vzdělanostní úrovně v v čase t .

Dále byl spočten poměr mezi měrami nezaměstnanosti po sobě jdoucích vzdělanostních kategorií

$$\frac{u_{p,v,+1,t}}{u_{p,v,t}}, \quad (2)$$

kde $u_{p,v,t}$ je míra nezaměstnanosti pro pohlaví p , vzdělanostní úrovně v v čase t a

$u_{p,v+1,t}$ je míra nezaměstnanosti pro pohlaví p , vzdělanostní úrovně $v+1$ v čase t .

Tento poměr odečtený od jedné (vyjádřeno v procentech) znamená, o kolik procent se snižuje riziko nezaměstnanosti při přechodu z nižší vzdělanostní skupiny do vyšší. Z poměrů lze také spočítat průměr a ten opět po odečtení od jedné, udává, o kolik se průměrně snižuje riziko nezaměstnanosti při zvýšení vzdělání o jeden stupeň.

Pro analýzu mezd byl zvolen opět model poměru mzdy mužů a žen v jednotlivých vzdělanostních kategoriích. Jako charakteristika mzdy byl pro danou skupinu zvolen vždy průměr a medián.

$$\frac{w_{m,v,t}}{w_{z,v,t}}, \quad (3)$$

kde $w_{m,v,t}$ je průměrná mzda (nebo medián) mužů vzdělanostní úrovně v v čase t a
 $w_{z,v,t}$ je průměrná mzda (nebo medián) žen vzdělanostní úrovně v v čase t .

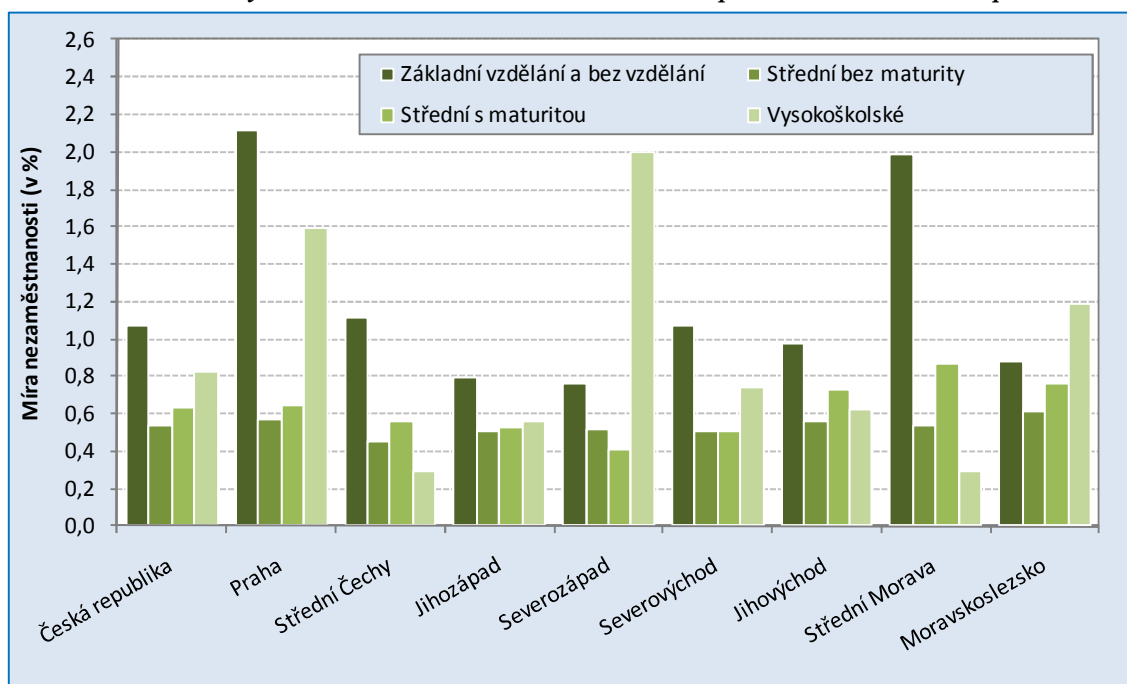
$$\frac{w_{p,v,+1t}}{w_{p,v,t}}, \quad (4)$$

kde $w_{p,v,t}$ je průměrná mzda (nebo medián) pro pohlaví p , vzdělanostní úrovně v v čase t a
 $w_{p,v+1,t}$ je průměrná mzda (nebo medián) pro pohlaví p , vzdělanostní úrovně $v+1$ v čase t .

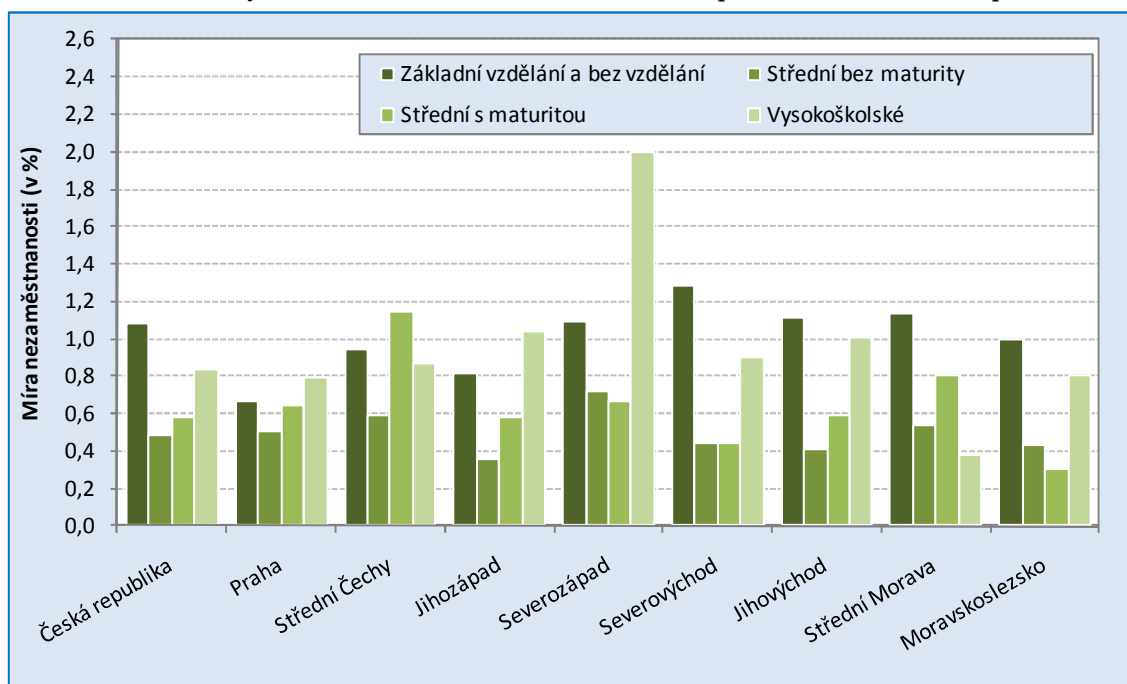
Výsledky

Při porovnávání míry nezaměstnanosti mezi muži a ženami v jednotlivých vzdělanostních skupinách v letech 1993 a 2008 v obrázcích 12.3 a 12.4 vidíme, že v roce 1993 byla většinou míra nezaměstnanosti mužů na úrovni poloviny míry nezaměstnanosti žen. Pouze míry nezaměstnanosti mužů se základním vzděláním byly v obou letech téměř ve všech krajích vyšší než žen. V roce 2008 lze pozorovat posun některých skupin směrem k hodnotě jedna, což odpovídá tomu, že během 15 let se rozdíly mezi muži a ženami mírně zmenšují, tedy lze říci, že s rostoucím vzděláním postupně tyto rozdíly mizí. Zejména u terciárního vzdělání je v roce 2008 poměr blízký jedné, což odpovídá tomu, že nezaměstnanost vysokoškolsky vzdělaných mužů a žen je přibližně stejná.

Obr. 12.3 – Poměr míry nezaměstnanosti mužů a žen v roce 1993 podle vzdělanostních skupin

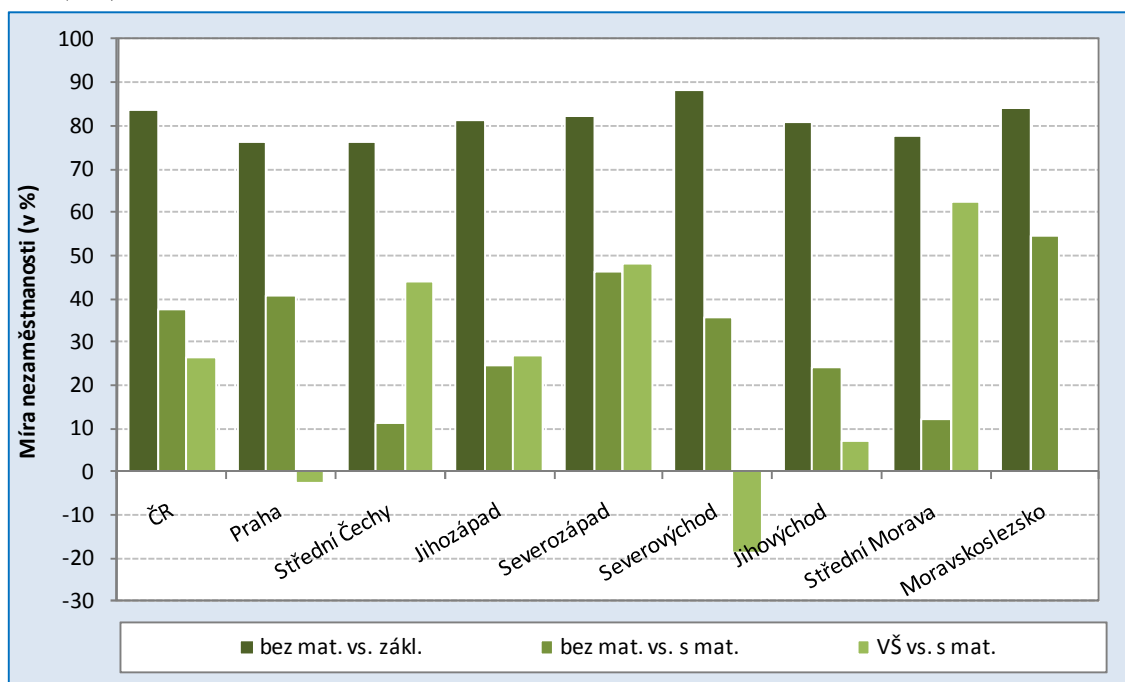

Obr. 12.4 – Poměr míry nezaměstnanosti mužů a žen v roce 2008 podle vzdělanostních skupin

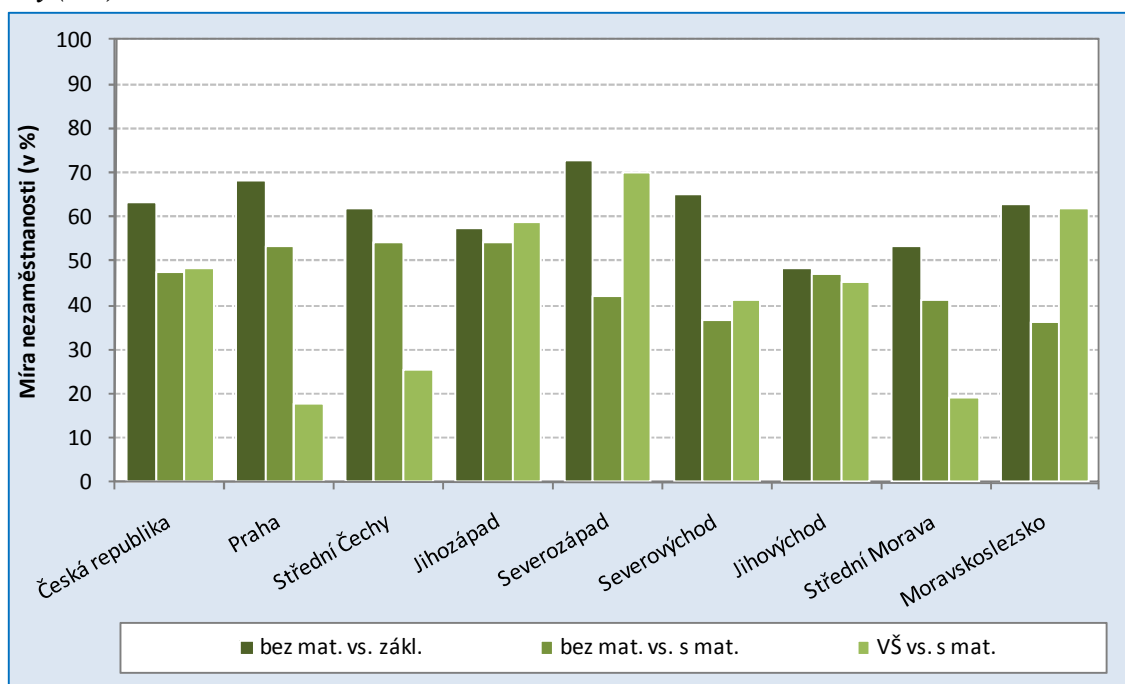

Obr. 12.5 a 12.6 znázorňují pokles míry nezaměstnanosti mezi jednotlivými stupni vzdělání pro každé pohlaví zvlášť v roce 2008. Můžeme zde pozorovat rozdílný průběh u mužů a u žen. Muži mají největší pokles mezi základním stupněm a středním stupněm bez maturity, což platí i u žen, ale další poklesy jsou u žen stále výraznější, což vede k závěru, že ženám se z tohoto hlediska vyplatí více se vzdělávat než mužům.

Obr. 12.5 – Pokles míry nezaměstnanosti mezi jednotlivými vzdělanostními kategoriemi v roce 2008 – muži (v %)

Obr. 12.6 – Pokles míry nezaměstnanosti mezi jednotlivými vzdělanostními kategoriemi v roce 2008 – ženy (v %)

Pokusíme-li se spočítat průměrnou hodnotu tohoto poklesu pro všechny stupně vzdělání, pak zjistíme, že v roce 1993 měly ženy tuto průměrnou hodnotu (s výjimkou Moravskoslezského kraje) nižší v celé ČR, v roce 2008 již jen v některých a výrazně se tak přiblížili hodnotám pro muže.

Tab. 12.1 – Průměrný pokles míry nezaměstnanosti mezi jednotlivými vzdělanostními kategoriemi v roce 1993 a 2008 v regionech ČR, muži, ženy

Regiony	1993		2008	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Česká republika	42 %	36 %	58 %	54 %
Praha	40 %	34 %	48 %	51 %
Střední Čechy	54 %	29 %	51 %	49 %
Jihozápad	40 %	33 %	53 %	57 %
Severozápad	56 %	52 %	63 %	64 %
Severovýchod	42 %	34 %	55 %	49 %
Jihovýchod	39 %	29 %	49 %	47 %
Střední Morava	59 %	21 %	58 %	39 %
Moravskoslezsko	28 %	35 %	58 %	55 %

Poznámka: Zvýrazněné hodnoty značí vždy nižší hodnotu pro daný region a rok.

Pro hodnocení postavení mužů a žen na trhu práce lze použít také ukazatel mzdy, jestliže srovnáme hodnoty mzdy v jednotlivých vzdělanostních skupinách pro muže a pro ženy (budeme srovnávat průměr mzdy a medián mzdy). Mediánovou i průměrnou mzdu mají muži vyšší pro všechny vzdělanostní skupiny. Nejvyšší rozdíl v průměrné mzdě můžeme nalézt v nejvyšší vzdělanostní skupině. Zde je patrné, že průměr mužů zvyšují odlehlá pozorování (extrémně vysoké mzdy), protože porovnáním mediánů nedosáhneme takového rozdílu. Přesto i ten je nutné považovat za vysoký. Můžeme tedy konstatovat, že muži jsou lépe placeni a s růstem vzdělání se tento poměr výrazně nemění.

Tab. 12.2 – Poměr průměru a mediánu mezd mužů a žen podle vzdělání v roce 2008

Vzdělání	Průměr	Medián
Celkem	1,35	1,26
Základní a nedokončené	1,30	1,31
Střední bez maturity	1,40	1,43
Střední s maturitou	1,31	1,25
Vysokoškolské	1,50	1,39

Při propočtu nárůstů mzdy (průměru i mediánu) zjistíme, že nejvíce se ženám vyplatí zvýšit si kvalifikaci ze středoškolského vzdělání bez maturity na středoškolské s maturitou. Muži mají nejvyšší nárůst po dostudování vysoké školy.

Tab. 12.3 – Procentuální nárůst mzdy mezi jednotlivými stupni vzdělání pro muže a ženy v roce 2008

Vzdělání	Průměr		Medián	
	Muži	Ženy	Muži	ženy
Základní a nedokončené
Střední bez maturity	16 %	7 %	18 %	8 %
Střední s maturitou	35 %	44 %	24 %	42 %
Vysokoškolské	65 %	43 %	42 %	28 %

Závěr

V České republice postavení žen a mužů na trhu práce není stejné. Ženy mají vyšší riziko nezaměstnanosti a ještě pobírají nižší mzdu. S růstem vzdělání si obě pohlaví své postavení na trhu práce zlepšují, v případě žen dokonce z hlediska rizika nižší nezaměstnanosti více než muži. Z hlediska mzdy to tak patrně není. Závěrem lze tedy říci, že vzdělání zčásti pomáhá smazat genderové rozdíly na trhu práce, ale rozhodně ne úplně. Do rozdílného postavení na trhu práce jistě vstupují i jiné faktory než pouze vzdělání a právě ty zřejmě zapříčiňují prezentované rozdíly.

Literatura

- FISCHER, J., MAZOUCH, P. 2007. Level of Education and Gross Value Added: Analysis from the Regional Point of View. Poprad 29. 08. 2007–01. 09. 2007. In *AMSE* [CD-ROM]. Banská Bystrica: Občianske združenie Financ, 2007, s. 42–46. ISBN 978-80-969535-7-8.
- FISCHER, J., MAZOUCH, P., FINARDI, S. 2008. Investment in education: how to evaluate the yields? Yokohama 05. 12. 2008 – 08. 12. 2008. In: *IASC 2008*. Tokyo: Japanese Society of Computational Statistics, 2008, s. 441–446. ISBN 978-4-9904445-0-1.
- MAZOUCH, P., FISCHER, J. 2009. Prognóza ekonomického vývoje v krajích České republiky ve vztahu k prognóze vzdělanosti. *Demografie* [CD-ROM], 2009, 51 (1), s. 65–71. ISSN 0011-8265.

Použitá data

Výběrové šetření pracovních sil 1993–2008 (ČSÚ).

Informační systém o průměrném výděлку 2008 (MPSV, Trexima).

Autoři

Ing. Petr Mazouch

Katedra demografie FIS
Vysoká škola ekonomická v Praze
nám. W. Churchilla 4
130 67 Praha 3
e-mail: mazouchp@vse.cz

doc. Ing. Jakub Fischer, Ph.D.

Katedra ekonomické statistiky FIS
Vysoká škola ekonomická v Praze
nám. W. Churchilla 4
130 67 Praha 3
e-mail: fischerj@vse.cz

13

Babyboom a jeho dopad na genderovou praxi firem

Nina Bosničová

Babyboom and its Impact on Companies' Gender-Related Practice

This short paper springs from a long-term cooperation of the Czech non-profit organization Gender Studies, o.p.s. and the Czech commercial sector in the area of gender equality (on the labor market and at the workplace). This cooperation has a form of consultations and trainings provided by Gender Studies, o.p.s. to company representatives. The paper tries to show if and how the recently increased number of newly born children in the Czech Republic has affected the gender-related practice of Czech companies. Focus will be put, above all, on companies' effort to improve communication with mothers of small children while they are on maternal/parental leave and to motivate them to return to work before the child is 3–4 years old. Some space will also be given to various HR programs of work/life balance, including the establishment of company crèches and kindergartens.

Keywords: human resource management, maternal/parental leave, flexibility, work/life balance, gender equality, active fatherhood

Tento příspěvek se bude věnovat dopadu, který na genderovou praxi firem v České republice měl v posledních letech zvyšující se počet narozených dětí a s ním související rostoucí množství žen zaměstnankyň na mateřské a rodičovské dovolené. Slovo „babyboom“ z názvu neodpovídá demografické definici tohoto pojmu, spíše naznačuje, že většina firem právě probíhající situaci jako babyboom vnímá. Mnohé se s relativně vysokým počtem svých zaměstnankyň na (v České republice relativně dlouhé) mateřské a rodičovské setkávají poprvé a mají značný problém

s efektivním managementem tohoto stavu. Závěry tohoto příspěvku vycházejí z praktické zkušenosti nevládní neziskové organizace Gender Studies, o.p.s., která zaměstnavatelům již několik let poskytuje konzultace v oblasti genderové rovnosti a sladování osobního/rodinného a pracovního života. Dále Gender Studies, o.p.s. pro cílovou skupinu zaměstnavatelů realizuje firemní genderové tréninky „šité na míru“, uděluje ocenění „Firma roku: Rovné příležitosti“ a vykonává genderové audity firemních politik a praxí.

V rámci této naší činnosti vnímáme, že přibližně od roku 2006 se firmy ve zvýšené míře zajímají o možnost podpory (především) matek malých dětí mezi svými zaměstnankyněmi a zavádějí v této oblasti specifické programy. Hlavním důvodem je, jak již bylo zmíněno výše, monitoring odchodu velkého počtu zaměstnankyň na MD/RD. Hlavní motivací (minimálně před začátkem finanční krize) je boj o talent na trhu práce a s ním spjatá snaha motivovat zaměstnankyně, aby se do práce vrátily dříve než za 3–4 roky po narození dítěte, případně aby ve firmě vůbec setrvaly.

Pokud jde o podporu segmentu rodičů malých dětí v rámci zaměstnanecké populace podniku, je možné, z praktického hlediska, hovořit o několika fázích. První představuje období před nástupem do zaměstnání, druhé období zaměstnání a třetí specifické období „pobytu“ na mateřské a rodičovské dovolené (včetně odchodu na ni a návratu z ní). Co specificky zacíleného na rodiče může firma dělat v době před nástupem ve fázi výběru a náborem? Proaktivně a nad rámec zákona může například zaměstnavatel vytvořit náborovou kampaň speciálně orientovanou na rodiče malých dětí, která explicitně tuto skupinu osloví s informací, že firma ve svých řadách rodiče vítá a umožní jim potřebnou pracovní flexibilitu. Dále má firma zákonnou povinnost pracovní pozici inzerovat v genderově korektním jazyku (s použitím obou gramatických rodů) a přijímací pohovor řídit genderově senzitivním způsobem (bez pokládání osobních otázek týkajících se na uchazečův/ky rodinný stav, počet dětí, atd.).

Po dobu zaměstnání rodičů malých dětí ve firmě mají zaměstnavatelé v současné době k dispozici několik způsobů, jak tuto skupinu podpořit. Asi nejdražším a nejkomplikovanějším benefitem, který se v této sféře nabízí, je zřízení firemního zařízení péče o děti, tedy firemního dětského koutku, jeslí, školky. Zatím je takových zařízení v České republice poskrovnu; firmy argumentují hlavně nepřejností zákonů, ale i pocitem, že péče o děti je doménou státu, ne podniků. Spíš než vznik skutečných podnikových školek vidíme v České republice firemní podporu soukromých školek v okolí. Ty pak firmě na oplátku blokují místa speciálně pro děti jejich zaměstnanců. Benefit ad hoc babysittingu či pravidelného příspěvku na hlídání se objevuje také, ale bývá často dostupný jen těm nejvýše postaveným v rámci firemní hierarchie, kteří jsou pro firmu nejobtížněji nahraditelní. Mnohé podniky pořádají tzv. rodinné dny (Family Days), kdy se rodiny zaměstnanců/kyň mají možnost v rámci nějaké společenské akce poznat blíže. Některé podniky poskytují možnost seznámení dětí s pracovištěm a prací rodičů či organizují a spolufinancují dětské tábory a cvičení pro těhotné a děti. Nutno zmínit i velkou snahu ze strany mnohých firem (hlavně velkých a nadnárodních) o maximální flexibilizaci pracovního místa a pracovní doby. V tomto směru jde o poskytnutí možnosti práce z domova, flexibilní pracovní doby, stlačeného pracovního týdne a sporadicky i sdílené pracovní pozice.

Co se týká managementu rodičů (v české společnosti stále především matek) odcházejících na mateřskou a rodičovskou dovolenou, jako dobrá firemní praxe se ukazuje výstupní rozhovor o představách a plánech dané zaměstnankyně, symbolický dárek pro ni a dítě, případně poskytnutí praktických informací o právech a povinnostech rodiče na MD/RD. Těsně před návratem zpět do práce se doporučuje udělat vstupní rozhovor s vracející se osobou, některé firmy mají například praxi tzv. „pomalého rozjezdu“ a jiné zas poskytují finanční bonus pro rychlejší návrat. Velmi důležitá je samozřejmě i doba, po kterou je rodič na mateřské a rodičovské dovolené a zajištění, aby nedošlo k její/jeho úplné ztrátě kontaktu se zaměstnavatelem. Toto se dá do určité míry zajistit zasíláním pozvánek na firemní akce, doručováním firemního newsletteru (někdy jsou tyto publikace zacílené přímo na rodiče) či možností, kdykoli firmu v průběhu MD/RD navštívit. Některé firmy, hlavně lidem na manažerských pozicích, ponechávají po celou nebo část MD/RD materiální benefity, jako firemní auto, mobil či notebook. Efektivní bývá také přednostní nabízení krátkodobých, příležitostních prací, možnost práce na částečný úvazek nebo dostupnost firemních školení na udržení kvalifikace.

Současný trend v českých firmách popsany výše, kdy firmy zavádějí speciální programy na podporu rodičů malých dětí, má svoje klady i zápory. K hlavním kladům patří, že se přes vytváření a implementaci uvedených programů firmy posouvají směrem k větší kreativě v oblasti celkového HR managementu. A také k větší genderové korektnosti, která by měla napomoci k tomu, že matky po MD/RD postupně přestanou být jednou z nejohroženějších skupin na trhu práce vůbec. V rámci tohoto trendu dochází také k mírnému oslabování genderového stereotypu, přes jehož prisma jsou matky malých dětí vnímány jako nespolehlivé v práci. Na druhé straně, jedním z hlavních negativ je, že firmy diskursem (i praxí) o podpoře matek malých dětí posilují stereotyp, který ženu vidí jako rozenou pečovatelku a opomíjí, že dítě má obvykle rodiče dva. Málokteré totiž aktivně propagují mezi svými zaměstnanci politiku aktivního otcovství. Jako jisté negativum je možné také uvést fakt, že výše popsany trend podpory rodičů nevychází u firem až tak z etických důvodů a filozofie společenské odpovědnosti, jako z čistě pragmatické snahy snížit náklady a navýšit zisky.

Autor

Nina Bosničová

Gender Studies, o.p.s.

Gorazdova 20

120 00 Praha 2

e-mail: nina.bosnicova@genderstudies.cz

14

Strategie a praktiky sladování rodinných a pracovních rolí

Kamila Svobodová

Strategies and Practices of Work-life Balance

Questions of work-life balance and the division of gender roles are currently very topical in the context of high female employment, especially in families where it is necessary to secure the care of children. This paper focuses on the traditional model of the division of labour in the family in the Czech Republic, where women are mainly responsible for caring for the family and looking after the household and men primarily work to earn money and where, at the same time, the two-income family model is preferred. Attention will be devoted to preferred strategies regarding the reconciliation of work and family and preferred models of female participation in the labour market during different stages of their life course. Real practices of parents will be studied in connection with expectations and strategies, especially the method of providing care for children and flexible forms of employment. The data analysed is taken from relevant quantitative surveys conducted during the last few years.

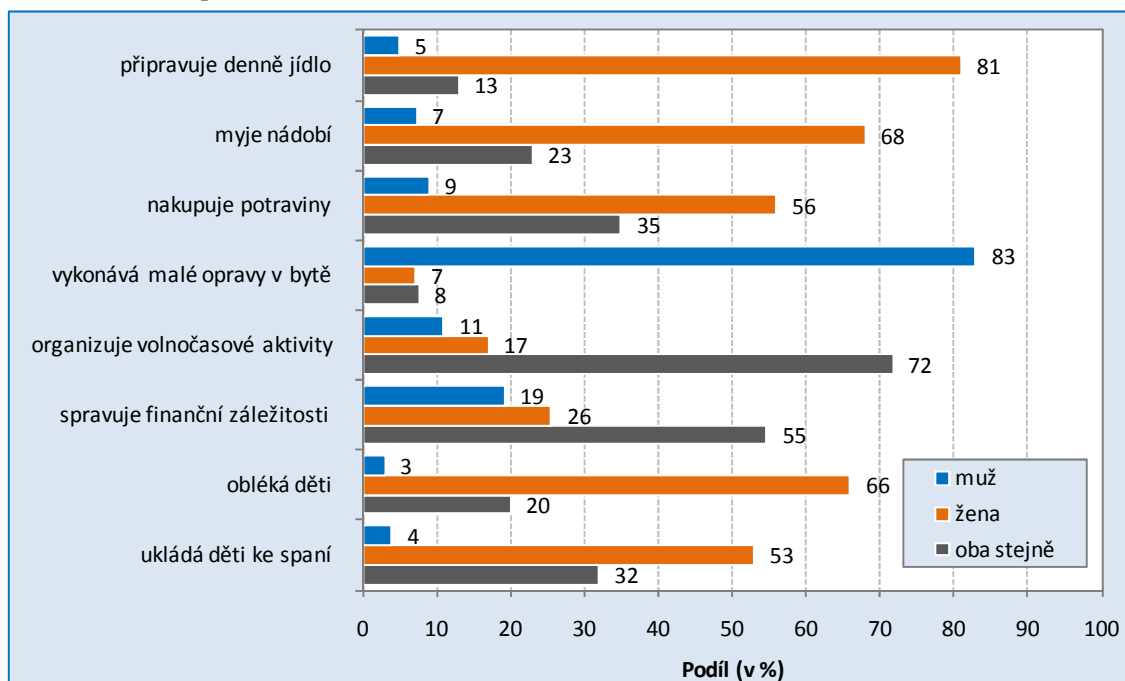
Keywords: family, work-life balance, division of gender roles, flexible forms of employment

Problematika harmonizace rodinných a pracovních povinností a dělby rolí mezi partnery je v současné době, v kontextu vysoké míry participace žen na pracovním trhu, velmi aktuální, a to především v rodinách, kde je nutné optimálně zajistit péči o malé děti. Následující text se proto bude zaměřovat na otázky rozdělení genderových rolí v České republice, na preferované

strategie při sladování rodinných a pracovních zájmů a preferované modely zapojení žen na trhu práce v různých obdobích jejich života. V návaznosti na představy a strategie budou studovány reálné praktiky, které rodiče různých starých dětí v této oblasti uplatňují, zejména co se týče způsobů zajištění péče o malé děti a využívání flexibilních forem pracovních režimů.

V české společnosti po celé 20. století až do současnosti přetrvává tradiční dělba rolí v rodině, podle které je muž považován za hlavního živitele rodiny a žena nese hlavní zodpovědnost za péči o rodinu a domácnost (Kuchařová a kol., 2006b). Potvrzují to i výsledky empirického výzkumu Muži a ženy v ČR: životní dráhy a mezigenerační vztahy (GGS: Generations and Gender Survey). Podle výpovědí dotazovaných vykonává žena ve většině domácností klasické domácí práce, jako je každodenní příprava jídla, mytí nádobí či nákup potravin a zároveň na ní častěji spočívají činnosti spojené s péčí o děti (oblékání, ukládání ke spaní, péče v nemoci apod.). Oproti tomu jedinou doménou, která v drtivé většině případů náleží pouze mužům, je vykonávání drobných oprav v bytě. Mezi činnostmi, na kterých se podílejí povětšinou oba partneři společně, patří například organizování volnočasových aktivit [včetně herních a volnočasových aktivit dětí (Šťastná, 2008)] či správa finančních záležitostí domácnosti (obr. 14.1).

Obr. 14.1 – Dělbba práce v domácnosti (v %)

Poznámka: Zahrnuje pouze respondenty, kteří žijí se svým partnerem ve společné domácnosti, resp. respondenty, s nimiž žijí ve společné domácnosti nějaké děti ve věku 14 let a mladší. Výběrový soubor vážený na populaci.

Pramen: GGS 2005.

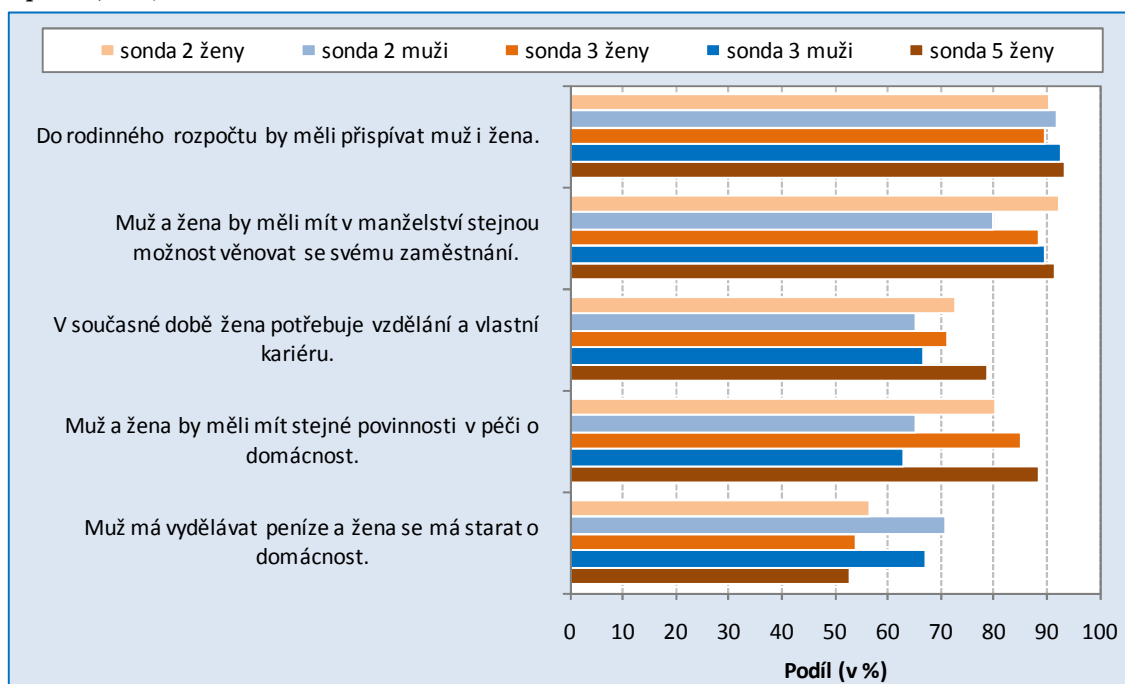
Z hlediska nejvyššího dokončeného vzdělání je možné říci, že vyučené ženy častěji než ženy s vyšším vzděláním vykonávají domácí práce vždy nebo obvykle samy, ženy vysokoškolačky se častěji dělí o tyto činnosti s partnerem. Na zmiňovaných pracích, které bývají obvykle považovány za ženskou doménu (tj. již jmenovaná příprava jídla, mytí nádobí, nákup potravin

apod.) se ve vyšší míře podílejí oba partneři též v domácnostech nejmladších respondentů (tj. ve věku 18–29 let), což je dokladem toho, že v partnerských vztazích dochází k určitému pozvolnému posunu směrem k větší genderové rovnosti. Nicméně i přes tuto pozitivní tendenci směrem k vyšší participaci mužů i v těchto mladých partnerstvích zmíněné činnosti stále vykonává většinou žena (Svobodová, 2008).

Vedle tradičního rozdělení genderových rolí zároveň souhlasí naprostá většina osob dotazovaných ve výzkumu Rodina, zaměstnání, vzdělání s modelem dvoupříjmové a dvoukariérní rodiny, kdy oba partneři přispívají do rodinného rozpočtu a mají stejnou možnost věnovat se svému zaměstnání, přičemž s častějším rozhodným souhlasem se setkáme u žen. Většina lidí se též domnívá, že žena potřebuje v současné době vzdělání a vlastní kariéru. V těchto názorech se projevují odlišné hodnotové orientace vysokoškoláků, kteří vnímají potřebu vzdělávání a seberealizace o něco intenzivněji než osoby se vzděláním nižším. Zároveň je zde patrný nejčastější souhlas matek žijících bez partnera, pro které vzhledem k jejich životní situaci samoživitelek a závislosti (zcela nebo z většiny) na příjmu ze své výdělečné činnosti je zaměstnání velice důležité.

Velká část zástupců dotazovaných rodin s dětmi je tedy zastáncem egalitárního modelu, v němž oba partneři vykonávají placené zaměstnání a zároveň mají stejné povinnosti v péči o domácnost, nicméně propagátory tohoto modelu jsou výrazně častěji ženy než muži (viz obr. 14.2). Přes tyto rovnostářské postoje ovšem nemalá část respondentů současně souhlasí se stereotypním výrokiem, že muž má vydělávat peníze a žena se má starat o domácnost. Zde se se souhlasem setkáme především u mužů, v případě žen se jedná o ty s nejnižším vzděláním.

Obr. 14.2 – Souhlas s výroky týkajícími se rodiny a zaměstnání, podle pohlaví a typu rodiny (kladné odpovědi, v %)

Pramen: RZV – sonda 2 – mladé rodiny; sonda 3 – rodiny se školními dětmi; sonda 5 – neúplné rodiny.

Z uvedeného je patrné, že ženy, jimž je přisuzována jak role hospodyně a pečovatelky o rodinu, tak role výdělečně činné matky, jsou mnohdy vystavovány tzv. „dvojitou zátěží“ (Chaloupková, Šalamounová, 2004) a zejména v době, kdy jsou děti malé, nutností harmonizovat rodinné a pracovní povinnosti.

Vysoká míra účasti žen na trhu práce, ekonomický tlak vyžadující výdělečnou činnost obou partnerů z důvodu zajištění přijatelné životní úrovně rodiny a zároveň zmíněná potřeba žen uplatnit se jak ve sféře rodinné, tak i pracovní se projevuje mimo jiné v preferovaných modelech zapojení žen na trhu práce v různých obdobích jejich života.

Plný úvazek žen je zcela jednoznačně preferován v počáteční fázi rodinného cyklu, tj. než se narodí děti, a dále pak po odchodu dospělých dětí z domova (tab. 14.1). Po narození dítěte, zhruba do tří let jeho věku, se většina dotazovaných mužů i žen přiklání k osobní celodenní péči matek o dítě a tudíž k přerušení jejich výdělečné činnosti a setrvání v domácnosti. V době, kdy dítě dosáhne předškolního věku, se více jak polovina respondentů z dotazovaných rodin přiklání k návratu žen na trh práce na částečný úvazek, setrvání v domácnosti preferuje zhruba čtvrtina a nejmenší podíl by byl pro zaměstnání na plný úvazek. Spolu s nástupem dítěte do základní školy a jeho rostoucím věkem by se pak ženy měly ve vyšší míře navracet na plný úvazek, nicméně i částečný úvazek se nemalému podílu dotazovaných rodičů stále jeví jako optimální řešení harmonizace práce a rodiny v této životní fázi.

Tab. 14.1 – Typy ideálních pracovních úvazků ženy podle věku dítěte, podle typu rodiny (v %)

Období podle stáří dítěte/dětí	Práce ženy podle typu úvazku a typu sondy								
	na celý úvazek			na částečný úvazek			zůstat doma		
	2	3	5	2	3	5	2	3	5
po uzavření sňatku, než se narodí děti	91,4	94,2	88,2	4,6	3,6	5,8	4,0	2,2	6,0
některé z dětí ve věku 1–2 roky	1,4	1,2	1,0	4,8	4,6	2,8	93,8	94,2	96,2
některé z dětí ve věku 2–3 roky	1,6	1,8	1,6	16,6	12,2	14,2	81,8	86,0	84,2
některé z dětí ve věku 3–6 let	17,0	11,8	15,0	58,8	57,6	59,6	24,2	30,6	25,4
nejmladší dítě začne chodit do školy	42,4	37,8	39,4	50,6	51,0	51,4	7,0	11,2	9,2
nejmladší dítě chodí do ZŠ	x	63,8	67,2	x	31,8	29,4	x	4,4	3,4
po odchodu dětí z domova	94,0	94,8	94,8	3,4	3,8	3,8	2,6	1,4	1,4

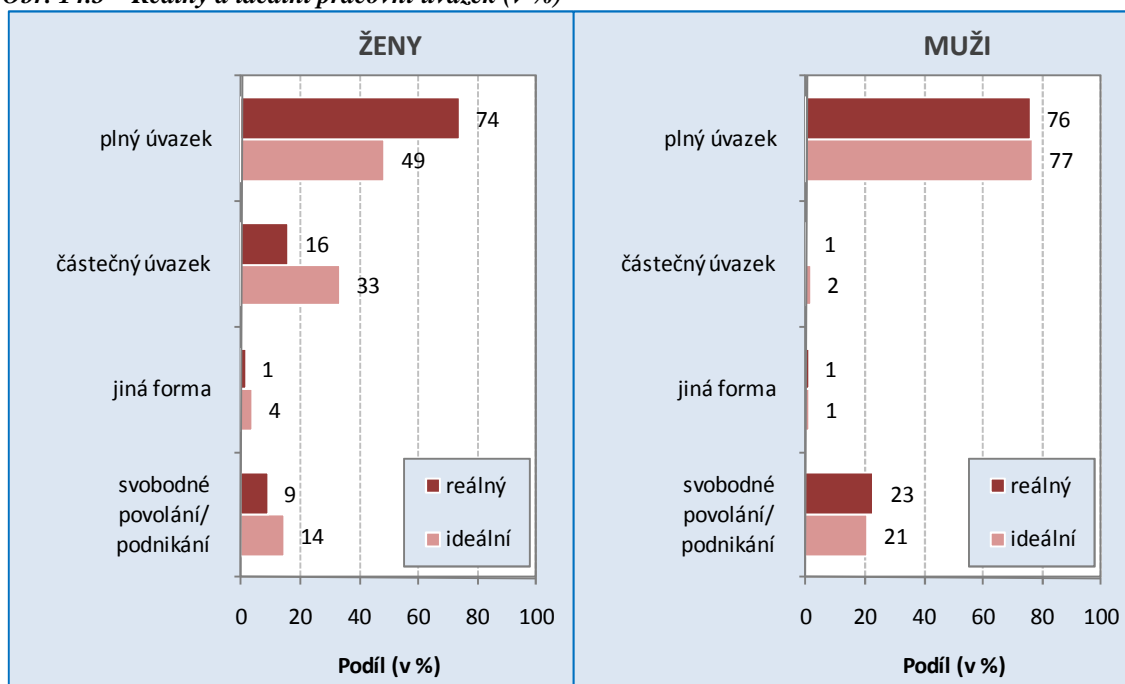
Poznámka: Čísla ve 3. řádce označují typ sondy.

Pramen: RZV – sonda 2 – mladé rodiny; sonda 3 – rodiny se školními dětmi; sonda 5 – neúplné rodiny.

Z uvedeného je zřejmé, že práce na zkrácený úvazek je v určitých životních obdobích pro ženy vítána, ovšem mezi představami a realitou existuje značný nesoulad. Jak je patrné z následujícího obrázku porovnávajícího podíly rodičů dětí do 6ti let podle jejich reálného a ideálního pracovního úvazku, tříčtvrtinová většina mužů i žen pracuje na plný úvazek, mužům však na rozdíl od žen tato forma častěji vyhovuje, tzn. téměř shodný podíl mužů ji zároveň považuje za nejlepší. Ženy oproti tomu preferují plný úvazek jen v polovině případů, neboť třetina všech dotazovaných matek by uvítala práci na úvazek částečný, což je dvojnásobek

oproti reálnému podílu takto zaměstnaných žen. Zde je nutné zdůraznit, že práce na částečný úvazek je ve stávajících podmínkách obtížně dostupná (Kuchařová a kol, 2006a), neboť zaměstnavatelé ji svým zaměstnancům nenabízejí příliš často [podle studie Haberlové a Kyzlinkové (2007) nabízí práci na zkrácený úvazek svým zaměstnancům necelé dvě třetiny organizací působících v ČR, ovšem všem zaměstnancům je to umožněno pouze v každém desátém podniku]. Zároveň s sebou nese určitá rizika a v porovnání s plnými úvazky je ekonomicky nevýhodná, což je jedním z nejčastěji uváděných důvodů, proč o tuto formu nebývá zájem ze strany mužů, považovaných za živitele rodiny. Pokud tedy někdo na zkrácený úvazek pracuje, jsou to podstatně častěji ženy nežli muži.

Obr. 14.3 – Reálný a ideální pracovní úvazek (v %)

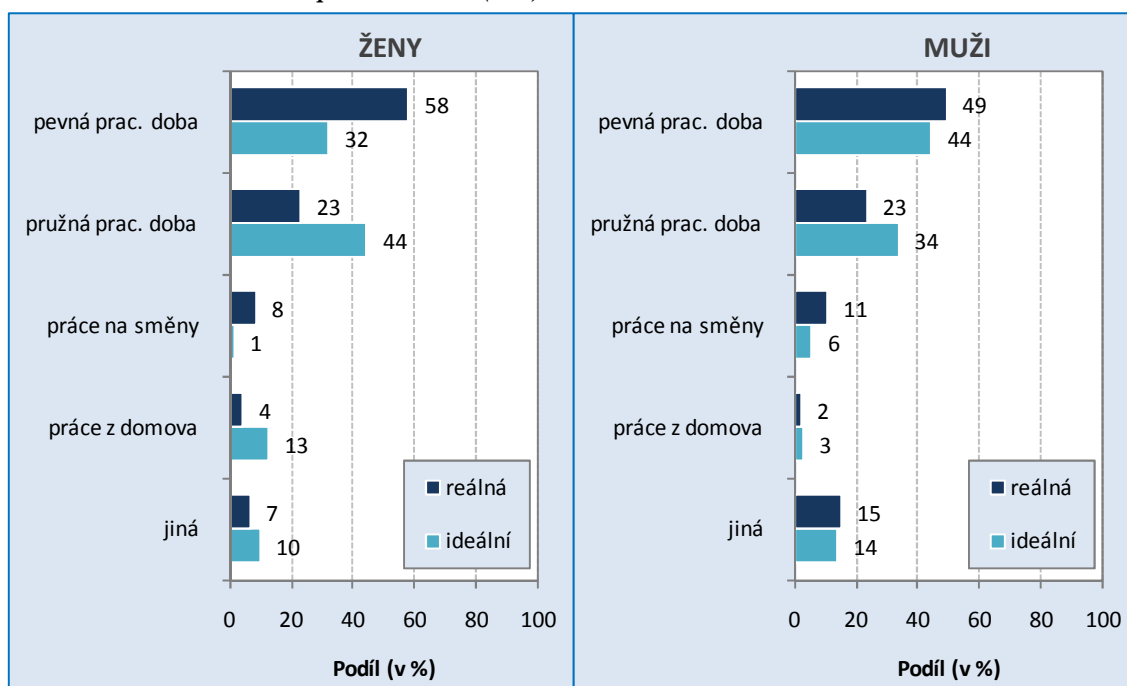
Pramen: RZV – sonda 6 – rodiče dětí ve věku do 6 let.

Mezi další způsoby výkonu zaměstnání usnadňující rodičům (především matkám) sladování práce a rodiny bývají vedle výše uvedených zkrácených úvazků řazeny též flexibilní formy pracovní doby, zejména pružná pracovní doba a práce vykonávaná z domova. Z odpovědí dotazovaných rodičů je zjevné, že pružná pracovní doba je matkami malých dětí jednoznačně nejpreferovanější formou pracovní doby. Za nejlepší pracovní dobu ji považuje téměř polovina matek, ačkoliv v současnosti takto pracuje pouze zhruba čtvrtina (podobně u otců malých dětí je podíl těch, kteří preferují pružnou pracovní dobu, vyšší než těch, kteří takto pracují, u mužů ovšem jak v realitě, tak v preferencích převažuje pevná pracovní doba – obr. 14.4). Práce z domova se v preferencích žen umístila na třetím místě (po pevné pracovní době).

To, že práce z domova i pružná pracovní doba patří k zatím ne příliš rozšířeným způsobům výkonu zaměstnání, ačkoliv by o ně byl zájem, je zapříčiněno nedostatečnou nabídkou ze strany zaměstnavatelů [podle Haberlové a Kyzlinkové (2007) pružnou pracovní dobu nabízí alespoň

některým skupinám zaměstnanců 43 % a všem zaměstnancům pouze 9 % zkoumaných podniků, v případě práce z domova jsou tyto podíly 14 %, resp. 1 % podniků].

Obr. 14.4 – Reálná a ideální pracovní doba (v %)

Pramen: RZV – sonda 6 – rodiče dětí ve věku do 6 let.

K dalším důležitým nástrojům usnadňujícím zaměstnaným rodičům malých dětí sladit péči o děti a domácnost s pracovními závazky patří kromě právě zmíněných flexibilních forem pracovních režimů též adekvátní zabezpečení péče o děti. Jak se ukázalo z tabulky 14.1, v českém prostředí je preferována osobní celodenní péče matky o dítě do zhruba tří let jeho věku, poté se značný podíl matek chce navrátit na pracovní trh a klíčovým se tak stává zabezpečení péče o děti pomocí institucionálních zařízení či pomocí jiné osoby. V poslední části tohoto příspěvku se proto zaměříme na srovnání preferovaných a reálných modelů zajištění péče o děti v závislosti na jejich věku podle výpovědí matek¹ dětí školního věku a matek samoživitelek.

Tabulky 14.2 a 14.3 ukazují, že jak v představách, tak v reálném chování dominuje ve způsobech zajištění péče o děti do 2 let téměř výhradně celodenní péče matek na rodičovské dovolené (podíl žen uvádějících, že o dítě pečovaly osobně, je nicméně ve všech případech o něco vyšší než podíl žen, které tuto péči preferují, což je zapříčiněno především preferencí zapojení otců do péče). V období od 2 do 3 let rovněž převažuje péče matky, ale jak ženy z úplných, tak i neúplných rodin by uvítaly vyšší zapojení otce dítěte (zejména formou střídavé péče), v realitě k němu však dochází jen velmi zřídka. Ostatní formy zajištění péče o takto staré

¹ Odpovědi otců zde neuvádíme, neboť jejich preference ani výpovědi o reálném zajištění péče o dítě se od výpovědí žen prakticky neliší, což se potvrdilo i při porovnání výpovědí partnerských dvojic, podle nichž v naprosté většině případů sdílí partneři v otázce preferovaných forem péče o dítě stejný názor (podrobněji viz Kuchařová et al., 2009).

děti, tzn. vzájemné hlídání s jinými rodiči/přáteli, hlídání najatou osobou či placené hlídání doma, jesle, resp. mateřská školka (alespoň na část dne) a pomoc ze strany prarodičů či jiných příbuzných, jsou uváděny minimálně (kromě období 2–3 let věku dítěte, kdy se v realitě do péče začínají pozvolna zapojovat prarodiče).

Tab. 14.2 – Způsoby zajištění péče o děti v závislosti na jejich věku – představy vs. realita, matky dětí školního věku (v %)

	6–11 měsíců		1–2 roky		2–3 roky		3–4 roky		více než 4 roky	
	představy	realita	představy	realita	představy	realita	představy	realita	představy	realita
Já sama na RD/ v domácnosti	93,1	94,0	87,6	90,7	71,2	79,4	36,2	40,7	17,1	15,3
Partner na RD/ v domácnosti	3,9	2,4	3,9	3,2	5,8	3,6	3,5	1,2	0,8	-
Oba rodiče střídavě	1,5	0,8	6,2	2,0	9,3	2,8	5,8	2,0	3,5	2,4
Prarodiče/jiní příbuzní	-	1,2	1,2	2,8	5,4	6,0	10,1	8,3	6,6	8,8
Vzáj. hlídání s jinými rodiči	1,2	0,4	-	-	1,2	0,8	3,5	1,6	2,7	0,8
Najatá osoba/ placené hlídání	-	-	0,8	0,4	1,9	1,2	4,3	1,6	3,1	2,4
Jesle/mateřská škola	0,4	1,2	0,4	0,8	5,1	6,0	36,6	44,7	66,3	70,3

Pramen: RZV – sonda 3- rodiny se školními dětmi.

Tab. 14.3 – Způsoby zajištění péče o děti v závislosti na jejich věku – představy vs. realita, matky samoživitelky (v %)

	6–11 měsíců		1–2 roky		2–3 roky		3–4 roky		více než 4 roky	
	představy	realita	představy	realita	představy	realita	představy	realita	představy	realita
já sama na RD/ v domácnosti	94,4	97,5	90,8	93,9	73,3	79,9	38,0	38,3	12,7	15,9
partner na RD/ v domácnosti	0,2	0,4	1,0	0,2	2,2	1,2	2,6	0,6	1,4	-
oba rodiče střídavě	2,4	0,2	4,8	1,2	11,2	1,7	9,3	2,5	3,6	1,1
prarodiče/jiní příbuzní	1,8	1,0	1,0	3,1	4,2	8,5	10,9	12,6	7,4	10,4
vzáj. hlídání s jinými rodiči	0,6	0,8	0,6	0,6	2,8	1,9	2,6	4,0	3,0	2,9
najatá osoba/ placené hlídání	0,2	-	1,0	0,6	2,6	1,2	5,2	2,7	4,4	1,8
jesle/mateřská škola	0,4	-	0,8	0,4	3,6	5,6	31,4	39,3	67,4	67,9

Pramen: RZV – sonda 5 – neúplné rodiny.

V období od 3 do 4 let věku se začínají vydělovat dvě hlavní skupiny, tj. jednak matky, které chtějí ještě zůstat s dítětem doma a využít možnosti pobírání rodičovského příspěvku do 4 let věku dítěte, a jednak matky, které se již chtějí navrátit do zaměstnání a využít služeb institucionálních zařízení péče o děti. U dětí ve věku nad 4 roky (než začnou chodit do školy) je

dominující podíl matek, které jak v preferencích, tak v realitě, umísťují své potomky do mateřských škol². Souhrnně pak lze říci, že ideální a reálné způsoby zajištění péče o malé děti se až na dílčí výjimky (pozorovatelné především u matek samoživitelek preferujících častější zapojení otce dítěte ve srovnání s jeho skutečnou participací na péči) sobě velmi blíží.

Závěr

Z výsledků výzkumů vyplývá, že naprostá většina osob je zastáncem rovných možností mužů a žen věnovat se profesnímu životu a kariéře a zároveň závazku obou partnerů podílet se na finančním zajištění domácnosti. Současně s tím jsou však stále zatíženi genderovými stereotypy přisuzujícími muži roli živitele rodiny a ženě hlavní zodpovědnost v péči o domácnost. V souladu s těmito postoji ve většině domácností platí tradiční rozdělení rolí, kdy ženy, většinou samy bez pomoci partnera, vykonávají klasické domácí práce a starají se o děti a muži se oproti tomu povětšinou angažují pouze v tzv. „mužských pracích“, jako jsou drobné opravy v bytě. Ženy jsou tak vystavovány dvojí zátěži plynoucí z nutnosti zajišťovat péči o domácnost a děti a zároveň se věnovat placenému zaměstnání.

Vhodným řešením při snaze skloubit tyto dvě oblasti se zdá být zajištění možností pracovat na zkrácený úvazek a využít flexibilních forem zaměstnání, zejména pružné pracovní doby a práce z domova. Zároveň je důležitá dostatečná nabídka způsobů zajištění péče o děti předškolního věku, především v podobě dostupné nabídky míst v mateřských školách, neboť po skončení rodičovské dovolené, jejíž délka je v českém prostředí nejčastěji tři roky, se nemalý podíl žen chce vrátit alespoň na část úvazku zpět do zaměstnání.

Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu MŠMT „Aktivní stárnutí, rodina a mezigenerační solidarita“ (č. 2D06004)

Literatura

- HABERLOVÁ, V., KYZLINKOVÁ, R. 2007. *Rodina, zaměstnání a vzdělání VII. Sonda Rodinné potřeby zaměstnanců*. Zpráva z výzkumu. Praha: STEM, VÚPSV.
- CHALOUPKOVÁ, J., ŠALAMOUNOVÁ, P. 2004. *Postoje k manželství, rodičovství a k rolím v rodině v České republice a v Evropě*. Praha: SOÚ AV ČR.
- KUCHAŘOVÁ, V., ETTLEROVÁ, S., MATĚJKOVÁ, B., SVOBODOVÁ, K., ŠŤASTNÁ, A. 2006a. *Harmonizace rodiny a rodičovství. Část 3 – Postoje a zkušenosti s harmonizací rodiny a zaměstnání rodičů dětí předškolního a mladšího školního věku*. Praha: VÚPSV.

² Zde je namísto připomenout, že údaje z oficiálních statistik o podílech dětí navštěvujících mateřské školy se od zde uváděných poměrně odlišují, neboť podle dat ÚIV navštěvuje mateřské školy zhruba čtvrtina všech dětí mladších tří let, tři čtvrtiny dětí ve věku tří až čtyř let a více než devadesát procent dětí čtyřletých a starších (Kuchařová, Svobodová, 2006). Uvedené rozdíly jsou zapříčiněny především výběrovými kritérii zkoumaných rodin, které nelze považovat za reprezentativní soubor.

- KUCHAŘOVÁ, V., ETTLEROVÁ, S., NEŠPOROVÁ, O., SVOBODOVÁ, K. 2006b. *Zaměstnání a péče o malé děti z perspektivy rodičů a zaměstnavatelů*. Praha: VÚPSV.
- KUCHAŘOVÁ, V., SVOBODOVÁ, K. 2006. *Sít' zařízení denní péče o děti předškolního věku v ČR*. Praha: VÚPSV.
- SVOBODOVÁ, K. 2008. Organizace domácnosti a kvalita partnerství. In Rychtaříková, J., Kuchařová, V. (eds.) *Rodina, partnerství a demografické stárnutí*. Praha: VÚPSV a PřF UK.
- KUCHAŘOVÁ, V. et al. 2009. *Rodina, zaměstnání a vzdělání*. Praha: VÚPSV.
- ŠŤASTNÁ, A. 2008. Děti a plodnost. In Rychtaříková, J., Kuchařová, V. (eds.) *Rodina, partnerství a demografické stárnutí*. Praha: VÚPSV a PřF UK.

Prameny dat

Muži a ženy v ČR: životní dráhy a mezigenerační vztahy (GGS: Generations and Gender Survey). 2005. Datový soubor založený na pravděpodobnostním stratifikovaném výběru obsahuje údaje za 10 006 respondentů české národnosti ve věku 18–79 let.

Rodina, zaměstnání a vzdělání (RZV). Sondy 2, 3, 5 a 6. 2006. Datové soubory.

- Sonda 2 – mladé rodiny – ženatí muži nebo vdané ženy ve věku 20 až 36 let, $\frac{3}{4}$ souboru s alespoň jedním dítětem ve věku 3 až 7 let, ostatní bezdětní, N = 500.
- Sonda 3 – rodiny se školními dětmi – ženatí muži nebo vdané ženy ve věku 36 až 50 let s alespoň jedním dítětem ve věku 7 až 12 let, N = 500.
- Sonda 5 – neúplné rodiny – osamělé matky s alespoň jedním dítětem ve věku 4 až 12 let, N = 500.
- Sonda 6 – rodiče dětí ve věku do 6ti let – dotazování oba manželé či druh a družka žijící ve společné domácnosti, jeden z rodičů ve věku 30–40 let, N = 400.

Autor

PhDr. Kamila Svobodová

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v.v.i.

Palackého nám. 4

128 01 Praha 2

e-mail: kamila.svobodova@vupsv.cz

15

Neúplné rodiny – žena jako zaměstnankyně nebo pečovatelka? Možnosti rodin a přístupy rodinných politik

Anna Šťastná

Lone-parent Families – Women as Employees or Care-givers? Options for Families and Policy Approaches

This article examines lone-parent families and the role of diverse policy approaches towards this group. The author argues that this type of family is faced with reduced possibilities with regard to the reconciliation of work and family responsibilities and that this often makes their participation in the labour market more difficult. In general, approaches towards lone-parent families reflect differing views on the role of women as workers or as mothers and thus reflect different political attitudes concerning the organization of unpaid care work. An analysis of the situation in the Czech Republic is included in this international comparison.

Keywords: lone-parent families, reconciliation of work and family, family policy, poverty, divorce, out-of-wedlock births

S neúplnými rodinami se můžeme setkat v průběhu celé historie, v minulosti tvořily významný podíl v rámci rodinných domácností, vznikaly však především v důsledku vysoké intenzity úmrtnosti, která postihla jednoho z rodičů, a také v důsledku nechtěného otěhotnění mladé ženy. Oproti minulosti došlo ve vzniku neúplných rodin ke strukturálním změnám. Dnes v rámci neúplných rodin převažují především domácnosti rozvedených, setkáváme se ovšem také

s odděleně žijícími vdanými a ženatými a s domácnostmi svobodných matek, které však své mateřství vědomě plánovaly.

Jedním z významných demografických a sociálních fenoménů vedoucích ke vzniku neplných rodin je **rozvodovost**, resp. její neustále se zvyšující intenzita, a to napříč evropskými zeměmi. Roussel uvádí, že rozvod je obecně vnímán jako něco běžného, a to ne z toho důvodu, že se rozšiřuje ve více skupinách ve společnosti, ale naopak z toho důvodu, že se stal logickou součástí manželství (Roussel, 1993). Partnerství již není chápáno jako nerozlučitelný svazek, což opětovně potvrzují sociologická šetření také v české společnosti. Ta se vyznačuje jistou schizofrenií v názorech na rozvod jakožto způsob zániku manželství – na jedné straně je rozvod obecně hodnocen jako špatná věc, na druhé straně je považován za správné řešení manželských neshod, a to i v případě, kdy jsou v rodině děti.

Druhým z fenoménů je vzestup podílu dětí rodičích se neprovdaným matkám. **Mimomanželská plodnost**, tedy podíl dětí narozených mimo manželství, vzrůstá ve všech evropských zemích. Nejvyšší podíl dětí narozených mimo manželství si dlouhodobě udržují dva skandinávské státy – Švédsko a Dánsko, které zaznamenaly také velmi rychlý nárůst tohoto ukazatele v rozmezí zhruba 20 let – zatímco ještě na začátku 60. let se mimomanželská plodnost v těchto zemích pohybovala okolo 10 %, již v roce 1980 poměrně výrazně předstihly ostatní země a mimo manželství se rodila již (více než) třetina dětí. Uvedené země se také v roce 1990 jako jediné pohybovaly nad hranicí 40 %, následované třetí skandinávskou zemí, Norskem (těsně pod 40% hranicí). Tato skutečnost souvisí s dřívější akceptací mimomanželské plodnosti v severovýchodních zemích ve srovnání s ostatními státy – skandinávské státy měly na začátku 20. století více zákonů akceptujících mimomanželskou plodnost a tyto legislativní změny přišly po dlouholeté praxi předmanželských sexuálních vztahů (Torremocha, 2002: 181). V dnešní době pak spolu s Francií a Velkou Británií patří do skupiny zemí, ve kterých podíl dětí rodičích se neprovdaným matkám přesahuje 40 %, někde dokonce tvoří již více než polovinu.

V České republice, podobně jako v ostatních postkomunistických státech, je jedním z výrazných rysů demografického vývoje posledních let velmi rychle se zvyšující podíl dětí narozených mimo manželství. Do konce 80. let tento podíl nikdy nepřesáhl 10 % a Česká republika tak patřila k zemím s nejnižším zastoupením nemanželsky narozených v Evropě. Od 90. let však podíl mimomanželsky narozených postupně narůstal a v roce 2007 již přesáhl jednu třetinu (34,5 %), čímž se Česká republika zařadila k zemím se středními či mírně vyššími hodnotami.

Vzestup úrovně mimomanželské plodnosti souvisí s rozšiřováním nesezdaných soužití, ne všechny děti narozené neprovdané matce se tedy rodí do neúplné rodiny, spíše naopak. Přesto však i tento jev ovlivňuje složení (především z hlediska věku a vzdělání) a zastoupení neúplných rodin v populaci. V České republice lze na zastoupení dětí, které se narodí do neúplné rodiny, částečně usuzovat z údajů o otcích v rodném listě dítěte, resp. z neuvedení těchto údajů. Od roku 2007 totiž Český statistický úřad sleduje údaje za otce u všech narozených dětí, nejen u manželsky narozených jako do té doby. V roce 2007 byly z celkového počtu 39,5 tis. živě narozených dětí mimo manželství údaje o otci dítěte uvedeny v 72 % případech, u 28 % údaje chyběly. Podíl mimomanželsky narozených a také podíl nevyplněných

údajů o otci se zvyšuje spolu s klesající úrovní dosaženého vzdělání matky (ženy se základním vzděláním porodily své první dítě v 82,3 % případů mimo manželství a téměř u poloviny těchto dětí nejsou uvedeny informace o otci) (Štyglarová, 2008). Je pochopitelně otázkou, zda ve všech případech, kdy žena neuvede do rodného listu dítěte informace o otci, bude dítě vychovávat pouze matka, a naopak, zda všichni otcové uvedení v rodném listu žijí s matkou dítěte v nesezdaném soužití a vytvoří tak úplnou rodinu.

Zaměříme-li se na různé **typy neúplných rodin**, resp. na to, jaké osoby stojí v čele a tím také jakým způsobem došlo ke vzniku neúplné rodiny se závislými dětmi (rozvodem/rozchodem, ovdověním, úplná rodina nikdy nevznikla...), profilují se v evropském kontextu čtyři skupiny zemí¹ (více viz Study on Poverty and Social Exclusion..., 2007).

První skupina je tvořena státy jižní Evropy, i přesto, že největší část neúplných rodin jsou dnes rodiny rozvedené matky, významný podíl osamělých rodičů zde stále tvoří ovdovělé ženy (15–34 %), zatímco podíl svobodných matek žijících bez partnera je poměrně nízký (nižší než 13 % v Itálii a ve Španělsku, pouze v Portugalsku dosahuje 22 %). Ve druhé skupině, v zemích kontinentální Evropy (Francie, Německo a Nizozemsko), je podíl rozvedených matek nejvyšší (52 % a více), podíl svobodných matek je mezi 28–32 % a naopak podíl ovdovělých matek je poměrně nízký. Polsko a Slovinsko se pohybují mezi těmito dvěma skupinami, neboť mají v rámci neúplných rodin stále ještě poměrně velký podíl vdov, zároveň je však podíl svobodných matek bez partnera výrazně vyšší než v Itálii a ve Španělsku. Ve čtvrté skupině, kterou tvoří Norsko, Irsko a Velká Británie, dosahuje podíl svobodných matek nejvyšší úrovně (tj. mezi 37 %–52 %), naopak podíl ovdovělých matek dosahuje nejnižší úrovně.

S proměnami rodinného uspořádání a s destabilizací rodiny jsou spojena nová sociální rizika. **Rozvedené matky samoživitelky** tvoří skupinu, která je vystavena **vyššímu riziku chudoby**², a to vlivem řady objektivních a vzájemně se posilujících faktorů – existence pouze jednoho pracovního příjmu v domácnosti, snížených možností harmonizace pracovních a rodinných povinností a tím také obtížnějšího začlenění se či udržení na pracovním trhu.

Z mezinárodního srovnání je zřejmé, že pozice neúplných rodin a přístupy k nim se vyvíjely často dlouhou dobu, v řadě samostatných etap spolu s tím, jak se proměňovala samotná rodina (podrobněji viz Šťastná, 2009). Rodinná a sociální politika vztahující se k neúplným rodinám tedy nemůže představovat jednotný či standardizovaný přístup ve všech zemích. Přístupy politik k rodinám samoživitelů jsou odlišné, diskuse o osamělém rodičovství je do jisté míry (politická)

¹ Nejedná se o vyčerpávající výčet a zařazení všech zemí v Evropě, uvádíme základní charakteristiky jednotlivých kategorií, které jsou reprezentované vybranými zeměmi.

² Konkrétně v České republice je příjmová chudoba domácností způsobena především vyšším počtem nezaopatřených dětí v domácnosti, nízkou vzdělaností úrovní domácnosti, **neúplností rodiny** a ekonomickou neaktivitou a nezaměstnaností (Hora, Kofroň, Sirovátka, 2008). Podle posledních dostupných dat bylo v České republice v roce 2007 ohroženo chudobou celkem 995 tis. osob (9,76 % všech osob), spíše osoby mladší a z hlediska ekonomické aktivity lidé nezaměstnaní (Příjmy a životní podmínky...). Podle typu domácnosti je nejvyšší podíl ohrožených chudobou mezi neúplnými rodinami s dětmi. Česká republika patří v EU k zemím s nízkou mírou rizika příjmové chudoby (kolem 10 %), ovšem **míra rizika chudoby dětí do 10 let** je skoro dvojnásobná v porovnání s průměrem za celou populaci a je výrazně koncentrována v určitých typech rodin: **v neúplných rodinách se pohybuje na úrovni 43–50 %**, v domácnostech s nezaměstnanými/nepřítomnými členy na úrovni 43–68 % podle věkové kategorie a v domácnostech se třemi a více dětmi na úrovni 23–31 % (Hora, Kofroň, Sirovátka, 2008: 57).

debata o rozdílných názorech na roli ženy jako zaměstnankyně nebo jako matky a reflektuje tak rozdílná politická stanoviska k organizaci neplacené pečovatelské práce.

Například v zemích jižní Evropy stojí toto téma spíše na okraji politického zájmu. Je to jednak z důvodu obecného nastavení principů sociální a rodinné politiky založené na nevměšování se a na důrazu kladeném na roli rodiny v ochraně svých členů proti ekonomickým a sociálním rizikům, zároveň zde však doposud nejsou neúplné rodiny příliš rozšířenou formou.

V zásadě lze tedy rozlišit dvě hlavní linie v přístupech sociálních politik, hlediskem tohoto rozlišení může být míra participace matek na pracovním trhu. Na jedné straně stojí státy jako jsou Norsko a Velká Británie, kde je hlavním cílem **setrvání samoživitelů pečujících o děti v domácnosti**. Naproti tomu státy jako Francie a Švédsko snaží se **umožnit realizaci rodinné i pracovní strategie**.

V zemích s nízkou mírou účasti samoživitelů (především matek) na trhu práce a s modely solidarity se v současné době prosazuje aktivační politika snažící se zmírnit vyšší riziko chudoby neúplných rodin prostřednictvím podpory aktivní účasti rodičů na pracovním trhu. Velká Británie, ale také Norsko přistoupily v posledním desetiletí k reformám a programům, které jsou zaměřeny na podporu ekonomické aktivity rodičů samoživitelů a tím na snížení jejich závislosti na sociálních dávkách. V poslední době totiž začalo být v obou státech zřejmé, že určité skupiny obyvatelstva s nízkou ekonomickou aktivitou a vysokou závislostí na sociálním systému byly výrazně nadprůměrně zastoupeny mezi skupinou chudých. Tato situace se týkala právě osamělých rodičů, především matek. V Norsku tedy koncem 90. let proběhla reforma dávek určených samoživitelům, ve Velké Británii labouristická vláda zavedla program pro osamělé rodiče, určený k podpoře jejich návratu (nástupu) do zaměstnání (více Šťastná, 2009).

Setrvávání samoživitelek v ekonomické neaktivitě či odchod z ekonomické aktivity do neaktivity je tedy problém pouze v některých státech, skutečným problémem ve většině evropských zemí není otázka ekonomické (ne)aktivity, ale nezaměstnanosti, která navíc není vždy spojena s nízkou úrovní dosaženého vzdělání (Study on Poverty and Social Exclusion..., 2007).

V následující části se zaměříme na tři vybrané země, především s ohledem na možnosti a praxe související s harmonizací rodiny a zaměstnání včetně zajišťování péče o děti. Vedle České republiky vybíráme pro srovnání dva státy, které se z hlediska politického přístupu k neúplným rodinám odlišují – Francie a Německo.

Francie patří k zemím, které aplikují opatření zacílená na podporu rodin samoživitelů, rodinná politika obecně zde má výrazně pronatalitní charakter, snaží se podporovat mladé a početné rodiny a napomáhat slučitelnosti rodinných a pracovních rolí.

Naproti tomu **Německo** představuje konzervativní sociální stát, v němž je podporováno tradiční vnímání ženské role, rodinná politika je založena především na modelu muže-živitele rodiny a slučitelnost rodinných a pracovních rolí je zde relativně obtížná. Sjednocením východní a západní části země na počátku 90. let došlo také ke spojení dvou protichůdných přístupů k rodinné politice obecně i ve vztahu k neúplným rodinám – východoněmeckého modelu „socialistického státu nahrazujícího otce“ a západoněmeckého modelu „silného manžela-živitele, avšak málo zaangažovaného otce“ (Ostner et al, 2004).

Zaměřujeme se na vybranou skupinu žen, jichž se s ohledem na malé děti a děti školního věku otázky možnosti skloubit svojí pracovní aktivitu s péčí o děti a domácnost týkají nejvíce. Sledujeme tedy ženy, které žijí ve společné domácnosti s alespoň jedním dítětem do 14 let věku, a porovnáváme jejich situaci v závislosti na tom, zda s nimi ve společné domácnosti žije ještě partner, či nikoli³.

Sledujeme-li nejprve situaci žen podle jejich socio-ekonomického postavení (tab. 15.1), pak ve všech třech srovnávaných zemích je vyšší podíl nezaměstnaných žen mezi těmi, které žijí v domácnosti s alespoň jedním dítětem, ovšem bez partnera, oproti ženám tvořícím úplnou rodinu s dětmi.

Tab. 15.1 – Socio-ekonomické postavení žen (s alespoň 1 dítětem do 14 let) v úplných a neúplných rodinách a ve vybraných zemích, 2005 (v %)

Socio-ekonomické postavení	Francie		Německo		Česká republika	
	partner ve společné domácnosti		partner ve společné domácnosti		partner ve společné domácnosti	
	ano	ne	ano	ne	ano	ne
zaměstnaná, podnikající	68,9	63,7	53,1	50,7	49,1	57,7
nezaměstnaná	7,6	20,0	5,4	19,4	8,8	15,8
na mateřské/rodičovské dovolené	7,6	2,0	12,4	10,4	36,3	21,1
v domácnosti	13,8	10,4	27,9	13,4	3,0	1,4
Jiné	2,1	3,9	1,2	6,0	2,8	3,9
N	1 296	355	1 340	335	957	284

Pramen: GGS 2005 Francie, Německo, Česká republika.

V této souvislosti je nutné zdůraznit, že **nezaměstnanost** není vždy spojena s nízkou úrovní dosaženého vzdělání (ač vzdělanostní struktura samoživitelek je ve všech třech sledovaných zemích horší). Šance, že bude žena (s alespoň jedním dítětem do 14 let) nezaměstnaná, je u samoživitelek vyšší než u žen žijících ve společné domácnosti s partnerem, a to ve všech třech srovnávaných zemích při kontrole efektu nejvyššího dosaženého vzdělání ženy a jejího věku, počtu dětí do 14 let v domácnosti a věku nejmladšího dítěte. Ve Francii je vyšší 2,6x, v Německu 3,6x a v ČR 1,8x.

Dalším prvkem vážícím se k pracovnímu trhu je to, že vedle vyššího rizika nezaměstnanosti je zároveň v některých **zemích ekonomická aktivita matek samoživitelek vyšší než u vdaných matek, případně samoživitelky častěji pracují na plné úvazky**. Rozdíl v délce úvazku samoživitelek a žen žijících s partnerem (alespoň 1 dítě do 14 let) je patrný i v námi srovnávaných zemích, a to nehledě na obecný trend dané země ve využívání částečných úvazků matkami menších dětí (tab. 15.2). I v České republice, kde jsou obecně částečné úvazky rozšířeny pouze málo (Höhne, 2008), se rozdíly podle typu rodiny projevují.

Tématika rodin samoživitelů tedy klade otázky týkající se zaměstnanecké struktury a genderových nerovností na pracovním trhu, zároveň však také otázky po roli státu, otce i matky v péči o jejich děti.

³ Neúplnou rodinu tedy definujeme faktickým stavem (absencí partnera v domácnosti), nikoli např. rodinným stavem ženy.

Tab. 15.2 – Pracovní úvazek matek podle úplnosti rodiny ve vybraných zemích, 2005 (v %)

Pracovní úvazek	Francie		Německo		Česká republika	
	partner ve společné domácnosti		partner ve společné domácnosti		partner ve společné domácnosti	
	ano	ne	ano	ne	ano	ne
plný pracovní úvazek	63,2	70,4	33,8	48,5	87,4	94,4
částečný pracovní úvazek	36,8	29,6	66,2	51,5	12,6	5,6
N	893	226	683	167	454	160

Poznámka: Ženy zaměstnané či podnikající, alespoň 1 dítě do 14 let věku.

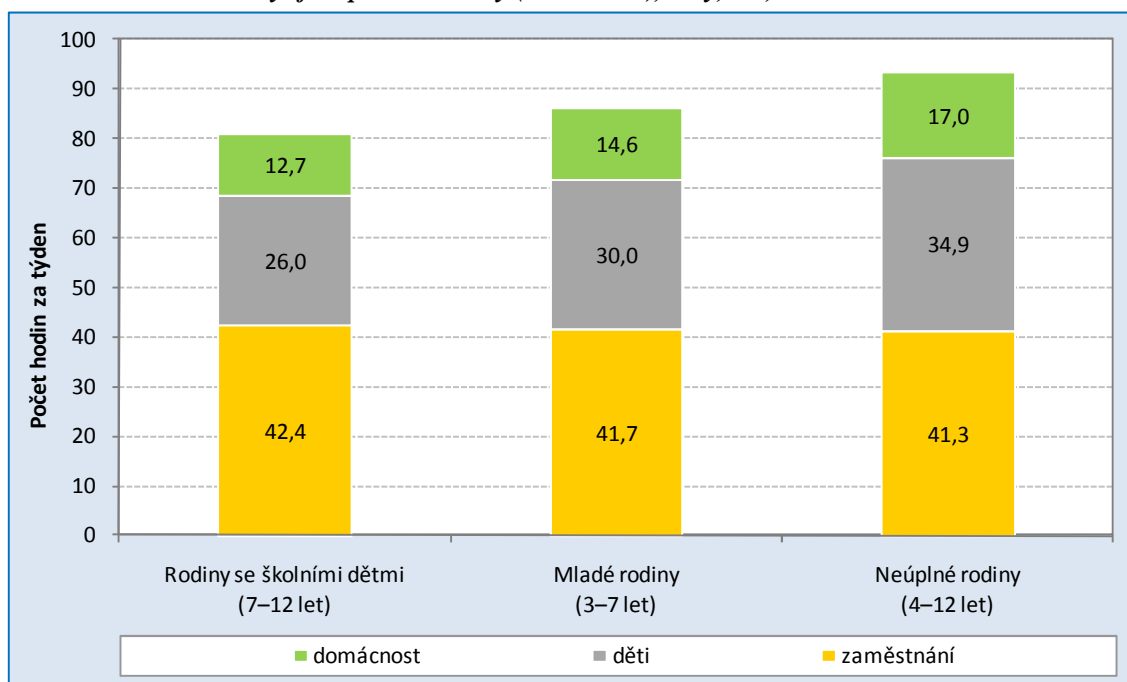
Pramen: GGS 2005 Francie, Německo, Česká republika.

Již bylo uvedeno, že harmonizace rodinných a pracovních povinností je v případě neúplných rodin často obtížnější. Stručně se tedy zaměříme na tento aspekt na příkladu České republiky, nejprve z **hlediska časových dispozic** a poté z hlediska vzájemné interference obou sfér. Obrázek 15.1 prezentuje průměrné týdenní počty hodin věnované jednotlivým aktivitám matkami dětí předškolního a školního věku. V tomto případě se použitý vzorek skládá ze dvou typů úplné rodiny lišící se stářím nejmladšího dítěte, v posledním sloupci jsou uvedeny výsledky za matky, které žijí samy s alespoň jedním dítětem ve věku 4–12 let. Z důvodů srovnatelnosti porovnáváme pouze ženy, které pracují na plný úvazek (v úplných rodinách pak ženy z těch párů, kde oba rodiče pracují na plný úvazek). Proto ve výsledcích nejsou odlišnosti v délce pracovní doby.

Ženy z neúplných rodin tráví péčí o domácnost a děti ve srovnání s matkami z úplných rodin znatelně více času (obr. 15.1). Při srovnání s ženami se školními dětmi je rozdíl v průměrném počtu hodin týdně 9 hodin v případě péče o děti a více než 4 hodiny při péči o domácnost. Do jisté míry tak nahrazují (často) chybějící podíl partnera. V úplných rodinách sice mohou některé činnosti vykonávat s dětmi oba rodiče najednou (např. společné hry, výlety apod.), v řadě činností se však mohou partneři vzájemně zastoupit či doplňovat (Höhne, Svobodová, Šťastná, 2008).

Při porovnávání **vzájemného vlivu sféry práce a rodiny**, tedy dopadů pracovní sféry do sféry soukromé a naopak, je u zaměstnaných či podnikajících českých žen (s alespoň 1 dítětem do 14 let věku) patrná spíše převaha „negativních“ dopadů pracovních povinností na rodinný život než omezování práce z důvodů rodinných povinností (obr. 15.2). Zároveň jsou však v obou sférách zřejmé rozdíly v závislosti na úplnosti rodiny. Matky žijící v domácnosti bez partnera častěji deklarují, že jim v posledních třech měsících vícekrát měsíčně či dokonce několikrát týdně zasáhly rodinné povinnosti do výkonu práce, vyšší podíl pak udává, že kvůli pracovnímu vytížení zvládly pouze s obtížemi či jen částečně povinnosti, které na ně čekaly v domácnosti.

Obr. 15.1 – Čas věnovaný sféře práce a rodiny (v hodinách), ženy, ČR, 2006

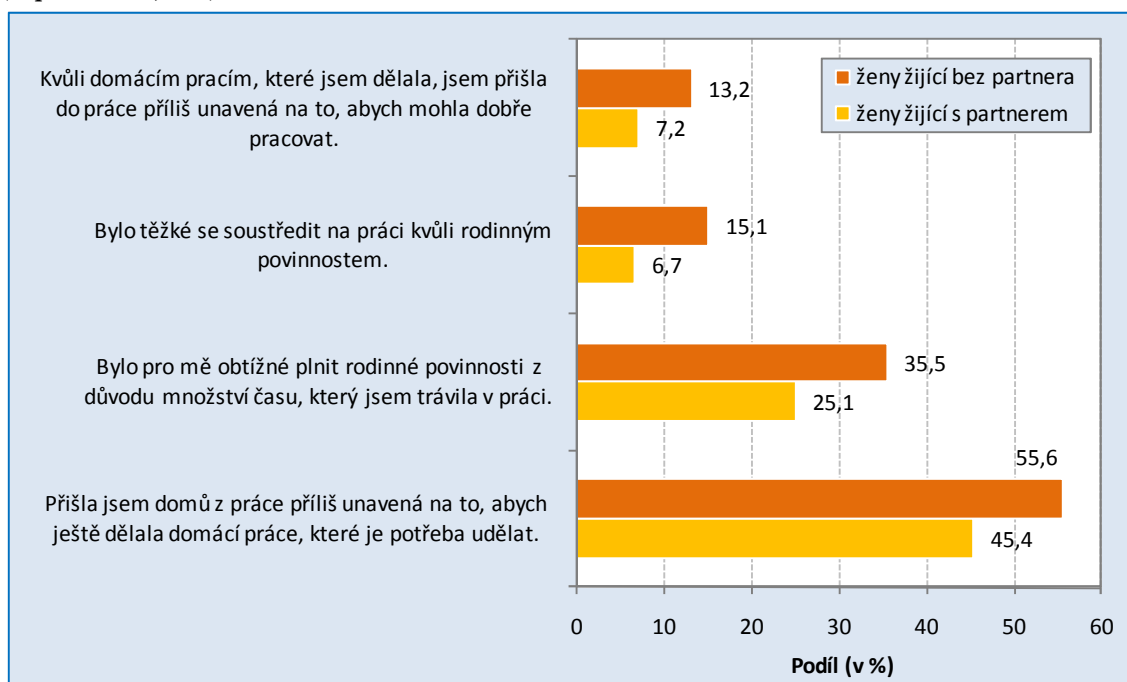

Poznámka: (1) děti = výchova, hraní, sport, učení se s dětmi a každodenní péče o děti; domácnost = zajištění chodu domácnosti, nákupy, domácí práce apod.

(2) mladé rodiny = vdané ženy ve věku 20 až 36 let s alespoň jedním dítětem ve věku 3 až 7 let; rodiny se školními dětmi = vdané ženy ve věku 36 až 50 let s alespoň jedním dítětem ve věku 7 až 12 let; neúplné rodiny = osamělé matky s alespoň jedním dítětem ve věku 4 až 12 let.

Pramen: RZV, 2006.

Obr. 15.2 – V posledních 3 měsících docházelo vícekrát měsíčně či týdně k tomu, že... , ČR, 2005 (odpověď ano, v %)

Pramen: GGS 2005 Česká republika.

Závěr

Z mezinárodních srovnání vyplývá, že vybrané indikátory sociálního vyloučení, kterými jsou úroveň vzdělání, participace na pracovním trhu (konkrétně míra ekonomické aktivity a riziko nezaměstnanosti), příjmová chudoba, riziko nízkého příjmu a dosažitelnost bydlení poukazují v řadě zemí na horší postavení neúplných rodin (Study on Poverty and Social Exclusion..., 2007).

Z hlediska často snížených možností zapojení či setrvání rodičů samoživitelů na pracovním trhu by měla být pozornost zaměřena spíše než na závislosti na sociálních dávkách na aktivní politiku zaměstnanosti, antidiskriminační politiku a opatření podporující harmonizaci rodinného a pracovního života, která nebudou brát jako samozřejmost přítomnost obou rodičů v rodině.

Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu MŠMT „Aktivní stárnutí, rodina a mezigenerační solidarita“ (č. 2D06004)

Literatura

- HÖHNE, S. 2008. Raná fáze rodičovství – péče o děti ve vybraných evropských zemích. In: Křížková, A., Dudová, R., Hašková, H., Maříková, H., Uhde, Z. (eds.) *Práce a péče*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- HÖHNE, S., SVOBODOVÁ, K., ŠŤASTNÁ, A. 2008. Význam partnerství pro harmonizaci rodiny a zaměstnání. In Sirovátka, T., Hora, O. (eds.): *Rodina, děti a zaměstnání v české společnosti*. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně.
- HORA, O., KOFROŇ, P., SIROVÁTKA, T. 2008. *Příjmová chudoba a materiální deprivace v České republice s důrazem na situaci dětí podle výsledků šetření SILC*. Praha: VÚPSV.
- OSTNER, I., REIF, M., TURBA, H., SCHMIDT, Ch. 2004. *Family Policies in Germany*. University of York. Project: Welfare policies and employment in the context of family change. <http://www.york.ac.uk/inst/spru/research/nordic/gerpoli.PDF>
- Příjmy a životní podmínky domácností v roce 2007*. Praha: ČSÚ. Dostupné z [www](http://www.czso.cz/csu/2008edicniplan.nsf/p/3012-08): <http://www.czso.cz/csu/2008edicniplan.nsf/p/3012-08>.
- ROUSSEL, L. 1993. Sociographie du divorce et divorcialité, *Population*, 4: 919–938.
- Study on Poverty and Social Exclusion among Lone Parent Households*. 2007. European Commission.
- ŠŤASTNÁ, A. 2009. *Neúplné rodiny v České republice a ve vybraných evropských zemích*. Praha: VÚPSV.
- ŠTYGLEROVÁ, T. 2008. Vývoj obyvatelstva v České republice v roce 2007. *Demografie*, 50 (3), s. 153–172.

TORREMOCHA, I. M. 2002. Lone-parenthood and Social Policies for Lone-parent Families in Europe. In Kaufmann, F. X, Kuijsten, A., Schulze, H. J., Strohmeier, K. P. (eds.): *Family Life and Family Policies in Europe*. Vol. 2. Oxford University Press.

Prameny dat

RZV 2006 – výzkum *Rodina, zaměstnání, vzdělání*. V textu jsou použité sondy 2,3 a 5:

- Sonda 2 – mladé rodiny – ženatí muži nebo vdané ženy ve věku 20 až 36 let, $\frac{3}{4}$ souboru s alespoň jedním dítětem ve věku 3 až 7 let, ostatní bezdětní, N = 500.
- Sonda 3 – rodiny se školními dětmi – ženatí muži nebo vdané ženy ve věku 36 až 50 let s alespoň jedním dítětem ve věku 7 až 12 let, N = 500.
- Sonda 5 – neúplné rodiny – osamělé matky s alespoň jedním dítětem ve věku 4 až 12 let, N = 500.

GG5 2005 – *Česká republika, Francie, Německo*.

Autor

PhDr. Anna Šťastná

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v.v.i.

Palackého nám. 4

128 01 Praha 2

e-mail: anna.stastna@vupsv.cz

16

K otázce podmíněnosti sladování rodiny a zaměstnání individuálními a strukturálními faktory

Věra Kuchařová

Addressing the Question of Affectability of the Reconciliation of Work and Family by Private and Societal Factors

Present analyses of fertility development and its determinants point to the important role of successful work-life balance. This topic has become very frequent as it concerns not only family behaviour but also other connected spheres. Reconciliation of work and family is understood, among others, as a complex family policy measure. Nevertheless, there is a question to what extent a successful work-family balance is really determined by structural and institutional influences that may be controlled by political measures. This article endeavours to contribute to the discussion about this question by reflection on interrelations between societal and subjective determinants of work-life balance.

Keywords: work-life balance, fertility, family regime, family policy

V souvislosti s problematikou propojení rodinných a profesních aspirací jedince a problematikou sociální determinace natalitního chování je často diskutovaná otázka o vzájemném vztahu různých zde působících faktorů – osobních, subjektivních na straně jedné a institucionálních a strukturálních na straně druhé. Tyto vlivy se střetávají a ovlivňují volbu strategií při harmonizaci rodinného a profesního života, která je jedním z předpokladů naplnění rodinných plánů. K porovnání podmíněnosti sladování rodiny a zaměstnání jsou v tomto

příspěvku využita mezinárodní data, zaměřená především na reflektované napětí mezi těmito sférami a na vybrané individuální determinanty tohoto napětí (GGS 2005, EQLS 2007).

Výběr tématu příspěvku byl inspirován diskusemi o roli a možnostech opatření rodinné politiky ve prospěch zvýšení porodnosti. V protikladu k nejisté efektivitě finančních nástrojů podpory rodin¹ dnes stojí v popředí zájmu kombinace rodiny a zaměstnání jako komplexnější nástroj (nejen) rodinné politiky, reagující na soudobé reálné životní podmínky i zájmy lidí (srv. Esping-Andersen, 2002; Kocourková, 2007). Východiskem tohoto přístupu je fakt, že zatímco dříve existovala mezi zaměstnaností žen a porodností nepřímá úměra, v moderních společnostech naopak vyšší ekonomické zapojení žen koreluje s vyšší porodností. Nelze však hovořit o příčinné závislosti. Země s vyšší zaměstnaností žen a porodností lze charakterizovat znaky, které obojí podporují, např. větší genderová rovnost ve skandinávských zemích (kde ale lidé např. deklarují vyšší plánované počty dětí). Na druhou stranu existují země s průměrnou porodností, kde se do velké míry udržuje tradiční dělba rolí mužů a žen (srv. Gauthier, Philipov, 2008) a napětí mezi rodinou a zaměstnáním není tak bolestivým problémem. Důležitou otázkou při hledání nástrojů podpory sladování rodiny a zaměstnání je, nakolik je řešení vztahu mezi rodičovskými a profesními (příp. dalšími osobními) aspiracemi a cestami jejich naplnění záležitostí soukromou a nakolik záležitostí společnosti, vlády (Edlund, 2007; Gershuny, 2003). S tím souvisí otázka, nakolik je možné úspěšné sladování ovlivňovat na úrovni (celo)společenské (veřejné) a nakolik ponechat rozhodování na individuální (soukromé) úrovni.

Co vypovídají výběrová šetření o reflexi napětí mezi rodinou a zaměstnáním

Mezinárodní výběrová šetření používají ke zjišťování subjektivní reflexe prožívaného napětí mezi rodinou a zaměstnáním baterii otázek zjišťujících jednak, jak se pracovní vytížení promítá do plnění rodinných povinností, a jednak, jak neplacená práce pro rodinu ovlivňuje výkon zaměstnání. Respondent má uvést, jak často za dané období (obvykle předchází tři měsíce) zažil situace, popsané následujícím způsobem: A. Přišel/la jsem domů z práce příliš unavený/á na to, abych ještě dělal/a domácí práce, které je potřeba udělat; B. Bylo pro mě obtížné plnit rodinné povinnosti z důvodu množství času, který jsem trávil/a v práci; C. Kvůli domácím pracím, které jsem dělal/a, jsem přišel/la do práce příliš unavený/á na to, abych mohl/a dobře pracovat; D. Bylo těžké se soustředit na práci kvůli rodinným povinnostem. Odpovídat je možno výběrem ze čtyřstupňové škály: 1. několikrát týdně, 2. několikrát za měsíc, 3. jednou nebo dvakrát za měsíc a 4. nikdy. V šetření Second European Quality of Life Survey (EQLS 2007) bylo zjištěno, že v zemích EU15 lidé pociťují tenzi mezi dvěma hlavními životními oblastmi méně intenzivně, než lidé z nových členských států přistoupivších v letech 2004 a 2007 (hlavně zemí střední a východní Evropy) a tito zase méně než obyvatelé dnešních kandidátských zemí² (srv. tab. 16.1).

¹ Nejistou efektivitu finančních nástrojů ukazují jak rozdílné názory veřejnosti (srv. Haberlová, 2002), tak nejednotné názory odborníků (Vienna Yearbook of Population Research, 2008).

² Chorvatsko, Makedonie, Turecko.

Tab. 16.1 – Ukazatelé napětí mezi rodinou a zaměstnáním ve vybraných zemích Evropy: podíl respondentů prožívajících danou situaci nejméně několikrát měsíčně (%)

	A – unaven/a z práce	B – dlouhá pracovní doba	C – mnoho domácí práce	D – obtížné soustředění na práci
Země EU 15	45	26	-	11
NČS 12	59	41	-	16
KS 3	64	50	-	31
ČR – EQLS	58	38	-	9
ČR_ GGS	49	31	9	8

Poznámky: V EQLS otázka zněla, jak často nastávala daná situace za poslední rok, v GGS zněla, jak se to stávalo v posledních třech měsících.

NČS = nové členské státy EU, KS = kandidátské státy EU.

Pramen: EQLS 2007; GGS 2005.

V souladu s poznatky jiných analýz (Edlund, 2007)³ data ilustrují rozdíly podle ekonomické vyspělosti země, jinými slovy, stupně modernizace společnosti. Obecně převládá jako zdroj napětí vyčerpání v zaměstnání. Opačný směr podmíněnosti je častější v méně vyspělých zemích (J. Edlund nachází nejvýraznější vliv domácích povinností na tenzi mezi rodinou a zaměstnáním v zemích Latinské Ameriky).

Determinanty sladování rodiny a zaměstnání

Ukazatele, které odlišovaly sledované různě vyspělé země, však nebyly jen indikátory, jako je bohatství společnosti (HDP), sociální diferenciace (příjmová nerovnost) či míra (ne)zaměstnanosti. Důležité jsou také ty, které ilustrují rodinnou a sociální politiku země a politiku rovných příležitostí. Souhrnně bývají označovány jako „family regime“ nebo „family welfare“. Odlišnostmi „family regime“ lze do značné míry vysvětlit rozdíly ve zvládnutí rovnováhy rodiny a zaměstnání mezi zeměmi obdobně vyspělými (modernizovanými) a také odlišnou mírou porodnosti v nich.

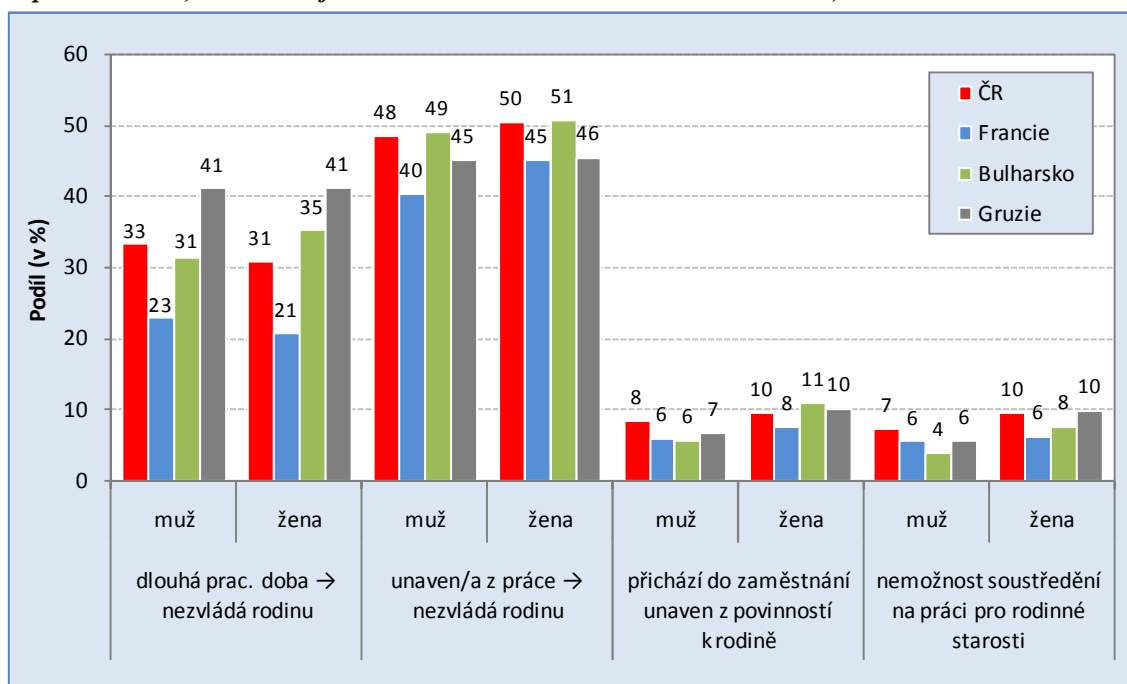
Mezinárodní srovnání však také ukazují, že závislost mezi úspěšností sladování rodiny a zaměstnání a úrovní modernity společnosti, stejně jako charakterem „family regime“ není jednoznačná. Obdobně různé kombinace typů sociálního státu a rodinné politiky nevedou ke stejnému „typu“ rodinného chování. Evropské regiony lišící se ve welfare state a mírou porodnosti (skandinávský, západoevropský, jihoevropský, anglo-saský, střední a východní Evropa) jsou uvnitř v různé míře ve sledovaných jevech diferencované (Edlund, 2007; Gauthier, Philipov, 2008). Např. mezi zeměmi západní Evropy vykazují Rakousko a Švýcarsko menší nesoulad rodiny a zaměstnání než severské země, včetně těch v tomto směru nejvíce úspěšných (Dánsko a Finsko). Samy severské státy dosahují rozdílné výsledky. Země z různých regionů vykazují naopak společné rysy. Např. ČR a Švédsko se velmi podobají v podílu lidí úspěšně zvládajících sladování rodiny a zaměstnání a blízko k nim má i Francie (s velkorysou rodinnou politikou) i liberálně orientovaná Velká Británie.

³ J. Edlund použil metododu „latent class analysis“ pro vytvoření typů (clusterů) podle míry zvládnutí napětí mezi rodinou a zaměstnáním, k nimž se podle ní přiřazovaly země z celého světa (celkem 29).

Obdobné výsledky lze zjistit z dat projektu Generations and Gender Survey (GGS; obr. 16.1 a 16.2). Obrázek 16.1 ukazuje, že kulturně i společensko-ekonomicky odlišná Gruzie se markantně odlišuje od ostatních zemí pouze z hlediska vlivu času stráveného v zaměstnání, zatímco z hlediska míry fyzické či psychické náročnosti zaměstnání vykazuje obdobný vztah jako nejvyspělejší ze sledovaných zemí – Francie. Celkové nerovnosti mezi zeměmi jsou nižší, než by se očekávalo.

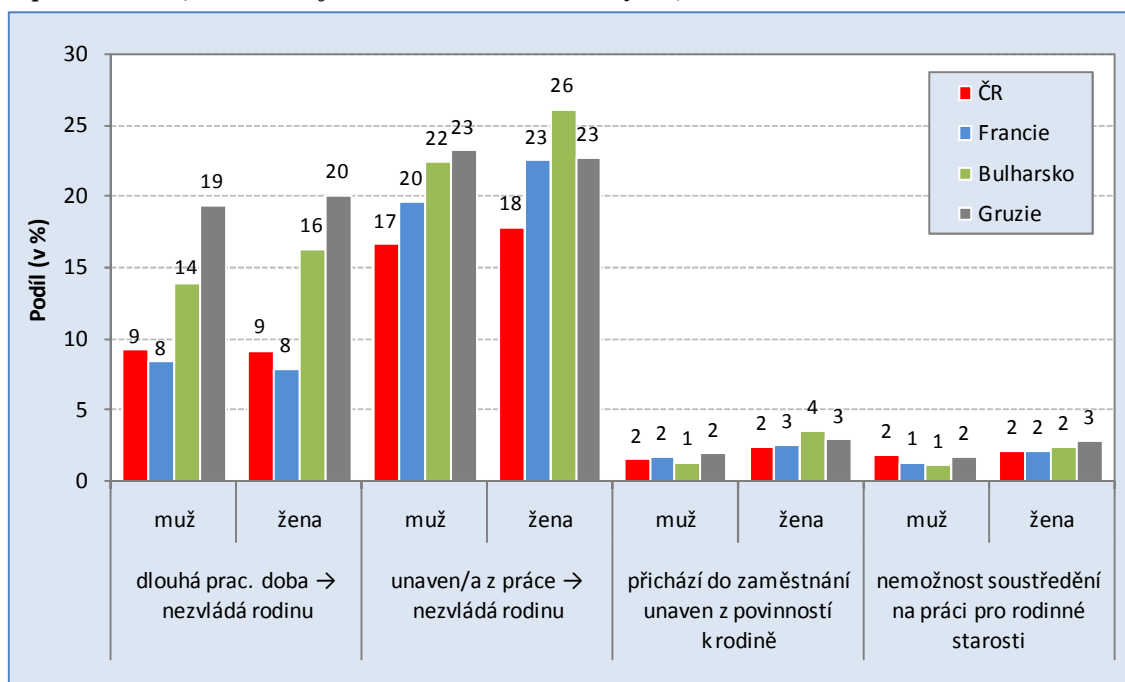
Rozdíly jsou markantnější, když porovnáváme podíly těch, kdo pociťují napětí mezi rodinou a zaměstnáním častěji, podle položené otázky až několikrát týdně – obr. 16.2. Podíly jsou však podstatně nižší, a to zřetelněji ve vyspělejších zemích (ČR a Francie). Podmínky ve vyspělejších zemích jsou tedy harmonizaci rodiny a zaměstnání příznivější v tom smyslu, že snižují vyhraněnost napětí mezi oběma sférami, nedokáží ho ale celkově eliminovat výrazněji než země méně vyspělé. Jedním z důvodů je pravděpodobně intervenující vliv dalších faktorů.

Obr. 16.1 – Míra napětí mezi aktivitami pro rodinu a zaměstnáním ve vybraných zemích (podíl respondentů v %, kteří zažívají danou situaci minimálně několikrát měsíčně)

Pramen: Databáze GGS.

Obr. 16.2 – Míra napětí mezi aktivitami pro rodinu a zaměstnáním ve vybraných zemích (podíl respondentů v %, kteří zažívají danou situaci několikrát týdně)

Pramen: Databáze GGS.

Uvedená nejasná, nepřímá a nejednoznačná souvislost úspěšnosti sladování rodiny a zaměstnání s „family regime“ poukazuje především na to, že je třeba do analýzy faktorů, které ji ovlivňují, zahrnout též vlivy společensko-kulturní (vliv tradice v rodinných vztazích⁴, míra individualizace aj.) a individuální (v jejich komplexu). Nelze ovšem opominout i to, že v různých socio-kulturních kontextech (jimiž se země liší) mohou lidé prožívat napětí mezi aktivitami pro rodinu a v zaměstnání odlišně. To může znamenat i metodologický problém, který se ukázal zejména na českých datech. Spočívá v tom, že se zde pracuje s deklarovaným, tedy subjektivním hodnocením míry sladování rodiny a zaměstnání. Analýza příslušné otázky poukazuje na vzájemnou souvislost subjektivních výpovědí o aktuální životní situaci (spokojenosti se zaměstnáním, subjektivní chudoby, ale i materiální deprivace) s ukazatelem napětí mezi plněním rodinných a profesních rolí. Korelace těchto ukazatelů jsou výrazně silnější než korelace napětí s ukazateli profesního statusu a rodinného zázemí. Hodnocení napětí mezi postavením v rodině a v zaměstnání může tedy být součástí celkového životního postoje a nemusí tolik odrážet objektivní situaci, vč. jejích externích determinant. R. Crompton a C. Lyonette (2006) poukazují na další aspekt výkladu zde analyzovaných otázek, a to, že prožívanou míru napětí mezi rodinou a zaměstnáním může ovlivňovat míra souladu mezi postoji k partnerské dělbě práce a jejími reálnými projevy.

Řada komparativních analýz zdůrazňuje mezi individuálními vlivy kromě pohlaví, věku a vzdělání dále jak ty, které patří do sféry práce, tak faktory rodinného zázemí. J. Edlund (2008) sleduje roli pracovní doby, socioprofesionálního statusu, počtu dětí v domácnosti (ve věku do tří let),

⁴ To se týká nejen vztahu mezi manžely, ale také soužití a vzájemné výpomoci v širší rodině.

pracovní dobu partnera (plný nebo částečný úvazek)⁵. R. Crompton a C. Lyonette (2006) analyzují téměř totožné faktory, ale zvláštní pozornost věnují partnerské dělbě práce v domácnosti a postojům k genderovým nerovnostem. Také v ČR hrají tyto faktory významnou roli, jejich vliv však není tak signifikantní, jak by se dalo očekávat. Především nebyl očekáván tak malý vliv pohlaví, ale to ČR od řady zemí neodlišuje (tento vliv je markantnější tam, kde se genderově méně liší pracovní charakteristiky, jako např. pracovní doba)⁶. Rozdíly (nevelké) mezi muži a ženami se nezdají být adekvátní genderovým nerovnostem a rozdělení rolí v domácnosti. Vliv dělby práce může zdánlivě snižovat její proměnlivost v průběhu rodinného cyklu. Statisticky významnější je podmíněnost věkem a částečně i vzděláním, naopak méně diferencuje odlišný socioprofesionální status. Mezi čtyřmi srovnávanými zeměmi je vliv statusu a vzdělání v ČR nejnižší. Rozhodující význam má všude délka pracovní doby a míra spokojenosti s charakteristikami zaměstnání (pracovní podmínky, výdělky). Důležité charakteristiky fáze rodinného cyklu (počet a věk závislých dětí) hrají proti nim menší roli.

Subjektivně reflektovaný vliv podmínek a charakteru zaměstnání (zjištěný analyzovanou baterií otázek) je konzistentní s poznatkami o diferenciační síle faktorů z oblasti zaměstnání. Právě v těchto ukazatelích jsou ve sledovaných zemích odlišnosti, a přesto konflikt mezi rodinou a zaměstnáním v nich není až tak rozdílný. Napětí mezi rodinou a zaměstnáním totiž řeší ti jedinci (hlavně ženy), kteří jsou zaměstnání(y) a současně pečují o (malé) děti. Pak ale vzniká jiná situace ve Francii, kde i matky malých dětí nastupují do zaměstnání, zatímco v ČR si vybírají ženy dlouhou rodičovskou dovolenou a zaměstnány jsou až při péči o relativně starší děti. V Gruzii dokonce zůstávají v domácnosti i matky ještě starších dětí (tabulka 16.2). Svou roli jistě sehrává, zde neanalyzovaná míra nezaměstnanosti, která snižuje svobodu volby žádoucího zaměstnání.

Tab. 16.2 – Socioekonomické postavení žen ve věku 25–54 let (sloupcové četnosti v %)

Ukazatele	Země						
	Francie	Nizozemsko	Německo	Maďarsko	ČR	Bulharsko	Gruzie
Zaměstnané	73,5	72,2	64,3	66,3	68,6	68,4	40,0
Nezaměstnané	8,9	6,8	9,3	5,6	9,3	19,8	14,1
Mateřská nebo rodičovská dovolená	3,5	0,1	5,5	11,7	13,7	1,5	0,1
V domácnosti	9,2	9,5	16,6	3,5	1,8	8,8	44,1
Ostatní	4,8	11,4	4,3	12,9	6,6	1,5	1,6

Pramen: Databáze GGS; CN = 0,33 na hladině významnosti 0,001.

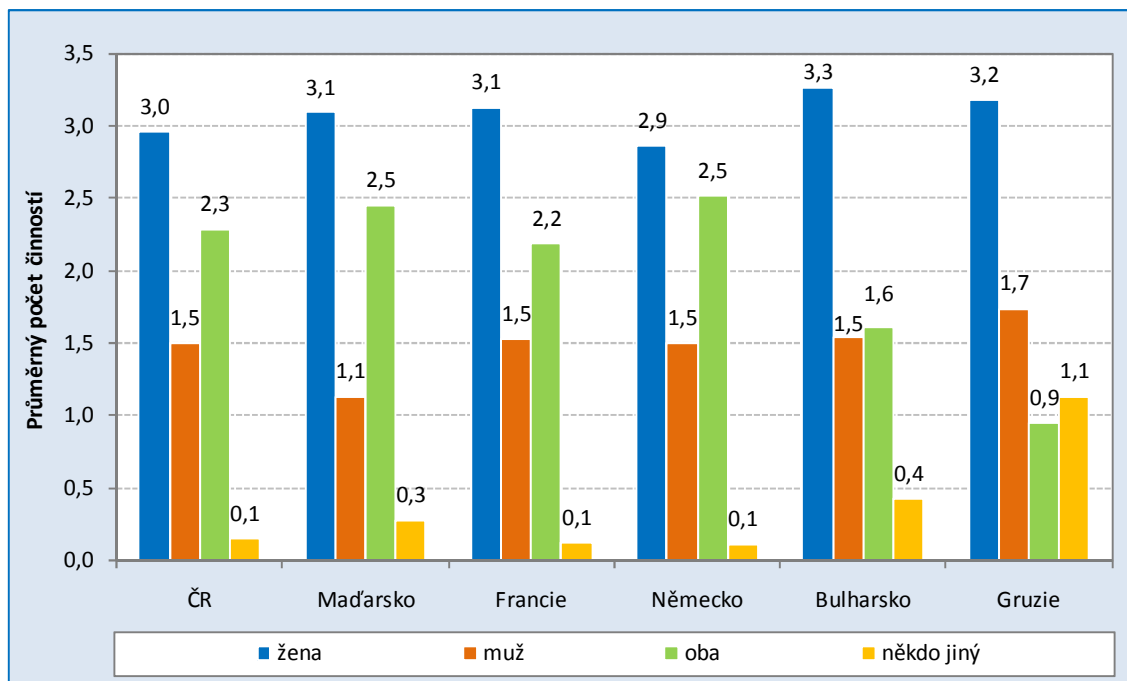
Míra zaměstnanosti žen je ve Francii nejvyšší ze sledovaných zemí, její vliv jako důležitého externího faktoru je však nutné posuzovat v dalších souvislostech, jako je např. podíl částečných úvazků a rozsah průměrné pracovní doby. Zatímco první ukazatel je ve Francii podle dat EQLS

⁵ Podle J. Edlunda použití těchto indikátorů v modelu zvyrazňuje fakt, že genderová podmíněnost harmonizace rodiny a zaměstnání je silnější v zemích postrádajících (explicitní) rodinnou politiku.

⁶ Tam, kde ženy častěji volí zaměstnání na částečný úvazek, vykazuje konflikt rodiny a zaměstnání menší genderové rozdíly.

2007 nejvyšší (30 %), druhý naopak nejnižší (34,4 hodiny týdně). Francouzské ženy-matky disponují relativně největším rozsahem času pro neplacenou práci v domácnosti a rodině. Ženy v Bulharsku jsou na tom z tohoto hlediska nejhůře (2 % částečných úvazků a 40,9 hodin). Ženy v ČR mají blíže k situaci v Bulharsku (8 % částečných úvazků a 38,7 hodin).

Obr. 16.3 – Rozdělení domácích povinností (průměrný počet činností ze 7 celkem)

Pramen: Databáze GGS.

Sledované země se odlišují i v míře partnerské dělby práce (obr. 16.3), což lze chápat jako indikátor modernity i sociokulturního kontextu řešení vztahu rodiny a zaměstnání. Zde nacházíme vyšší míru korespondence mezi odlišnostmi partnerské dělby práce a rozdíly ve zvládnutí rodiny a zaměstnání. Přitom se ukazuje nesoulad mezi dělbou a její reflexí, což je důležité pro prožívání kombinace rodiny a zaměstnání – viz výše uvedený odkaz na práci od R. Crompton a C. Lyonette (2006). Podíl žen, stěžujících si na nespravedlivé zatížení domácími pracemi, byl v datech EQLS 2007 v ČR 22%, zatímco ve Francii 68%, v Bulharsku 38%⁷.

Přitom týdenní čas (hodiny) neplacené práce činil u lidí zaměstnaných v ČR podstatně více (60 hodin) než ve Francii (50) či Bulharsku (49). Jakkoliv je zřejmý a logický vliv externích podmínek na úspěšnost harmonizace rodiny a zaměstnání, stejně jako na míru porodnosti, jež je úspěšností sladování do jisté míry podmíněna, reálně tyto vlivy působí zprostředkovaně přes jejich reflexi individuí. Ta je založena na tradicích i aktuální situaci formovaných postojích a na individuálních zkušenostech.

⁷ Nejméně si „stěžovaly“ ženy ve Finsku (15 %) a v Dánsku (16 %), nejvíce v Lucembursku (73 %).

Závěry

Uvedená zjištění spíše otevírají další témata, než aby odpovídala na předložené otázky. Jedno z možných vysvětlení relativně vysokého podílu Čechů uspokojivě hodnotících své možnosti nacházet rovnováhu mezi rodinou a zaměstnáním je to, že ženy zůstávají s malými dětmi déle doma jako důsledek poměrně dlouhé rodičovské dovolené, a tedy nejsou zachyceny mezi lidmi řešícími problém sladování těchto sfér. Pokud tomu tak je, pak se jeví jako v(ý)hodné podporovat brzký nástup žen do zaměstnání pouze za předpokladu účinné podpory sladování. Francouzská úspěšná rodinná (pronatalitní) politika výrazně podporuje zařízení denní péče o děti a Francouzky to využívají v kombinaci s částečnými úvazky. Vysokou porodnost ve Francii lze vysvětlit účinnou synergií externích a individuálních faktorů, mj. Francouzky plánují více dětí než ženy ve střední a jižní Evropě, vč. ČR (Gauthier, Philipov, 2008). Matky v ČR nejsou v mateřství podporovány explicitní pronatalitní politikou, ale ani nenarážejí na tak závažné ekonomické bariéry porodnosti, jako ženy v méně rozvinutých společnostech. Nicméně částečné úvazky jsou pro ně nevýhodné. České ženy s zdají se mít vysoký osobní potenciál pro kombinované zvládání rodičovských a profesních rolí, byť to může být nechtěnou reakcí na externí podmínky.

Obecně lze z uvedených dílčích poznatků dovodit, že role externích (strukturálních) a individuálních faktorů při kombinaci rodinného a profesního života jako důležité determinanty rodinného chování jsou neoddělitelné a vzájemně závislé. Proto je při vytváření podmínek pro svobodnou volbu „rodičovské dráhy“ nutné skloubit různé politiky, mající explicitně nebo implicitně vliv na rodinné chování a životní podmínky rodin. Současně je třeba formulovat a zavádět opatření těchto politik s ohledem na konkrétní kontext sociálně ekonomického rozvoje.

Literatura

- CROMPTON, R., LYONETTE, C. 2006. Work-Life 'Balance' in Europe. *Acta Sociologica*, 49 (4), s. 379–393.
- EDLUND, J. 2007. The Work Family Squeeze: Conflicting Demands of Paid and Unpaid work among Working Couples in 29 Countries. *International Journal of Comparative Sociology* 48 (6), s. 451–480.
- ESPING-ANDERSEN, G. 2002. *Why We Need a New Welfare State*. New York, Oxford: University Press.
- GAUTHIER, A. H., PHILIPOV, D. 2008. Can policies enhance fertility in Europe? In *Vienna Yearbook of Population Research*, s. 1–16. Vienna Institute of Demography.
- GERSHUNY, J. 2003. Time, through the Lifecourse, in the Family. *Working Papers of the Institute for Social and Economic Research*, paper 2003–3. Colchester: University of Essex.

HABERLOVÁ, V., TUČEK, M. 2002. *Komplexní analýza sociálně ekonomické situace rodin v České republice a návrhy na prorodinná opatření: Závěrečná zpráva řešení projektu*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, STEM.

KOCOURKOVÁ, J. 2006. Proč a jaká rodinná politika v ČR. In Kocourková, J., Rabušic, L. (eds.). *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?*, s. 139–158, Praha: UK PŘF.

Second European Quality of Life Survey. 2009. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, (EQLS 2007).

Vienna Yearbook of Population Research. 2008. Vienna Institute of Demography.

Databáze GGS: Generations and Gender Survey. Mezinárodní longituninální výzkum v rámci programu PAU-UNECE.

Autor

PhDr. Věra Kuchařová, CSc.

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v.v.i.

Palackého nám. 4

128 01 Praha 2

e-mail: vera.kucharova@vupsv.cz

17

Instituce rodiny v daňovém systému České republiky

Olga Sivková

Family Within the Tax System in the Czech Republic

Financial support of family by the tax system is ordinary tool of the public policies these days. The article is devoted to the issue how the Czech tax system is friendly to the institution of family. It concerns about the personal income tax arisen out of the private and dependent activity. The article covers the development of the tax-deductible items, tax reliefs and bonifications in recent years. The text involves well known technique of point taxation of a married couple, which was abandoned in 2008 and basic introduction of the tax system in the Czech Republic.

Keywords: Family, tax system, income tax, the Czech Republic

Finanční podpora rodiny s dětmi skrze daňový systém patří v současnosti k standardním nástrojům veřejných politik nejen vyspělých ekonomik. Navýšení finančních prostředků rodině tak jako posílení její soběstačnosti a nezávislosti na dávkách sociálního zabezpečení a podpora zaměstnanosti jsou hlavními důvody aplikace daňových opatření v rodinné politice. Česká daňová soustava zahrnuje problematiku daňové podpory vzhledem k instituci rodiny, nicméně v posledních letech prošla úpravami, jejichž efekty nemusí být na první pohled zřejmé. Cílem příspěvku je seznámení se základními rysy českého daňového systému a zmapování dopadů změn daňové techniky¹ na daň z příjmů fyzických osob ze závislé činnosti a z podnikání.

¹ Např. osvobození od daně vynětím z předmětu daně nebo nezahrnutím do základu daně, odpočty na manžela, manželku a nezaopatřené děti, absolutní nebo relativní sleva na dani, nulová daňová sazba, atd.

Dříve než se budeme věnovat změnám daňových opatření s ohledem na rodinu s dětmi, věnujme pozornost základním charakteristikám a terminologii daňového systému v České republice. Daňová soustava neboli daňový systém je vymezena jako soubor státních a místních daní, poplatků popř. dávek, které se vybírají v konkrétním čase na základě zákonem stanovených daňových zásad. Z podstaty věci je zřejmé, že politický vliv na formu systému nelze eliminovat. Nicméně ani tak nelze opomíjet základní principy systému, ke kterým řadíme: neutralitu, daňovou výnosnost, univerzalitu, pružnost, únosnost a spravedlivost. Daňová soustava České republiky je nyní v zásadě srovnatelná se soustavami uplatňovanými v rámci členských zemí Evropské unie².

Obecně daně definujeme jako nezvratné, zákonem stanovené platby do státního nebo místního rozpočtu vybírané orgány státní moci nebo jinými veřejnými orgány od fyzických nebo právnických osob k úhradě nákladů spojených s funkcí státu a státních orgánů. Daně jsou instrumentem přerozdělování národního produktu a mají sociálně ekonomický charakter. Primárně dělíme daně na přímé a nepřímé, přičemž pro instituci rodiny jsou relevantní především daně z příjmů fyzických osob a daně majetkové, zejména daně z nemovitostí a daň dědická a darovací (tab. 17.1). Nepřímé daně svou konstrukcí cíleně zatěžují prodej a tím i spotřebu výrobků. Ačkoliv tyto daně ovlivňují výdaje konečných spotřebitelů, ve skutečnosti ji neodvádějí. Odvod daně je zajišťován prostřednictvím prodávajících.

Tab. 17.1 – Struktura daní, ČR

Přímé daně	z příjmu	právnických osob, fyzických osob
	majetkové	z nemovitostí silniční z převodu nemovitostí dědická a darovací
Nepřímé daně	daň z přidané hodnoty daň spotřební ekologické daně	daň ze zemního plynu daň z pevných paliv daň z elektřiny

Pramen: Pelech, Pelcl a Stuchlíková, 2002, s. 13; aktualizace autorky.

Zákon č. 586/1992 Sb. je hlavní normou upravující daň z příjmů fyzických i právnických osob v České republice. V tomto příspěvku se však zabýváme jen fyzickými osobami a jejich příjmy v co nejjednodušší podobě, a to ze závislé činnosti a z podnikání podle § 6 a § 7 pro období 2004 až 2008, kdy docházelo k nejméně výrazným změnám.

Do roku 2004 byl uplatňován postup tzv. nezdanitelných částek (odčitatelných položek) upravených § 15 odst. 1 až 4 zákona. Následující rok se nezdanitelná částka na děti zrušila a nahradila se slevou na dani a daňovým bonusem, přičemž se zavedl institut společného zdanění manželů. Nezdanitelná částka na osobu se transformovala ve slevu na dani rok poté.

² Platby na sociální a zdravotní pojištění jsou od daňového systému odděleny a řídí se právním řádem (č. 500/2004 Sb.).

Poslední změny přinesl rok 2008, kdy společné zdanění manželů bylo zrušeno a zavedla se tzv. super hrubá mzda.

Dopady změn daňové techniky budeme sledovat na příkladech rodiny manželského páru bezdětného a s dvěma dětmi³, kde každý z manželů má roční příjem 282 504 Kč. Pro srovnatelnost je tento příjem ponechán pro celé sledované období. Výše příjmu je stanovena jako dvanáctinásobek průměrné hrubé měsíční mzdy fyzické osoby v České republice v roce 2008⁴.

Tab. 17.2 – Sazby daně a daňová pásma, ČR, 2005

Základ 2005 daně		Daň	Ze základu přesahujícího
od Kč	do Kč		
0	109 200	15%	
109 200	218 400	16 380 Kč + 20 %	109 200 Kč
218 200	331 200	38 220 Kč + 25 %	218 400 Kč
331 200	a více	66 420 Kč + 32 %	331 200 Kč

Poznámka: Rok 2004 je stejný jako 2005.

Pramen: §16 zákona 586/1992 Sb.

Tab. 17.3 – Sazby daně a daňová pásma, ČR, 2006

Základ 2006 daně*		Daň	Ze základu přesahujícího
od Kč	do Kč		
0	121 200	12 %	
121 200	218 400	145 44 Kč+ 19 %	121 200 Kč
218 200	331 200	330 12 Kč+ 25 %	218 400 Kč
331 200	a více	61 212 Kč + 32 %	331 200 Kč

Poznámka: * změny oproti roku 2005 vyznačeny modře. Rok 2007 je stejný jako 2006, sazba pro rok 2008 je 15 %.

Pramen: §16 zákona 586/1992 Sb.

Celkový roční příjem manželů v našem příkladě činí 565 008 Kč a jako jednotlivé poplatníky je řadíme pro roky 2004 až 2007 do třetího daňového pásma (viz tab. 17.2 a 17.3). Základ daně ve výši 244 366 Kč je do roku 2007 stejný, přičemž jde o jejich příjem snížený o pojistné. V roce 2004 se od základu daně odečítají nezdanitelné částky na poplatníka ve výši 38 400 Kč a na dítě ve výši 25 560 Kč, čímž vzniká manželům bez dětí povinnost zaplatit daň z příjmu ze závislé činnosti 71 600 Kč. V případě, že mají dvě děti, daňová úspora činí 10 220 Kč.

V roce následujícím, 2005, je odčitatelná položka na poplatníka ve výši 38 040 Kč ponechána, avšak nezdanitelná částka na dítě je nahrazena slevou na dani ve výši 6 000 Kč. Daň z příjmů pro manželský pár bez dětí je tedy beze změn, tj. 71 600 Kč. Slevu na dítě, tak jako původně odčitatelnou položku, může uplatnit jen jeden z rodičů. V našem případě tak v roce 2005

³ Za vyživované dítě dle § 35c, odst. 6 zákona č. 586/1992 Sb. o dani z příjmů, se považuje dítě vlastní, osvojené, dítě v péči, která zahrnuje péči rodičů, dítě druhého z manželů a vnuk/vnučka, pokud jeho/její rodiče nemají příjmy, z nichž by mohli daňové zvýhodnění uplatnit, pokud je nezletilý, zletilý do 26 let věku, případně 28 let za zákonem stanovených podmínek.

⁴ Průměrná hrubá měsíční mzda fyzické osoby v roce 2008 podle ČSÚ: 23 542 Kč.

manželům s dvěma dětmi vzniká povinnost zaplatit daň z příjmů ve výši 59 600 Kč. Daňová úspora je nyní ve výši 12 000 Kč.

Ačkoliv za zdaňovací období 2005 již je možné uplatnit institut společného zdanění manželů, náš manželský pár bez dětí jej nemůže uplatnit. Vyživované dítě v rodině je jednou z podmínek. Nicméně i v jejich případě dochází k snížení daňového zatížení. Změnou sazby daně v roce 2006 vzniká manželům povinnost uhradit daň ve výši 64 560 Kč, což je o 7040 Kč méně než v roce 2005. Pokud manželé mají děti, v našem příkladě dvě závislé děti, pak bez společného zdanění manželů výsledná daň z příjmů činí 52 567 Kč. Při uplatnění společného zdanění manželů je opět daň stejná, protože institut společného zdanění manželů se vyplatí pro pár s výrazným rozdílem v příjmech. Pro ilustraci předpokládejme, že jeden z partnerů má příjem 282 504 Kč a druhý 135 000 Kč za rok. Společný základ daně je tak ve výši 344 366 Kč. Daň manžela s vyšším příjmem po slevách na poplatníka (7 200 Kč) a dvě děti (12 000 Kč) činí 5015 Kč. Druhý z manželů s nižším příjmem je povinen státu odvést daň ve výši 17 015 Kč. Celkové zatížení rodiny s využitím společného zdanění manželů a rozdílnými příjmy partnerů odpovídá 22 035 Kč, při nevyužití společného zdanění celková daň je ve výši 32 287 Kč.

Za výhodu společného zdanění manželů, mimo případné finanční úspory rodinám se závislými dětmi, lze považovat libovolnou výši příjmu obou partnerů a ohlašovací povinnost až při podání daňového přiznání. Naopak nevýhodou je administrativní náročnost. V případě závislé činnosti jsou lidé většinou zvyklí na to, že daňové přiznání za ně podává zaměstnavatel. V případě společného zdanění manželů jej však musí podat sami. Nicméně podle údajů České daňové správy společné zdanění manželů využilo v roce 2006 na 350 tisíc párů s dětmi, přičemž odhadovaná částka, která by měla být poplatníkům vrácena, souhrnně činila 4 mld. Kč (Česká daňová správa, 2006).

V říjnu roku 2007 nabytí platnosti zákon č. 261/2007 Sb. o stabilizaci veřejných rozpočtů. Jedna z částí tohoto zákona zahrnuje i novelu zákona o dani z příjmů s platností od 1. 1. 2008. Společný základ daně manželů je zrušen, přičemž je zavedena jednotná sazba daně z příjmů fyzických osob ve výši 15 % a základní sleva na poplatníka ve výši 24 840 Kč (Sedláková, 2008).

Pro rok 2008 je změněna i definice dílčího základu daně § 6. Částka odpovídající pojistnému na sociální zabezpečení, příspěvku na státní politiku zaměstnanosti a pojistnému na zdravotní pojištění, tj. 35 % z hrubé mzdy, které je povinen platit zaměstnavatel sám za sebe z důvodu zaměstnávání osob, je přidána k dílčímu základu daně. Při aplikaci všech změn roku 2008 na příklad manželského páru bez dětí a dvěma dětmi s ročním příjmem ze závislé činnosti 565 008 Kč výsledné daňové zatížení činí 64 700 Kč a 43 350 Kč. V porovnání s předchozími roky je rozdíl v dani mezi rodinou manželského páru bez a s dětmi nejvýraznější, tj. 21 350 Kč.

Daňové zatížení rodin s dětmi se v průběhu sledovaných let v uvedeném příkladě snižuje z 12,6 % v roce 2004 na 6 % v roce 2008. Daň z příjmů fyzických osob plynoucí ze závislé činnosti je v roce 2008 pro tento typ rodiny o 18 030 Kč nižší v porovnání s výchozím rokem 2004. Změnou daňové techniky si obecně polepšily i rodiny bez dětí. Daňové zatížení páru se snížilo z 14,7 % pro rok 2004 na 8,5 % v roce 2008. Zdá se tedy, že změny v průběhu let vedly nejen ke zvýšení daňových úspor pro rodiny s dětmi, ale i k snížení daňového zatížení pro fyzické osoby obecně. Nicméně je otázkou, jaká je provázanost daňové soustavy vzhledem k ostatním

systémům, např. jak je prospěšný rodinám, kde je matka na mateřské dovolené nebo partner/ka na rodičovské dovolené.

Tab. 17.4 – Výpočet pro jednoho z manželů s ročním příjmem 282 504 Kč a dvěma dětmi, vybrané roky*

Rok	2004	2005	2006	2008
Příjem	282 504	282 504	282 504	282 504
Základ daně**	244 366	244 366	244 366	381 380 [#]
Zákl. nezdanitelná částka (§ 15)	38 400	38 040	0	0
Nezdanitelná částka na děti (§ 15)	51 120	0	0	0
Základ daně snížený o nezd. částky (§ 16)	155 206	206 326	244 366	381 380
Základ daně zaokr. na 100 Kč dolů	155 200	206 300	244 300	381 300
DPFO	25 580	35 800	39 487	57 195
Sleva na dani (§ 35ba)	0	0	-7 200	-24 840
Daň. zvýhod. na 2 děti (§ 35c)	0	-12 000	-12 000	-21 360
Výsledná DPFO	25 580	23 800	20 287	10 995
Změna na DPFO oproti min. roku***	-	-1 780	-3 513	-9 292
Míra zdanění: (DPFO/Základ daně)*100	10,5	9,7	8,3	2,9

Poznámka:

* bez uplatnění společného zdanění manželů; ** s výjimkou roku 2008, sníženo o pojistné 13,5 %; *** rok 2007 stejný jako 2006; # navýšeno o pojistné 35 %.

Pramen: Vlastní výpočty.

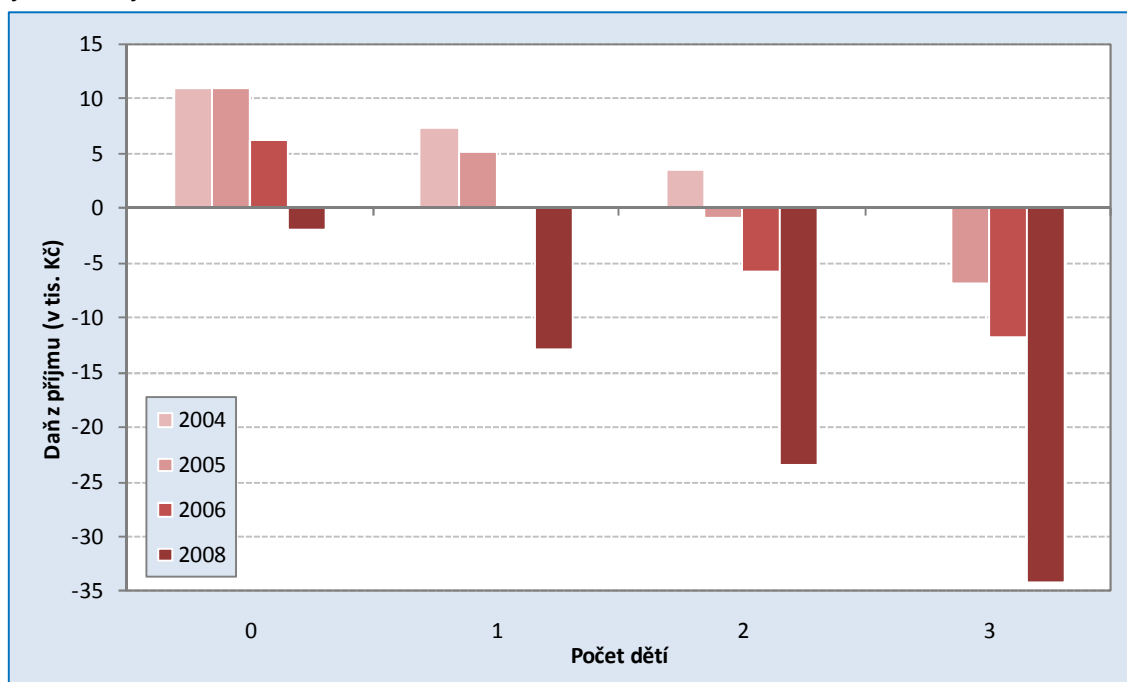
Obr. 17.1 – Daň z příjmu ze závislé činnosti pro manžele bez a s dvěma dětmi, ČR, vybrané roky

Poznámka: Rok 2006 pro manžele s dvěma dětmi zobrazuje situaci bez společného zdanění manželů, tak jako situaci společného zdanění manželů se stejnými příjmy.

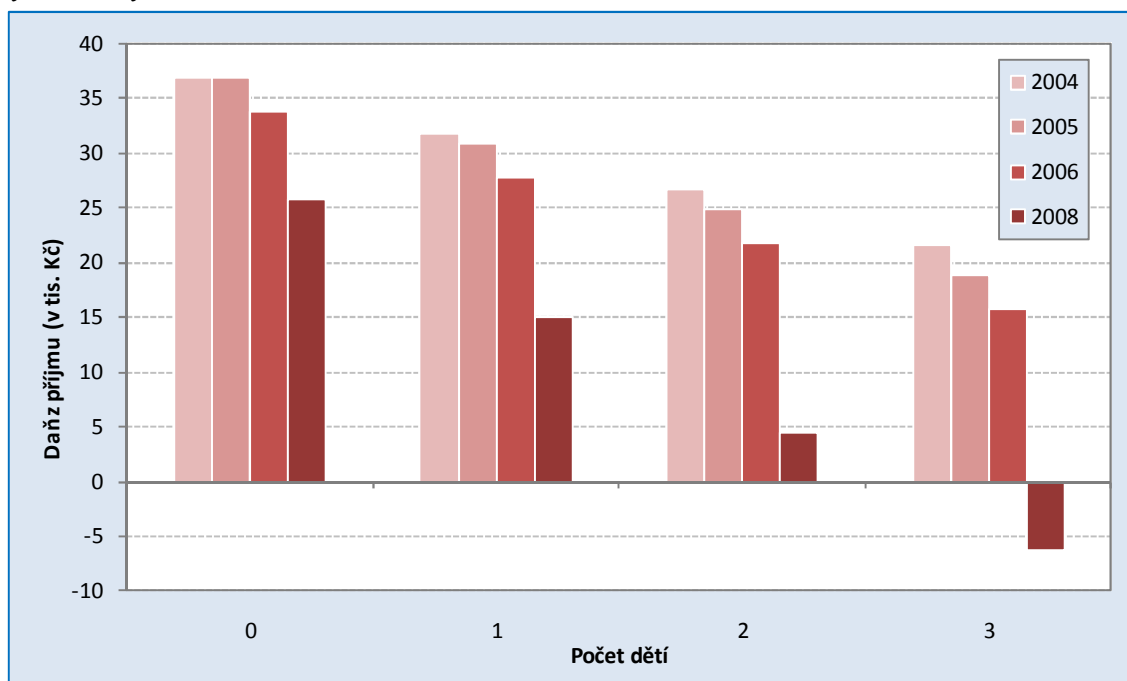
Pramen: Vlastní výpočty.

Obr. 17.2 – Daň z příjmu pro poplatníka se základem daně 112 000 Kč podle počtu dětí, ČR, vybrané roky

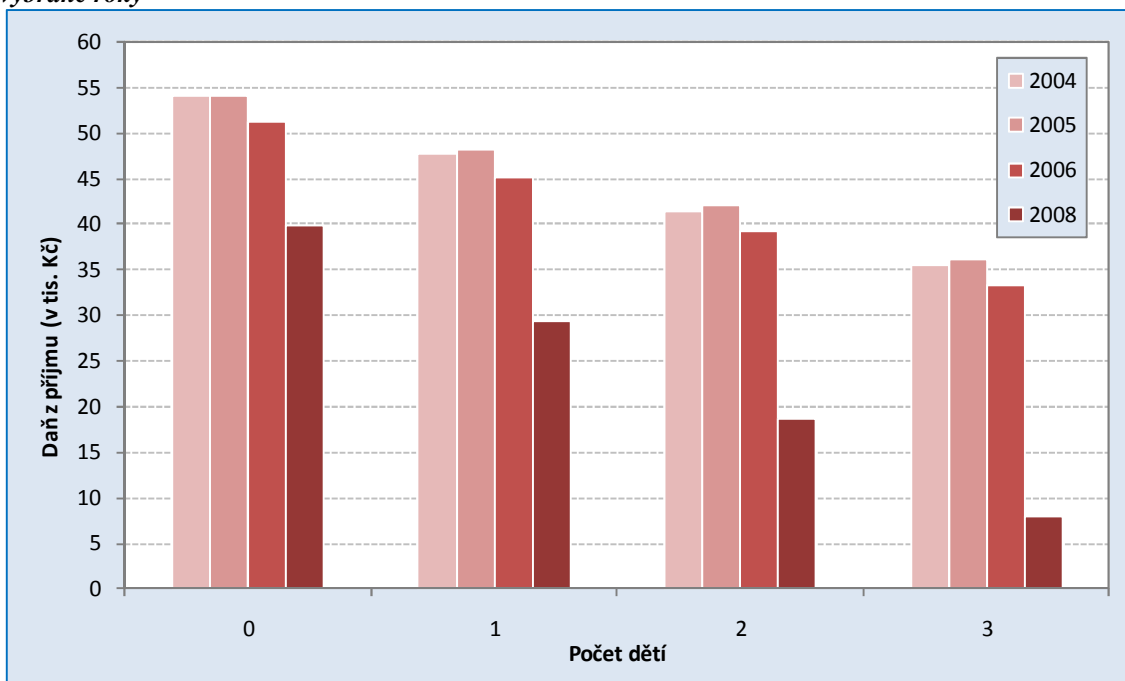
Pramen: Pelcl, 2006, s. 24–25; vlastní výpočty.

Obr. 17.3 – Daň z příjmu pro poplatníka se základem daně 250 000 Kč podle počtu dětí, ČR, vybrané roky

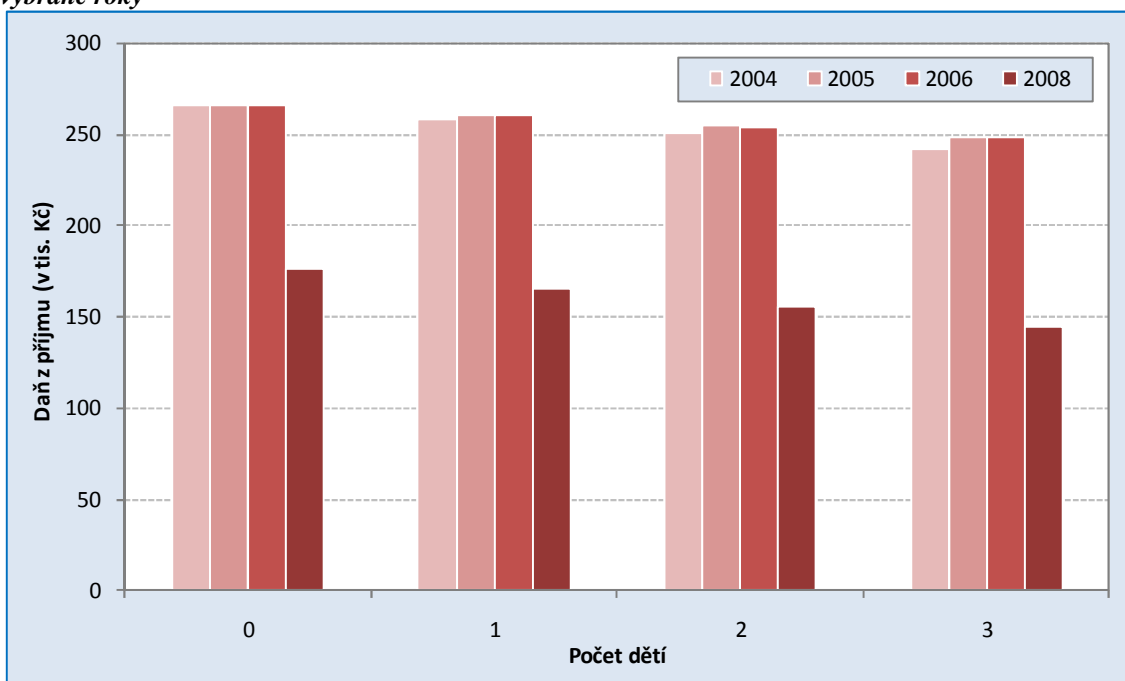
Pramen: Pelcl, 2006, s. 24–25; vlastní výpočty.

Obr. 17.4 – Daň z příjmu pro poplatníka se základem daně 320 000 Kč podle počtu dětí, ČR, vybrané roky

Pramen: Pelcl, 2006, s. 24–25; vlastní výpočty.

Obr. 17.5 – Daň z příjmu pro poplatníka se základem daně 995 000 Kč podle počtu dětí, ČR, vybrané roky

Pramen: Pelcl, 2006, s. 24–25; vlastní výpočty.

Obrázky č. 17.2 až 17.5 ilustrují výše daně z příjmů fyzické osoby ze závislé činnosti s ohledem na výši daňového základu a počtu dětí pro období 2004 až 2008. Podle očekávání daň roste s výší příjmu a snižuje se s počtem dětí. Zatímco bezdětný poplatník se základem daně 112 000 Kč odvede do systému 11 040 Kč v roce 2004, tentýž poplatník se základem daně 995 000 Kč musí zaplatit daň ve výši 266 356 Kč, přičemž poplatníci se stejnými základy daně pro rok 2004, avšak třemi dětmi, neodvádí v prvním případě nic a v druhém případě daň o 24 256 Kč nižší. V časovém srovnání dopadu změn daňové techniky sledovaného období nejvyšší úspory přinesl rok 2008. Bez ohledu na výši základu daně a počtu dětí si všichni polepšili.

Zatímco společný základ daně z příjmů pro manželský pár se závislými dětmi bylo možno využít v případě závislé činnosti jen dvě zdaňovací období, při příjmech z podnikání jej mohou využít i dnes. Zákon č. 586/1992 Sb., o dani z příjmů podle § 7 umožňuje od svého vzniku rozdělit základ daně, avšak musí být splněny podmínky § 13 o spolupracující osobě.

Druhý z manželů; chápaný jako spolupracující osoba, neboť manžel/manželku nelze zaměstnat; musí být přihlášen k Okresní správě sociálního zabezpečení před zahájením spolupráce, tj. před začátkem zdaňovacího období nebo v jeho průběhu, přičemž podíl připadající na spolupracujícího partnera nesmí činit více než 50 % příjmu převyšující výdaje a tato částka nesmí být vyšší než 540 000 Kč při spolupráci po celé zdaňovací období nebo 45 000 Kč za každý i započatý měsíc této spolupráce.

Nicméně spolupracující osoba může být nejen manžel/manželka, ale také jejich dítě. V takovém případě příjem spolupracující osoby může činit maximálně 30 % příjmu přesahující výdaje, ale ne více než 180 000 Kč při spolupráci po celé zdaňovací období nebo 15 000 Kč za každý i započatý měsíc této spolupráce. Příjmy a výdaje nelze rozdělovat na děti až do ukončení jejich povinné školní docházky a na děti v kalendářních měsících, ve kterých je na ně uplatňováno daňové zvýhodnění v podobě slev. Při spolupráci jak druhého z manželů, tak jejich dítěte jejich podíly musí být stejné.

Primární nevýhodou této techniky ve srovnání se společným zdaněním manželů je závazné rozhodnutí o jejím využití před začátkem zdaňovacího období. Na počátku se sice může zdát volba rozděleného základu daně výhodnou strategií, nicméně v době podání daňového priznání může být situace jiná a ne až tak pro poplatníka výhodná.

Ačkoliv příspěvek neposkytuje vyčerpávající přehled zvýhodnění rodin s dětmi v rámci českého daňového systému, neboť jsme se zabývali jen dani z příjmů fyzických osob podle § 6 a § 7 a to v nejjednodušší podobě, lze konstatovat, že poskytnutý prostor rodině z pohledu daní není zanedbatelný. Výhodou ale současně i slabinou tohoto způsobu podpory je široký aparát daňové techniky, který může být v praxi uplatněn, což bylo ilustrováno i na příkladu rodiny manželského páru bez dětí a s dětmi s ročním příjmem 565 008 Kč. Zajímavé zjištění je i fakt, že z pohledu daní nevedlo zrušení společného zdanění manželů k zhoršení finanční situace rodin, ba naopak.

Literatura

PELECH, P.; PELCL, V.; STUHLÍKOVÁ, H. 2002. *Daně s příjmu s komentářem.*

Olomouc: ANAG, s. 13.

PELCL, L. 2006. *Daně, účetnictví, vzory a příklady č. 2/2006.* Český Těšín: Poradce s.r.o.,

s. 20–26 a s. 175–176.

SEDLÁKOVÁ, E. 2008. *Daně, účetnictví, vzory a příklady č. 1/2008.* Český Těšín:

Poradce s.r.o., s. 2–3.

Zákon č. 586/1992 Sb., o dani z příjmů.

Česká daňová správa: <http://cds.mfer.cz/cps/rde/xchg/cds/>

Autor

Mgr. Olga Sivková

Katedra demografie a geodemografie, PřF UK

Albertov 6

128 43 Praha 2

e-mail: Sivkova@seznam.cz

